

# Európa elfeledett hadszíntere

A tizenöt éves háború és Magyarország  
(1591–1606)

## **Európa elfeledett hadszíntere**

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 37.

# **EURÓPA ELFELEDETT HADSZÍNTERE**

**A tizenöt éves háború és Magyarország  
(1591–1606)**

**SZERKESZTETTE:  
KANÁSZ VIKTOR – NAGY-L. ISTVÁN**



Magyarságkutató Intézet  
Budapest, 2021

Lektorálta: Kanász Viktor, Nagy-L. István  
Nyelvi lektorok: Nagy Dóra, Rási Szilvia, Szabó Zsuzsa  
A szerkesztők munkatársa: Mati Márton

Térképek: Nagy Béla

Giampiero Brunelli tanulmányát Illik Péter fordította.

A borítón Hans von Aachen Allegória a tizenöt éves háború kezdetére című festményének részlete szerepel.

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence,  
Katona József Álmos, Kovács Attila, Pomozi Péter, Virág István

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.



EMBERI ERŐFORRÁSOK  
MINISZTERIUMA

© Szerzők, Szerkesztők, 2021

Illusztrációk © 2021

Térképek © Nagy Béla, 2021

ISBN 978-615-6117-45-8

ISSN 2677-0261

# TARTALOM

<b>Előszó</b> .....	7
<b>HÁBORÚ ÉS HADVISELÉS</b> .....	11
Kenyeres István: A tizenöt éves háború és a Habsburg Monarchia .....	13
Bagi Zoltán Péter: Mercoeur herceg kürasszírjainak felfogadása 1600-ban .....	45
<b>PÁPA ÉS A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ</b> .....	65
Nagy-L. István: A pápai vár a kutatási eredmények tükrében .....	67
Kruppa Tamás: Pápa és a pápaság. Gianfrancesco Aldobrandini generális és katonái a város alatt 1597-ben .....	91
<b>KANIZSA OSTROMAI ÉS EMLÉKEZETŰK</b> .....	107
Száráz Csilla: Régészeti kutatások Kanizsa várának területén: múlt, jelen, jövő. ....	109
Giampiero Brunelli: „A legszörnyűbb megközelítések”. Kanizsa, 1601. ....	147
Kanász Viktor: Kanizsa 1600–1601. évi ostromainak korabeli megítéléséről és emlékezetéről .....	169
Illik Péter: A 15 éves háború a középiskolai tankönyvekben, avagy „Kanizsa elveszett” .....	245
<b>Szerzők</b> .....	267
<b>Térképek</b> .....	269



# ELŐSZÓ

A 16. század végén a Magyar Királyság területén közel másfél évtizeden keresztül vívta élet-halál harcát a kor két regionális nagyhatalma, a Habsburg és az Oszmán Birodalom. E háborúban Európa és Ázsia számtalan népe érintett volt. Keresztény oldalról a magyar, horvát és német katonaságon kívül harcoltak többek közt a pápaság, a Mantovai Hercegség több ezer fős segélycsapatai is, megfordultak vallonok, spanyolok, angolok, csehek és lengyelek is, míg az oszmán seregek kötelékében találunk anatóliai és ruméliai harcosokat és tatár lovasokat. A háborúban emberéletet és erőforrásokat nem kímélve, legjobb hadvezéreiket bevetve próbált a két birodalom – végül sikertelenül – a másik fölé kerekedni. A küzdelem során a „hadügyi forradalom” korszakát élve a hadviselés legújabb eszközei és módszerei is feltűntek a háború során, hozzájárulva a fejlődéshez, megalapozva a harmincéves háború korszakának változásait.

A váltakozó sikerű harcokat és az itt küzdő seregek sorsát egész Európa óriási érdeklődéssel figyelte, és vezető hírnek számított például Győr várának visszafoglalása, a pápai vallon zsoldosok lázadása és Kanizsa várának sorsa. Az itt küzdő hadvezérek, például Pálffy Miklós, Ferdinánd és Mátyás főherceg, Schwarzenberg gróf, Mercoeur herceg, Vincenzo Gonzaga mantovai herceg és Gianfrancesco Aldobrandini, VIII. Kelemen pápa unokaöccsének tetteit nem egy esetben irodalmi és képzőművészeti alkotások is megörökítették.

Mindennek tükrében meglepő, hogy a nemzetközi szakirodalomban az oszmánellenes háborúk fő területeként a Mediterráneumot tartják, és sokszor marginalizálódik, vagy akár teljesen mellőzésre kerül a Magyar Királyság területén vívott hosszú török háború. Mindez nemcsak nemzetközi jelenség, a magyar iskolai tananyagban is egyre kevesebb a háborúról szóló információ. Ami marad, az is elsősorban az erdélyi eseményekre, valamint a Bocskai-felkelésre koncentrálódik. Így pár kivételtől eltekintve a nemzeti emlékezetből is kikoptak



azok a Dunántúlon zajló hadi események, amelyek alapjában véve határozták meg a háború menetét, valamint a Királyság sorsát.

A fenti folyamatokra tekintettel, azzal a céllal hívta életre a Magyarságkutató Intézet az *Európa elfeledett hadszíntere* című konferenciasorozatot, hogy rámutasson a tizenöt éves háború dunántúli eseményeinek fontosságára. Ennek első alkalmán kilenc előadó segítségével ismerhették meg az érdeklődők a korabeli hadügyi változásokat, a zsoldos seregek felállításának és az ehhez szükséges pénz előteremtésének nehézségeit, valamint azt a példátlan nemzetközi keresztény összefogást, amely bár átütő eredményeket ekkor még nem, hanem csak a század második felében ér el, de már ekkor felvillantotta az oszmánokkal folytatott sikeres harc lehetőségét. Emellett nemcsak a korabeli hadi eseményekkel, hanem azok legfontosabb színterével, a korabeli várakkal, valamint az egyes események interpretálási lehetőségeivel, emlékezetével is foglalkoztak az előadók. A konferencia középpontjában elsősorban a dunántúli, azon belül is a pápai és kanizsai események álltak.

Az előadások írott változatát tartja kezében a Tisztelt Olvasó. Ennek során Kenyeres István jóvoltából képet nyerhet a háború nemzetközi historiográfiájáról, valamint a „hadügyi forradalom” és a fiskális-katonai állam elméletéről, amelyeket a Habsburg Monarchia szemszögéből vizsgál.

A pápai vár a korabeli Dunántúl egyik jellegzetes erődítménye volt. Történetét és kutatásának interdiszciplináris lehetőségeit Nagy-Luttenberger István mutatja be, majd Kruppa Tamás vizsgálja meg a vár elfoglalásában résztvevő pápai itáliai zsoldosok tevékenységét.

A keresztény végvár vonal egyik sarokkövének számított Kanizsa vára. A Kanizsa-patak mocsarában épült erőd régészeti kutatását, valamint azok legújabb eredményeit Száraz Csilla tekinti át. Ezt követően Giampiero Brunelli mutatja be, hogy a nevezetes 1601. évi keresztény ostrom során milyen találmányokkal próbálták meg az itáliai hadmérnökök áthidalni a vár és az ostromlók között húzódó mocsarat. Kanász Viktor az 1600. és 1601. évi ostromok magyarországi és kanizsai, valamint olasz, német és török emlékezetét tekinti át, bemutatva, hogyan értelmezték a harcoló felek a két jelentős hadi eseményt, s milyen emlékek őrzik napjainkig a vár falai alatt harcoló katonák tetteit. Végül egy oktatástörténeti vizsgálat keretében Illik Péter azt vázolja fel, hogyan redu-

kálódtak a háború eseményei a középiskolai tankönyvekben, s miként uralta le a témát Bocskai mozgalmá.

A Magyarságkutató Intézet azzal a reménnyel nyújtja át e kötetet az Olvasónak, hogy az hozzájárulhat egy alapvetően kevésbé ismert, elfeledőben lévő háborús hadszíntér jobb megismeréséhez.

2021. október

*A szerkesztők*



# **HÁBORÚ ÉS HADVISELÉS**



KENYERES ISTVÁN

## A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ ÉS A HABSBERG MONARCHIA

Az alábbi tanulmányban a tizenöt éves háború kapcsán a Habsburg Monarchiát helyezük vizsgálataink középpontjába. Először azt vizsgáljuk, hogy – amint a jelen tanulmánykötet alapját képező konferencia címe is állítja – valóban Európa elfeledett hadszíntere, elfeledett háborúja-e a tizenöt éves háború. Mit állít erről a nemzetközi szakirodalom? Tekinthejtük-e ezt egy regionális összecsapásnak vagy a Habsburg Monarchia első komoly megméretetésének? Ezt követően két speciális témakört veszünk vizsgálat alá. Az egyik a korszaknak egy igen jelentős kérdésköre, mégpedig a hadügyi forradalom, amelynek kapcsán azt vizsgáljuk, hogy mennyire volt színtere a tizenöt éves háború ennek az összeurópai vagy akár világméretű jelenségnek. Majd pedig egy másik modellt, a fiskális-katonai államot is bevonjuk a vizsgálatba, kérdésünk pedig az, hogy a fiskális-hadi állam kialakulása mennyire figyelhető meg a térségben a Habsburg Monarchia kapcsán. Végül pedig ezen belül egy konkrét területtel zárjuk ezt a vizsgálatot, mégpedig a katonai költségekkel, ugyanis a korszaknak egyik fontos kérdése volt a hadügyi kiadások finanszírozása. A korszakban ezt a kérdéskört a „*pecunia nervus belli*”, azaz „*a háború éltető ereje, a pénz*” aforizmával illeték, amely az egyik leggyakrabban előforduló kifejezés a korabeli kormányzati iratokban. A végén – egyfajta összegzésként – ezen tényezők alapján szeretnénk megvonni azt a mérleget, hogy a tizenöt éves háború milyen jelentőséggel bírt a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom tekintetében.

## Az elfeledett háború?

Kezdjük azzal a kérdéskörrel, hogy valóban elfeledett háború-e a tizenöt éves háború! Mit találunk az úgynevezett hosszú török háborúról a mai nemzetközi irodalomban? Az alábbiakban természetesen egy szubjektív összeállítás fog következni, hiszen valamennyi művet és munkát nem tudnánk itt felsorolni. Kezdjük a kiváló történész, Norman Davies nagyszabású, magyarul is olvasható munkájával, az *Európa történetével*.<sup>1</sup> Ez egy vaskos, több száz oldalas munka, amely értelemszerűen nem hadtörténeti megközelítésű, így a vonatkozó fejezetben kimaradt a hosszú török háború említése. Amennyiben alaposan szemügyre vesszük, van benne egy összeállítás a korszak jelentősebb háborúiról, amelyeket a nagyhatalmak vívtak. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy mi a helyzet a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom közötti küzdelmekkel, akkor azt látjuk, hogy nagyon sok összecsapás, hadjárat, küzdőfél fel van sorolva, de a tizenöt éves háború egyik összefoglaló táblázatban sem kapott helyet.<sup>2</sup> Hogy kicsit szélesítsük a horizontot, nézzük meg, hogy például az olyan nagy összeurópai összefoglaló, mint a *The New Cambridge Modern History* mit állít a tizenöt éves háborúról! A vonatkozó kötet – ez a harmadik kötete ennek a nagyszabású sorozatnak – 1968-ban jelent meg.<sup>3</sup> Némi keresgélés után az Oszmán Birodalom történetéről szóló részbe ágyazva olvashatunk az úgynevezett „magyarországi háborúról”. Azt előre kell bocsátani, hogy a Török Birodalom tekintetében ez a háború valóban „magyarországi háború” volt, míg a nyugati oldalról pedig a „hosszú török háború” volt e fegyveres konfliktus megnevezése. Tehát mindig attól függ, hogy kinek a nézőpontjából adjuk elő az eseményeket, a megnevezés változhat, és a mai irodalomban is változik a tizenöt éves háború megnevezése. A *The New Cambridge Modern History* vonatkozó összefoglalójában mintegy pár oldalra rúgó rövid, de nagyon korrekt összefog-

1 Davies 2002.

2 Davies 2002, 1220–1221. 47. táblázat, „Néhány európai nagyhatalom legfontosabb háborúi”

3 Wernham 1968.

lalót olvashatunk.<sup>4</sup> Egyetlenegy dolgot emelnék ki, még hozzá egy olasz nyelvű idézetet, amely a velencei Lazzaro Soranzo fő művéből, az 1599-ben Ferrarában megjelent, az Oszmán Birodalomról szóló, a korszakban népszerű munkájából származik. Eszerint „ez a háború a korszak a legjelentősebb eseménye” volt.<sup>5</sup> A kortársak tehát így tekintettek a tizenöt éves háborúra, és ha ez a megközelítés egy ma is használatos modern történeti összefoglalásba bekerül, akkor az igenis jelentőséggel bír. Amennyiben a legfontosabb hadtörténeti összefoglaló munkákat nézzük, akkor érdemes a kiváló hadtörténésznek, Jeremy Blacknek az 1494 és 1660 közötti európai hadügyről írt, nemzetközileg igen elismert és sokat hivatkozott, 2002-ben megjelent művét elővenni.<sup>6</sup> A munkában mintegy két oldalt találunk a tizenöt éves háborúról, de érdekes módon nem annak hivatalos megnevezésével találkozunk, Blacknél ugyanis tizenhárom éves háborúként szerepel a konfliktus. Viszonylag korrekt összefoglalót nyújt, annyi megjegyzéssel, hogy az oszmánok a modern erődöket is képesek voltak bevenni a háború idején.<sup>7</sup> De nehogy azt gondoljuk, hogy csak ilyen rövid összegzések olvashatók a nemzetközi irodalomban, ezért röviden utalnék egy viszonylag friss munkára, ez James D. Tracy *Balkán háborúk. Habsburg Horvátország, oszmán Bosznia, velencei Dalmácia, 1499–1617.* címmel írt alapos, 2016-ban megjelent monográfiája.<sup>8</sup> Ebben a kötetben az úgynevezett hosszú török háborúról egy 30 oldalas, nagyon jól megírt, kiemelkedő színvonalú összefoglalót olvashatunk, amely nemcsak a szembenálló birodalmakat, hanem azok vezetőit is bemutatja. Kitér a küzdelem szellemi-ideológiai hátterére, amely szerint a muszlimok a konfliktust szent háborúnak tekintették, keresztény oldalról pedig protestáns és katolikus összefogáson alapuló szent háborút vizionáltak. Az anyagi forrásokat is bemutatja: kitér arra, hogy a katonai-pénzügyi források tekintetében milyen erővel bírt az Oszmán Birodalom, valamint a Habsburg Monarchia. Ezt követően bemutatja a háború nagyobb korszakai szerint a legfontosabb eseményeket a

4 Wernham 1968, 361–365.

5 „La presente guerra e il maggior negotio, c’hora corra nel Mondo”. Lazzaro Soranzo: *L’Otto-mamo. Ferrara, 1599. Proemio, vi.* Idézi: Cambridge 1968, 362.

6 Black 2002.

7 Black 2002, 197–199.

8 Tracy 2016.



szináni háborútól a zsitvatoroki békéig.<sup>9</sup> Tracy kiváló munkája bizonyítja, hogy vannak olyan viszonylag friss, standard munkák, amelyek megfelelő helyén kezelik a tizenöt éves háborút. Ha viszont azt vizsgáljuk, hogy vannak-e olyan monográfiák, amelyek kifejezetten a tizenöt éves háborúról szólnak nemzetközi szinten, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy alig van ilyen. Néhány kiemelkedő munkára szeretném csak felhívni a figyelmet. Az egyik ilyen munka alapján véve diplomáciatörténeti megközelítésű, ez Jan Paul Niederkorn osztrák történész munkája, amely *Európai hatalmak és II. Rudolf hosszú török háborúja (1593–1606)* címmel jelent meg.<sup>10</sup> Ez a kötet egy hatalmas levéltári forrásbázison alapuló, monumentális munka, amely egyrészt bemutatja a konfliktusban résztvevő feleket, az Oszmán Birodalomtól kezdve egészen a Szentszékig, másrészt pedig – a kötet a nagyobb részében – ismerteti az európai hatalmak úgynevezett török politikáját. Ez utóbbi igazán érdekes és értékes. Levéltári források alapján, külügyi-diplomáciai levelezések, feljegyzések, iratok segítségével Niederkorn bemutatja Angliától, Franciaországtól kezdve egészen Dániáig vagy a Moszkvai Nagyfejedelemségig, hogy mely állam hogyan viszonyult a hosszú török háborúhoz, és ki milyen segítséget nyújtott a Habsburg Monarchiának, valamint azt is, hogy kinek milyen diplomáciai érdekeltségei voltak. Kiemelkedő munka, közel három évtizede jelent meg, de a mai napig a tizenöt éves háború történetével foglalkozó irodalom egyik alamp munkája. És végül egy friss munkára hívnám fel a figyelmet, annál is inkább, mert szerzője, Giampiero Brunelli kiváló római történész, aki nagyon sokat foglalkozik a kora újkori pápai állam hadseregének a történetével. Brunelli 2018-ban jelentette meg munkáját *A szent vállalkozás. A Pápa keresztes hadjáratai Magyarország területén 1595–1601* címmel.<sup>11</sup> A kötet első fele jól megírt összefoglaló, amely magyar szempontból túl sok újdonságot nem jelent. Általában a tizenöt éves háború kitörésének okaira tér ki. Ami viszont magyar szempontból is érdekes, az a pápai hadszervezet bemutatása, igazából a könyv főhőse Gianfrancesco Aldobrandini, aki VIII. Kelemen unokaöccse és a római egyház generálisa volt. Három

9 Tracy 2016, 307–337.

10 Niederkorn 1993.

11 Brunelli 2018.

hadjáratot is vezetett Magyarországra: 1595-ben, 1597-ben és végül 1601-ben. Az utolsó hadjárata a sikertelen kanizsai ostrom volt, amely hadjárat során életét is veszítette. Mindenesetre egy friss munkáról van szó, amely a tizenöt éves háborúról szól, egy levéltári forráskutatáson alapuló komoly munka, amely jó lenne, ha magyarul is olvasható volna.

A fentiekben egy szubjektív összefoglalót adtam arról, hogy a nemzetközi irodalomban mennyire is jelenik meg a tizenöt éves háború. Láthatjuk, hogy vannak olyan összefoglalók, ahol szerepel a háború, vannak olyanok, amelyek tudomást sem vesznek róla. Azt is mondhatjuk, hogy kevés az olyan önálló munka, monografikus feldolgozás, amelynek a fő témája a hosszú török háború lenne. Tehát ilyen értelemben valóban beszélhetünk Európa elfeledett hadszínteréről és Európa elfeledett háborújáról, azonban a szakmunkák kitérnek erre a fontos eseményre.

## **A hadügyi forradalom és a tizenöt éves háború**

Az alábbiakban a hadügyi forradalom és a tizenöt éves háború kapcsolatát vizsgáljuk meg. A hadügyi forradalom tekintetében az 1950-es évektől elterjedt modellről van szó, amely a mai napig sok vita tárgyát képezi. Általánosságban elfogadott, hogy valamikor a 15. század végétől indul az a folyamat, amelyet hadügyi forradalomként jellemezhetünk, és amelynek az összetevői közé sorolják az alábbiakat: a nagy tömeghadseregek megjelenése, harcászati-taktikai fejlődés, modern erődök kialakulása és általában az állam modernizációja. Ez utóbbira a jelentős pénzügyi források előteremtése végett volt szükség. Vannak olyan nézetek, hogy Európa kora újkori-újkori fölényét, a gyarmatosítás kiteljesedését a hadügyi forradalom alapozta meg. Ma már egy kicsit árnyaltabban látja a szakirodalom ezt a kérdést, Japántól kezdve az Oszmán Birodalomig számos állam tekintetében vizsgálták a hadügyi forradalom jelenségét. Úgy tűnik, hogy a hadügyi forradalom egy világszerte volt, és a nagyobb hódító hatalmakra egyaránt jellemzők ugyanazok a változások. Most itt csak két alapmunka

kából idéznék. Az egyik Geoffrey Parker híres *Hadügyi forradalom. Hadügyi innováció és a Nyugat felemelkedése, 1500–1800* című monográfiája.<sup>12</sup> A tizenöt éves háborúról Parker egy nagyon rövid említést tesz, miszerint ez a hosszú török háború a hadügyi forradalom egyik klasszikus konfliktusa. Ilyen értelemben tehát Parker szerintem megfelelő helyén kezeli a vizsgált háborút, de több teret nem szán ennek a kijelentésnek, és amit a magyarországi hadszíntérről ír, az több mint megkérdőjelezhető. Kelenik József több kiváló tanulmányt írt Parker kijelentéseit cáfolandó, bizonyítva, hogy a tizenöt éves háború idején ugyanolyan minőségű hadseregek küzdöttek a magyar hadszíntéren, mint nyugaton, és a Magyar Királyság minden tekintetben részese volt a korabeli hadügyi forradalomnak.<sup>13</sup> Érdemes Parker elméletének egyik fő kritikusát, Jeremy Blacket idézni.<sup>14</sup> Azon túl, hogy Black több ponton megtámadta Parker nézeteit, most a tizenöt éves háborúval kapcsolatos megállapítására térnek ki. Black 1991-ben megjelent munkájában ugyanis kiemeli, hogy a hosszú török háború ugyanolyan háború volt, mint bármelyik nyugat-európai háború, tehát nincs kelet-európai vagy nyugat-európai eltérő hadviselési rendszer, mód, kultúra, nincsenek más hadügyi fejlődések és hadügyi forradalmak. Black ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a török hadsereg milyen nagyszerű logisztikával volt ellátva, hogy maga az Oszmán Birodalom mint főszereplő igen komoly katonai teljesítményt nyújtott. Érdekes módon Habsburg oldalról nem nagyon ír Black ilyeneket.<sup>15</sup> Nagyon sok munka jelenik meg a hadügyi forradalom kapcsán még ma is, most egy viszonylag friss összefoglalóból idéznék egy rövid részt. A Jacob–Visoni-Alonso szerzőpárosnak a *Hadügyi forradalom a kora újkori Európában. Egy felülvizsgálat* címmel 2016-ban megjelent munkájáról van szó, amely a kérdéskör egyfajta újragondolása.<sup>16</sup> Egy rövid idézetre hívom fel a figyelmet, amelyben az az érdekes, hogy az oszmánok és a kora újkori Magyarország közötti háborúként ír a tizenöt éves háborúról: „az oszmánok és a kora újkori Magyarország [! – kiemelés tőlem] közötti háborúban olyan jelentős

12 Parker 1996.

13 Kelenik 1990, 1991a, 1991b, 2000.

14 Black 1991, 2002.

15 Black 2002, 19.

16 Jacob–Visoni-Alonzo 2016.

katonai változások történtek, amelyek hasonlítanak a kora újkori Nyugat-Európa fejlődéséhez. Az elmúlt 20 év kutatásai, különösen Ágoston Gábor munkái bizonyították, hogy az Oszmán Birodalom minden volt, csak nem alárendeltje a többi európai hatalomnak ebben az időszakban.”<sup>17</sup> Az „Oszmán Birodalom és Magyarország közötti háború” megfogalmazás a mi szívünknek kedves, de a tényekkel nincs feltétlen köszönőviszonyban. Jacob–Visoni-Alonso ugyanakkor azt emelik ki – csakúgy, mint Black is –, hogy azok a katonai változások, amelyek a mi régióinkban megfigyelhetők, teljesen azonosak a nyugat-európai hadszíntereken megfigyeltekkel. Hangsúlyozzák, hogy az elmúlt két évtizedben számos olyan munka jelent meg, amely alátámasztja azt, hogy az Oszmán Birodalom szerves részét képezte ezeknek a hadügyi változásoknak. Ezek között külön kiemelik Ágoston Gábor magyar történész, a Georgetown Egyetem professzorának munkásságát. Itt és most csak egy munkáját említjük, de az alapvető a kérdéskörben: ez az *Ágyúk a szultánnak. Katonai erő és fegyveripar az Oszmán Birodalomban* című klasszikus monográfiája.<sup>18</sup> De mielőtt azt gondolnánk, hogy az újabb szakirodalom kifejezetten az oszmánokat ismeri el mint fontos szereplőket a tizenöt éves háborúban a hadügyi forradalom tekintetében, azért egy másik standard munkát is idéznék, ez pedig David Parrott *A háború üzlete. Katonai vállalkozás és hadügyi forradalom a kora újkor Európában* című alapmunkája.<sup>19</sup> A könyv elsősorban a katonai vállalkozókról szól a kora újkori Európában és a fő vizsgálati területe, egyébként érthető okokból, a harmincéves háború. Ennek ellenére egy nagyon alapos fejezetet szentel a szerző a tizenöt éves háborúnak. Érdemes felhívni arra a megállapítására a figyelmet, miszerint „[...] valójában ez volt az osztrák Habsburgok által vívott legköltségesebb és legnagyobb léptékű háború a harmincéves háború előtt.” Parrott azt is kiemeli, hogy „[a] magyar konfliktus nem csupán »Európa katonai iskolája« volt [...] ez volt egyben Európa »katonai piaca«”,<sup>20</sup> hozzáteszi, hogy ez volt egyben Európa első katonai piaca is, ilyen szempontból egyfajta előképe a harmincéves

17 Jacob–Visoni-Alonzo 2016, 49.

18 Ágoston 2005.

19 Parrott 2012.

20 Parrott 2012, 93–95.

háborúnak. Parrott a katonai vállalkozók és a hitelek szerepének a hangsúlyozására használja a tizenöt éves háborút, ezzel nemzetközi kontextusba helyezi a konfliktust, hiszen ezek a kapcsolatrendszerek mind a hitelek, mind a katonai vállalkozók esetében Genoától Amszterdamig behálózták a kora újkori Európát. Összességében annyi mondható el, hogy jelen van a hadügyi forradalom tekintetében a tizenöt éves háború a nemzetközi irodalomban. Hangsúlyozom, hogy a fentiekben a nemzetközi irodalomra koncentráltunk, ugyanakkor számos kiemelkedő hazai történésznek vannak alapvető kutatásai a kérdéskörben, eleendő itt most a már említett Ágoston Gábor, Kelenik József, Czigány István, B. Szabó János vagy Bagi Zoltán munkásságára utalnom.<sup>21</sup>

## **A fiskális-katonai állam és a tizenöt éves háború**

A következő témakör, amelyre kitérünk, egy másik elmélet, amely kapcsolatban van a hadügyi forradalommal. Ez a fiskális-katonai állam modellje, amely az 1980-as évek végétől kezdett el terjedni a szakirodalomban, elsősorban 18. századi jelenségként aposztrofálva.<sup>22</sup> Az elmélet alapmunkája ugyanis ahhoz a John Brewer-hez köthető, aki Anglia 18. századi nagyhatalmi szerepének hátterét vizsgálta 1989-ben napvilágot látott munkájában. Brewer-nél a „fiscal–military state” a 17. század végétől kialakuló, de alapjában véve a 18. században kikristályosodó, a béke és háború idején állandó hadsereget, haditengerészetet fenntartó, annak kiszolgálására, szervezésére és irányítására jelentős létszámú bürokráciát foglalkoztató, a hadi gépezet finanszírozására képes, összetett pénzügyi rendszert fenntartó, de ugyanakkor az egyes társadalmi érdekcsoportok támogatását is bíró, konszenzusos állammodell leírására szolgált.<sup>23</sup> Brewer nézete szerint a 18. századi fiskális-katonai brit állam kialakulása az alábbi té-

21 Ágoston 1995, 2014a, 2014b; B. Szabó 2004, 2005; Czigány 2004; Bagi 2011.

22 Sánchez 2007, 13–44.; Storrs 2009; Sánches 2015; Graham–Walsh 2016.

23 Brewer 1989.

nyezőknek köszönhető: 1) jelentős szárazföldi, de még inkább tengeri haderő felállítására és fenntartására; 2) a hadi költségek nagyarányú növekedése; 3) az államadósság ugrásszerű növekedése; 4) az adóbevételek növekedése; 5) az adópolitikában a direkt adókról elmozdulás az indirekt adók felé; 6) az állami fiskális bürokráciában dolgozó hivatalnokok számának nagyarányú növekedése. 7) A nagyarányú változások politikai stabilitáson és társadalmi közmegegyezésen alapultak.

Ugyanakkor vannak olyan munkák, amelyek szerint a fiskális-katonai államhoz köthető jelenségek már 1500 körülől megfigyelhetők. Ezek közül Jan Glete *A háború és az állam a kora újkori Európában. Spanyolország, Hollandia és Svédország mint fiskális-katonai állam, 1500–1660.* címmel megjelent munkáját emelném ki.<sup>24</sup> A szerző szerint a 15. század végétől kialakuló fiskális-katonai állam az erőforrások jobb kiaknázását tette lehetővé, a korszakra jellemző központosított államigazgatás hatékonyabban gazdálkodott erőforrásaival, ez pedig növelte az állam erejét, amely által az állam területe megnövekedett, így a bevételei is emelkedtek. Az új államszervezet lehetőséget kínált modern technológiák kifejlesztésére, bevezetésére a pénzügy, az adóügy, a haditechnika területein és összességében a fiskális-katonai állam létrejötté vezetett Európa 1500 és 1800 közötti felemelkedéséhez. Glete fontosnak tartja az új államrendszer társadalmi beágyazódásának kérdését is, szerinte a rendszer kettős alapon nyugodott, egyrészt az uralkodó és fegyveres ereje, másrészt az uralkodó és a társadalom közti együttműködésen. Glete szerint a 16–17. századot a fiskális-katonai állam kialakulása szempontjából két korszakra lehet osztani: 1480–1560, valamint 1560–1660 közötti időszakokra. Az első periódust Glete a hagyományos államon belüli együttműködés időszakának tekinti, amelynek főbb jellemzői: a) a dinasztikus monarchiák létrejötté, megerősödése; b) az adóztató állam előretörése, a növekvő költségek fedezése érdekében az egyházi vagyon, jövedelmek állami célra történő lefoglalása, államosítása; c) a korszakra általánosan jellemző gazdasági fellendülés; d) a hadügyi forradalom első hatásainak megjelenése (tüzérségi fegyverek fejlődése, gyalogságra épülő tömeghadsere-

---

24 Glete 2002.

gek, hadiflotta-fejlesztés, új erődítések megjelenése); e) a rendek, a gazdasági elit és az uralkodó együttműködése a hadsereg finanszírozása érdekében. Az 1560–1660 közötti időszaknak Glete a „Krisz és felemelkedés” címet adta. Ennek az időszaknak a főbb jellemzői: a) a dinasztikus monarchiákat veszélyeztető polgárháborúk, felkelések kitörése; b) vallásháborúk (pl. harmincéves háború) eszkalálódása; c) általános gazdasági (világ)válság kibontakozása, a gazdaság súlypontjának áthelyeződése a Mediterráneumról az északi-atlanti területekre és az ezzel járó krisz és gazdasági átrendeződés; d) új finanszírozási-adózási formák kialakulása (főként hitelfelvételek és indirekt adók bevezetése); e) európai erőviszonyok átalakulása; f) hadügyi területen bekövetkező változások (erődvárosok, nagy erődrendszerek építése, inkább ostromok nyílt csaták helyett). A folyamatokat a centralizált adóztató állam erősödése, az állandó hadseregek megjelenése, létszámának folyamatos emelkedése jellemzi. Glete szerint a fiskális-katonai állam 1500 körül ilyen formában természetesen ismeretlen volt, ugyanakkor két évszázaddal később már ez lett az európai állam normál típusa. Glete a fenti téziseket Spanyolország, Németalföld és Svédország vizsgálatával igyekszik bizonyítani.<sup>25</sup>

A 16. század elejétől tehát már egyértelműen felismerhető a hadügyi forradalom jelenségéhez szorosan köthető fiskális-katonai állam kialakulása. A korábbinál jóval több pénzre volt szükség a megemelkedett katonai kiadások (tömeghadseregek, erődítményépítészet, tüzfegyverek, flották) finanszírozására, ehhez pedig hatékonyabb államszervezetre volt szükség, és az erőforrásokat is jobban ki kellett tudni használni. Szükség volt tehát az állam központosítására, mert egy központosított állam jobban gazdálkodik az erőforrásaival. Minél több erőforrást szerez egy állam, minél több területet foglal el, minél több alattvalója van, annál nagyobb lesz a hatalma, adóbevételei és tágulnak a pénzügyi lehetőségei. Ezen a ponton kapcsolódik össze a fiskális-katonai állam modellje egy másik, már a 20. század közepétől elterjedt, elsősorban gazdaságtörténeti elmélettel, mégpedig a fiskális állam létrejöttével. Ugyanis e modell szerint a 16. század az az időszak, amikor a középkori domaniális (azaz a földbirtokon, regá-

25 Glete 2002, 1–42. Glete elméletének összefoglalását ld.: Kenyeres 2016, 99–101.

lékon és vámokon alapuló jövedelemrendszer) állam felől az adóztató állam felé mozdulnak el a korszak nagyhatalmai, amelyek bátran nyúltak a hitelhez mint finanszírozási eszközhöz. A fiskális állam elméletéről számos alapvető kutatás jelent meg, itt most két tanulmánykötetet emelnék ki: az egyik a Richard Bonney által szerkesztett *A fiskális állam felemelkedése Európában 1200. k. – 1815.* című, 1999-ben megjelent monumentális munka, míg a másik, a 2012-ben napvilágot látott, hasonló címmel megjelent mű: *A fiskális állam felemelkedése: egy világtörténet, 1500–1914.* Az előbbi európai, az utóbbi már világtörténeti kontextusban tárgyalta a kérdéskört.<sup>26</sup> A fiskális-katonai állam modellje – bár a modell megalkotójának tekintett Brewer nem igazán támaszkodott ezen elméletekre<sup>27</sup> – tehát a hadügyi forradalom és a fiskális állam elméletének ötvöztetésével jött létre, jellemzői közé tartozik éppen ezért az állami bevételek növekedése, a tömeghadseregek létrehozása, azoknak a finanszírozása és az államadósság széles körű elterjedése. Bármilyen jól gazdálkodott ugyanis egy állam, az adók nem rendszeres beszédéből, befolyásából és a kiadásokhoz képest a bevételek elégtelen voltából adódóan mindig szükség volt hitelekre, akár csak átmenetileg vagy még inkább hosszú távon. Ez az időszak, amikor az államadósság általánossá válik, ma már jellemzője minden modern és jól gazdálkodó állam működésének is. Érdeemes azt is hangsúlyozni, hogy a fiskális bevételek növelése vagy az éppen olcsó hitel olyan körülményeket biztosítottak, amelyek alkalmasak arra, hogy új technológiákat vezessenek be. A fiskális-katonai állam jellemzőjeként nagy hangsúlyt kapott a kormányzati, pénzügyi, adóügyi modernizáció, a hitelrendszer, a bankszféra megújítása, megerősödése. Van a folyamatoknak egy társadalomtörténeti vonatkozása is. Az új intézmények, új hadseregek, új pénzügyi metódusok, a technikai innováció lehetőséget nyújt karrierre építésére, és itt sem csak a katonákról, hadvezérekről beszélhetünk, hanem az államférfiakról, kormányzati szakemberekről, a bankárokról vagy az üzletemberekről, hitelezőkről. Mindenesetre nem kétséges, hogy a tizenöt

26 Bonney 1999; Yun-Casalilla–O’Brien 2012.

27 Brewer nem tartotta Anglia esetében relevánsnak a hadügyi forradalom hatásait, míg a fiskális állam modelljével sem foglalkozott behatóan. Brewer 1989, 5–6., 50., 119. Újabbán ld. a szerző elméletének revízióját, e gondolatok közül a legérdekesebb az, hogy az 1688 előtti folyamatokat is relevánsnak tartja: Brewer 2016.



éves háború időszaka a fiskális-katonai állam kialakulásának korai időszakára esik, a Gleite-féle periodizáció második szakaszára, annak is az elejére, arra az időszakra, amikor a hadügyi változások már bőven érzékeltették hatásukat. A magyarországi hadszíntéren megjelentek az első valódi tömeghadseregek, korszerűen megerősített várakat ostromoltak, a háború költségei pedig messze meghaladták a Habsburg Monarchia anyagi lehetőségeit, ezért nagy mértékben kihasználták a 16. század közepétől megvalósuló pénzügyi és hadügyi modernizáció, központosítás nyújtotta előnyöket, a szövetségi rendszert, maximalizálták a külföldi támogatásokat és jelentős hitelfelvételek is történtek.<sup>28</sup>

## **A Habsburg Monarchia mint fiskális-katonai állam a tizenöt éves háború időszakában?**

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, fiskális-katonai államnak tekinthető-e a Habsburg Monarchia a tizenöt éves háború időszakában. A nemzetközi szakirodalom ismertetéséből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a Habsburg Monarchiáról a 16–17. század kapcsán sem a fiskális, sem pedig a fiskális-katonai államról szóló nemzetközi szakirodalomban nem vagy alig esik szó.<sup>29</sup> Újabban ugyanakkor néhány tanulmánykötetben az Oszmán Birodalom mint fiskális-katonai állam már megjelenik.<sup>30</sup> Van-e bármilyen szakirodalmi álláspont arról, hogy a Habsburg Monarchia tekinthető-e a 16–17. században fiskális-katonai államnak? Ami a magyarországi szakirodalmat illeti, éppen e sorok írójához fűződik az első olyan vizsgálat, amely a

28 A tizenöt éves háború jelentőségéről – igaz, a fent ismertetett modellek és értelemzési keretek nélkül – jó összefoglalást nyújt: Bagi 2013.

29 A 18. század kapcsán már van ilyen vizsgálat, ld.: Hochedlinger 2009. A fiskális állam teóriája kapcsán ld. Pieper 2012. Készül egy kötet, amely reményeink szerint más megvilágításba helyezi a Habsburg Monarchiát a 17-18. századi fiskális-katonai államok rendszerében: Godsey–Mat’á–Winkelbauer m. e. A magyarországi helyzetre: Kenyeres–Pálffy m. e.

30 Pamuk 1999; Özvar 2019.

Habsburg Birodalmat igyekszik elhelyezni a fiskális-katonai államok között.<sup>31</sup> Így egyelőre csak saját kutatásaimra és Pálffy Gézával közös véleményemre hivatkozhatok: a 2016-ban publikált tanulmányomban arra a megállapításra jutottam miszerint „összességében a 16–17. századi Habsburg Monarchiáról az állapítható meg, hogy semmiképpen sem tartozott a korai „fiscal–military state” Spanyolország, Hollandia vagy Svédország által képviselt típusához”<sup>32</sup>, azaz a Gleite által vizsgált „klasszikus” fiskális-katonai államokhoz. 2018-ban publikált írásunkban Pálffy Gézával annyiban egészítettük ki e nézetet, hogy a Monarchia a 16. század közepétől több hullámban katonai és pénzügyigazgatási „forradalom” színtere volt és ezek készítették elő a 18. századi fiskális-katonai Habsburg államot. Sok szempontból vizsgálható az, hogy mitől lesz fiskális-katonai állam egy korabeli államképződmény. Maga a Habsburg Monarchia esetében az is kérdéses, hogy milyen államalakultnak tekintendő. Ez nagy mértékben befolyásolja a Spanyolországgal, Hollandiával, Svédországgal vagy Franciaországgal való összevetést. Thomas Winkelbauer a Habsburgok 1526 után létrejött birodalmát „rendi államok monarchikus uniói alkotta monarchikus uniónak és különböző tartományokból összeálló államok összetett államának” nevezte.<sup>33</sup> Újabban Pálffy Gézával közösen írt tanulmányunkban a hadügyi és pénzügyi átalakulásokat, modernizációkat vizsgálva a 16–17. századi Habsburg Monarchiát „a had- és pénzügyek területén részben már centralizált, dinasztikus koordináló összetett államnak” tartottuk.<sup>34</sup> Már ezek a megállapítások is előre vetítik, hogy a Habsburg Monarchia speciális államalakulat lévén nem volt olyan helyzetben, mint a felsorolt fiskális-katonai „mintaállamok”. A Habsburgok más-más jogon uralkodtak az osztrák örökös tartományokban, a cseh korona országaiban vagy éppen a Magyar Királyságban, német-római császári címük képezte ugyan kiemelt európai szerepüket és bizonyos értelemben különleges jogállásukat Európa uralkodó dinasztiai

31 Kenyeres 2016, 91–122.; ld. még: Kenyeres–Pálffy 2018.

32 Kenyeres 2016, 121.

33 „eine monarchische Union monarchischer Unionen von Ständestaaten und ein aus zusammengesetzten Staaten zusammengesetzter Staat” Winkelbauer 2003, 25. Vö.: Pálffy 2007, 1079.

34 Kenyeres–Pálffy 2018, 1075.

körében, azonban imperátori rangjuk semmilyen territoriális hatalmat nem adott részükre, adókivetési joguk nem volt, e tekintetben egyedül a birodalmi rendek hadi segélyeire, azaz a Türkenhilfere támaszkodhattak. Az összetett államalakulatban a Habsburgok mindig egyfajta együttműködésre voltak kényszerítve saját rendjeikkel, az egységes közigazgatás így például nem jöhetett létre, mint ahogy egységes adórendszerrel sem beszélhetünk, annak ellenére, hogy a hadügyekben és a pénzügyekben megfigyelhető egyfajta folyamatos centralizáció. Ennek eredményei a számos, más jellegű akadály mellett csak a 18. századra vezettek eredményre, a Habsburg Monarchia csak ekkor léphetett a fiskális-katonai államok útjára. Az alábbiakban éppen ezért azt vizsgálom, hogy a tizenöt éves háború időszaka mennyiben jelentett váltást, előrelépést ezen a csak száz év múlva sikerre vezető úton.

## **Hadseregfinanszírozás a tizenöt éves háború idején**

Az alábbiakban néhány, a fiskális-katonai állam fejlődése szempontjából meghatározó kérdéskört veszünk vizsgálat alá a Habsburg Monarchia tekintetében, és ahol lehet, összevetjük az Oszmán Birodalommal:

1. állami bevételek alakulása;
2. hadsereg létszámadatainak változása;
3. a pénz- és hadügyigazgatási reformok, modernizáció és központosítás;
4. állami hitelfelvétel kérdése;
5. hadseregfinanszírozás a tizenöt éves háború idején.

Kezdjük az állami bevételekkel, amelyek konkrét nagyságát a korabeli eltérő pénzügyigazgatási rendszerek, azok átláthatatlansága, helyenként decentralizált volta és a fennmaradt levéltári források hiányosságai miatt nagyon nehéz megállapítani. Az alábbiakban adatainkat arany Ft-ban, azaz dukátban adjuk meg. Az Oszmán Birodalomnak a mohácsi csata idején legalább 4 millió dukát jövedelme volt, és ha hozzászámítjuk javadalombirtokosok, pl. timáros szpáhik jövedelmeit is, akkor ennek akár a duplája, 8 millió dukát is rendelkezésre

állt hadügyi célokra.<sup>35</sup> A Habsburg Monarchia uralkodói/kincstári jövedelmeit először az 1550–60-as években lehet megbecsülni, ebben az időszakban ezek nagyságát 1–1,25 millió aranyra tehetjük.<sup>36</sup> Nehezen állapítható meg, hogy a 16. század végén mennyi is volt az Oszmán Birodalom jövedelme, de azt tartja a szakirodalom, hogy legalább annyi, mint a 16. század első felében. Tehát ezt a 4 millió dukátot nyugodtan megelőlegezhetjük olyan értelemben, hogy ennyi biztos rendelkezésre állt. Egy adattal szeretném illusztrálni, hogy milyen tartaléka volt az Oszmán Birodalomnak: 1596-ban, amikor szultáni hadjárat indult Magyarországra, amely a mezőkeresztesi csatánál ért véget, a hadjáratra a szultán saját maga kölcsönzött a saját birodalmának 4 millió dukátot, tehát annyit tudott kivenni a saját magánkincstárából – amely nem azonos az állammal –, amennyi a birodalmának az összes éves jövedelmének minimuma.<sup>37</sup> A Habsburg Monarchia bevételeit a tizenöt éves háború időszakában az előző időszak duplájára, 2–2,4 millió dukátra tehetjük. Ez jelentős előrelépés volt: ha az oszmánok 4 millió dukátjához hasonlítjuk, akkor a három-négy évtizeddel korábbi különbséget sikerült lefelezni.

A hadsereg létszámok esetében is nagyon sokfajta adattal találkozhatunk a szakirodalomban. A bizonytalanságot az jelenti, hogy az oszmánoknál létezik úgynevezett állandó hadsereg, ezek a portai alakulatok (janicsárok, tüzérek, portai lovasok), amelyek létszámát a kutatás viszonylag jól meg tudja állapítani: az 1520-as évek végén 15.000 fő, 1567–68-ban 26.500 fő, 1582-ben közel 29.000 fő, 1597-ben 58.500 fő.<sup>38</sup> Az oszmán hadi potenciál ennél lényegesen nagyobb volt, például az 1520-as évek második felében a hadsereg összeréjét 176.000 főre teszi újabban a kutatás, ebből 18.800 fő a portai alakulatok száma, 41.000 fő a várkatonaság, közel 70.000 fő a timáros szpáhi és 43.500 fő a kisegítő hadak száma. Ebből a létszámból 50–70.000 fő bármikor mozgósítható volt egy szultáni hadjáratra.<sup>39</sup> 1527-ben egy másik összeírás alapján 126.000 főre teszik

35 Fodor 2019, 17.

36 Kenyeres–Pálffy 2018, 1044–1045.

37 Fodor 2007, 59–68.

38 Ágoston 2018, 966.

39 Fodor 2019, 27–28. A szerző 155–160 ezresre teszi az oszmán hadipotenciált Szulejmán uralkodásának első két évtizedében. Ágoston 2018, 963.

a hadra kelt katonaság létszámát, 1529-ben 80–100.000-re, míg 1532-re 120–130.000 főre tehető a szultáni hadjáratok során mozgósítottak létszáma. A vizsgált korszakban az oszmánok tehát könnyen kiállítottak 100.000-es létszámú seregeket.<sup>40</sup> Ezzel szemben a Habsburgoknak nincs állandó hadseregük, egészen a harmincéves háború végéig nincsen – a végváriakat leszámítva – állandóan fegyverben tartott katonaságuk sem. A Habsburg hadvezetés ugyanis európai társaikhoz hasonlóan hadjáratokra fogadott fel zsoldosokat. 1529-ben Bécs ostrománál nagy nehezen közel 19.600 zsoldost sikerül I. Ferdinándnak felfogadnia. Az ezzel szemben felvonult oszmán sereg 80–100.000 főre becsülhető, azaz négy-ötszörös túlerőben voltak. Nem állunk messze az igazságtól akkor, ha azt a következtetést vonjuk le, hogy inkább Szulejmán és az oszmán hadvezetés hibájának volt köszönhető, hogy Bécs megmenekült, nem pedig a védősereg erejének. 1532-ben, a következő szultáni hadjárat idején lényegesen más volt a helyzet, mert akkor a teljes, V. Károly császár vezetése alatti Habsburg Monarchia és szövetségi rendszer megmozdult. A császár mozgósította minden erőtartalmát, a Német-római Birodalmat is, I. Ferdinánd magyar és cseh király is mindent pénzzé tett. Sikerült felfogadni és Bécs alá felvonultatni V. Károly 86.000 és I. Ferdinánd 50.000 katonáját, együttesen tehát egy 136.000 főből álló armada nézett szembe Szulejmán hadaival.<sup>41</sup> Velük szemben Szulejmán részéről felvonult egy nagyságrendileg ugyanekkora haderő, amelyet egyébként az oszmánok különösebb gond nélkül állítottak ki. Ezek az erőviszonyok szolgálnak magyarázatul arra, hogy miért nem került sor összecsapásra.

Az ezt követő időszakban épült ki az törökellenes védelmi vonal, amelyben a 16. század derekától 20–22.000 főnyi végvári katona szolgált állandóan. Bár a végvári katonaság létszáma tekintélyes volt, maga ez a haderő nem tekinthető állandó hadseregnek, mivel szervezetileg nem azonos egy állandó hadsereggel, tehát nem mozgósíthatók olyan értelemben, mint a janicsárok vagy a hadjárat idejére felfogadott zsoldos kötelékek, később az ezredek. 1574-ben pl. a török állandó hadsereg (portai alakulatok) létszáma nem sokkal nagyobb, 21–29.000 fő, és a magyarországi török végvárakban szolgálók száma is „csupán”

40 Ágoston 2018, 962–964.

41 Ágoston 2018, 964–965.

10.000 fő körül volt. A tizenöt éves háború idején az oszmán állandó hadsereg létszáma jelentősen megnőtt: 1597-ben már 62.000 fő, 1609-ben, azaz pár évvel a tizenöt éves háború után pedig már 75.000 fő a létszám, de mint említettük, az oszmán hadvezetés bármikor mozgósítani tudott több mint 100.000 főnyi katonaságot.<sup>42</sup> Habsburg oldalon a tizenöt éves háború idején a 20–22.000 főnyi végvári mellett 30–40.000-es seregek felfogadására vannak adataink, a legnagyobb létszámú keresztény haderőt 1595-ben fogadják fel, 57.945 főt, míg a mezőkeresztési csatában a szövetséges hadakkal együtt mintegy 50.000 fős sereg nézett szembe a szultáni hadakkal.<sup>43</sup> Adataink alapján látható, hogy legalább kétszeres túlerőben volt az Oszmán Birodalom, de a tartalékokat tekintve még nagyobb volt a különbség, ugyanakkor az kétségtelen, hogy a Habsburg hadvezetés évről évre fel tudta mutatni ezt a nem csekély haderőt. Ki kell emelnünk azt is, hogy a keresztény hadak ekkor már harcászati-taktikai fölényben voltak, főként a jól képzett puskás gyalogosok számában és hatékonyságában múlták felül a többnyire lovas szpáhikkal operáló oszmán hadvezetést, tehát a hadügyi forradalom vívmányai érvényesülésével tudták a Habsburgok hátrányukat csökkenteni.<sup>44</sup>

A következő vizsgálati területünk az államigazgatás modernizációjának kérdése. Két fontos, meghatározó területet kell vizsgálnunk: a pénzügyek és a hadügyek igazgatását. A pénzügyigazgatási rendszert a 16. század első harmadától próbálták a Habsburgok rendbe tenni, nemcsak a Magyar Királyságban, hanem ezt megelőzően az osztrák tartományokban, a Cseh Királyságban és minden olyan területen, amely az uralmuk alá tartozott. Ennek az alapja a kamarai rendszer volt, amely a késő középkorhoz képest már új típusú hivatali képződmény, mivel a kamarák úgynevezett dikasztériumok, testületi szervek. A mai modern minisztériumoknak egyfajta elődjeként tekinthetünk ezekre a hivatalokra, amelyekben állami hivatalnokok, alkalmazottak dolgoztak, működtek ellenőrök, könyvvizsgálók. I. Ferdinánd trónra lépését követően előbb

42 Ágoston 1998, 360–361.; Ágoston 2018, 966.

43 Bagi 2011, 47–56.; Tóth 1983, 557.

44 Ld. Kelenik Józsefnek a 13. jegyzetben említett munkáit. Ágoston 2018, 970–974.; Bagi 2013, 277–282.

Ausztriában szervezte újjá a pénzügyek kormányzását: a még I. Miksa császár által Innsbruckban létrehozott kamarát felső-ausztriai illetékességgel szervezte újjá (ez lett a Felső-ausztriai, más néven Tiroli vagy Innsbrucki Kamara), míg a bécsi székhellyel 1522-ben új kamarát hozott létre, ez lett az Alsó-ausztriai Kamara. Ezt követte 1527-ben előbb az Udvari Kamara, majd a Cseh Kamara felállítása. Ebbe a központi reform-folyamatba illeszthető a Magyar Kamara 1528. évi felállítása is, előbb Buda, majd Pozsony székhellyel. Az 1550–60-as években még két kamara felállítását határozták el, 1556-ban jött létre a Sziléziai Kamara és 1567-ben Kassa székhellyel a Szepesi Kamara. Az utóbbi fő feladata kifejezetten a felső-magyarországi végváriak ellátása és zsoldfizetésének támogatása volt. Ez az eset is azt bizonyítja, hogy ha kellett, újszerű intézkedéseket is hoztak, hiszen a Magyar Királyság volt az egyetlen országa a Habsburgoknak, amelyben két kamarát is létrehoztak. (E tekintetben a Sziléziai Kamara létrehozása speciális, hiszen Szilézia egy közjogilag önálló része volt a cseh korona országainak). A Szepesi Kamara formálisan a Magyar Kamara alárendeltségében működött, de gyakorlatilag ugyanúgy függött az Udvari Kamarától, mint a Magyartól. Az Udvari Kamara mint központi pénzügyigazgatási csúciszerv valamennyi ország/tartomány kamaráját felügyelte. Az egyes kamarák meglehetősen önállósággal működtek, de lényegi kérdésekben, így kinevezési-felmentési vagy birtokügyekben mindenképpen az uralkodóhoz kellett fordulniuk, akinek a képviselőtében az Udvari Kamara járt el. A pénzügyigazgatás területi szerveinek megszervezésével és e szervek központi hivatal alá helyezésével a Habsburg Monarchia több információval rendelkezett az egyes országok/tartományok állami/uralkodói jövedelmeiről, katonai célra történő felhasználásukat irányítani és ellenőrizni is tudták, tehát ha egységes pénzügyigazgatás nem is jött létre, de egy központi felügyeleti szerv felállítása és hatékony üzemeltetése és ezen keresztül a birodalom jövedelmeinek gondosabb felhasználása megtörtént.<sup>45</sup>

Mi a helyzet a hadügyigazgatással? Itt kicsit később kezdődött meg a modernizáció és a hivatalszervezés. Legfontosabb formális lépés az Udvari Haditanács megalakítása volt 1556-ban. Azért formális, mert már a Haditanács létrejötté

45 Rauscher 2004; Hochedlinger–Maťa–Winkelbauer 2019; Acsády 1888; Acsády 1894; Ember 1946; Nagy 2015; Kenyeres 2003; Szűcs 1990.

előtt is vannak fontos kezdeményezések. A Haditanács alá komoly szervezet-rendszert hoztak létre: a főélelmester, a főmustramester, a főerődítési biztos, a főhadszertárnok, a főhajóhídmaster hivatalait. Az Udvari Haditanács irányítása alá tartoztak a végvidéki főkapitányok, maguk a végvárak és parancsnokai is, a tábori alakulatok parancsnokai is. Az említett hivatalok jó részének további helyi hivatalnokai voltak, így a főélelmesterek alatt tevékenykedtek az egyes várakban az élelmesterek, a főmustramesterek alatt további mustramesterek, a főerődítési biztosok alatt a várépítésszek, a főhadszertárnok alatt az egyes várak hadszertárnokai. A hadügyi központosítás tehát a pénzügyekhez képest is eléggé előrehaladott volt a 16. század második harmadára, annak ellenére, hogy I. Ferdinánd halála után örökösei között felosztották az osztrák tartományok kormányzását (1564), és így 1578-ban létrejött az önálló Belső-ausztriai Haditanács is, amely Stájerország hadügyeit intézte és feladatai közé tartozott a horvát–szlavón végvidék igazgatása. A Haditanács tevékenységében a fő hangsúly a magyar hadszíntérre esett a 16. század közepétől egészen a tizenöt éves háború végéig.<sup>46</sup>

A pénzügyi és a hadügyi integráció megerősödésén még az a tény sem változtatott, hogy a Habsburg udvar 1583-ban Prágába tette át székhelyét és ettől kezdve a bécsi udvari hivatalok megkettőződtek, így az Udvari Kamarából és a Haditanácsból is volt egy „hátrahagyott” és egy „jelenlévő” hivatal, igaz, a hivatali duplikáció biztosan nem segítette a gyorsabb döntéshozatalt.

Annak ellenére, hogy részben megvalósult a pénzügyi modernizáció és a hadügyi átalakítások is végbementek, szükséges volt egy, a két terület között elhelyezkedő, a bécsi udvarnak alárendelt központi pénzügyi hivatalra, mégpedig egyrészt az *udvari* fizetőmesteri (*Hofzahlmeisteramt*), másrészt a *magyarországi*, később *bécsinek* hívott *hadi* fizetőmesteri hivatalokra (*Kriegszahlmeisteramt in Ungarn/in Wien*). Az udvari pénztár ugyan elvben az uralkodó udvarának költségeit volt hivatva finanszírozni, fennmaradt számadásai alapján azonban tudjuk, hogy számos esetben, így a 16. század közepén vagy éppen a tizenöt éves háború végén jelentős szerepet játszott a hadi finanszírozásban is, úgy is

46 Firnhaber 1864, 91–178.; Regele 1949, 13–17.; Hochedlinger–Mat’a–Winkelbauer 2019, 663–670.; Pálffy 2006; 539–543.; újabban ld. Pálffy 2021, 13–39. Lázár 2021, 91–93.



fogalmazhatunk, hogy az ide befolyó jövedelmek egy részét az uralkodó nem a saját udvartartására, hanem a birodalom katonai költségeire, azaz főként a török elleni védelemre fordította.<sup>47</sup>

A másik központi hivatalnok, a magyarországi hadi fizetőmester feladata volt a hadi költségeknek a kamarai és más forrásokból való közvetlen finanszírozása. E hivatalnoknak is vannak nyomai a 16. század első harmadából, a tényleges hivattalá szervezése csak a 16. század közepén történik meg. A magyarországi (bécsi) hadi fizetőmester volt a legfontosabb tisztviselő, miként neve is mutatja. Egészen a tizenöt éves háború végéig a fő feladata a magyarországi hadszíntér finanszírozása volt, ezt követően, jelezve a változásokat és a hangsúlyeltolódásokat, a magyar hadszíntér visszaszorulását, a nevét a székhelyéről bécsi hadi fizetőmesterre változtatták. A magyarországi hadi fizetőmesternek voltak helyi alárendeltjei is, így a felső-magyarországi, valamint a horvátországi–szlavóniai hadi fizetőmesterek, sőt, a 16. század közepén és a tizenöt éves háború idején létrehoztak erdélyi hadi fizetőmesteri posztot is. A hadi fizetőmesterek háború idején tábori fizetőmesterként is tevékenykedtek. A hadi fizetőmesterek pénztárai kiemelt szerepet játszottak a hadi költségek finanszírozásában, hiszen az egyes kamarák bevételei, a rendi támogatások, segélyek, valamint a katonai költségek finanszírozáshoz szükséges hitelek is hozzájuk futottak be, ezekből fizették a végvárak, továbbá a mezei hadak katonaságát. A Habsburg-hivatalnok hadi fizetőmestereken kívül működtek még rendi fizetőmesterek is, így az alsó-ausztriai, belső-ausztriai, a cseh és a sziléziai rendek is saját hadi fizetőmesterek révén juttatták el támogatásaikat a magyarországi hadszíntérre.<sup>48</sup>

A hadi költségek előteremtésében és kifizetésében még egy hivatalnok, a birodalmi fillérmester (*Reichspfennigmeister*) játszott meghatározó szerepet, akinek a német-római birodalmi rendek által felajánlott töröksegélynek a begyűjtése és kifizetése volt a feladata.<sup>49</sup> A ő szerepköre éppen a tizenöt éves háború idején vált igazán meghatározóvá.

47 Rauscher 2004, 182–183., 250–271.; Sapper 1982, 410–413.; Hengerer 2004, 128–143.; Kenyeres 2007, 88–89.

48 Pálffy 2001, 217.; Kenyeres 2007, 89–91.; Kenyeres 2008, 221–238.

49 Rauscher 2003, 45–83.; Schulze 1978.

Említettük a hitelek szerepét a korabeli európai államok hadi költségeinek finanszírozásában. Ismert, hogy a Habsburgok már a 16. század első felétől igen bensőséges viszonyt ápolnak a délnémet tőkével, elsősorban az augsburgi és a nürnbergi bankárokkal, kereskedőházakkal. Elegendő a Fuggereket és a Welsereket említeni, ők voltak azok, akik egyébként összeadták a pénzt V. Károly német-római császárrá választásához, majd I. Ferdinánd német-római királlyá választásához is, ez utóbbi az „előszobája” volt a császári címnek. A 16. század közepétől egészen a tizenöt éves háborúig az augsburgi és nürnbergi kereskedő-bankárok a fő finanszírozói a Habsburgoknak. Mellettük jelentős szerepük volt az osztrák, a cseh és a magyar rendeknek is a hitelnyújtásban. A 16. század közepétől az osztrák Habsburgoké a német-római birodalmi császári cím, így az ottani rendek, városok és az egyháziak is számos hitelt nyújtottak az uralkodónak.<sup>50</sup>

Végül vizsgáljuk meg azt, hogy hogyan is működött ez a finanszírozási rendszer a tizenöt éves háború időszakában! Kezdjük azzal, hogy mennyi pénzre volt szükség a háborúskodáshoz. Az tudható, hogy az 1570-es és 1580-as években a magyarországi végvárrendszer finanszírozása volt a legnagyobb kihívás. Éves szinten 1,5–2 millió rajnai forint kellett ehhez minimálisan, amennyiben dukátban számoljuk, akkor ez alatt körülbelül a felét kell érteni. A tizenöt éves háború alatt a katonai költségek évi 5 millió rajnai forintra emelkedtek: a végváriak zsoldját 1,9 millió rajnai forintra, a táborig alakulatok zsoldköltségét, ha feltételezzük, hogy harminc ezres hadseregeket fogadnak fel, körülbelül öt hónapra évről évre, 2,3–2,5 millió rajnai forintra tehetjük. Ez utóbbi összeg tulajdonképpen megegyezett a Monarchia háború előtti teljes éves jövedelmével, ez pedig jól mutatja, hogy egy ütőképes hadsereg öt havi zsoldjának előteremtése is mekkora kihívást jelentett. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a hadfelszerelési és erődítési munkálatokat is finanszírozni kellett, ezek költségét fél millió rajnai forintra teszi a kutatás. A katonai költségek tehát 4,7–4,9 millió rajnai Ft-ra tehető, amelyhez hozzájárulnak az udvartartás mintegy fél millió rajnai Ft-ra tehető költségei, így összességében a Habsburg Monarchiának

50 Kenyeres 2021, 761–782.

a hosszú török háború idején 5,2–5,4 millió rajnai Ft-ra volt szüksége! Mint említettem, a háború előtt a Habsburg Monarchia állami bevételeit legfeljebb 2,5 millió rajnai Ft-ra (1,5 millió dukátra) tehetjük az 1570–1580-as években, így óriási pénzügyi kihívást jelentett az, hogy ennek az összegnek a kétszerezését előteremtsék. Hogyan lehetett ezt megoldani? Először is tulajdonképpen a Monarchia összes hivatalát ráállították a hadi gazdálkodásra. A kamarai és más alárendelt hivatalok éves befizetéseit 2,3 millió rajnai Ft-ra tehetjük. Minden hivatalból befolyó jövedelmet gyakorlatilag a hadi fizetőmestereknek, valamint az udvari pénztárnak kellett befizetni, ide folyt be a hitelek egy jelentős része is. E hivatalok esetében az uralkodó személyesen tudott dönteni, hogy éppen milyen katonai kiadást finanszíroz. Másik fontos bevételi forrás a német-római birodalmi rendek által megszavazott és befizetett töröksegély volt. Ezeknek az összegeknek a beszedésében és az ún. megelőlegező, azaz a megszavazott töröksegély terhére előre felvett hitelek felehajtásában az augsburgi Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmesternek elvülhetetlen érdemei voltak. Geizkofler a különféle megajánlott segélyekből 1589 és 1603 között 17 millió 945 ezer rajnai Ft-ot szedett be, kiadásai pedig 18 millió 240 ezer rajnai Ft-ra rúgtak, a bevételek 41%-a ugyanakkor hitelekből származott. Ezek a hitelek sokszor kamatmentesek voltak, de előfordult, hogy a fillérmester csak 5–7%-os éves kamatra tudta felvenni ezeket a pénzeket a délnémet tőkepiacról. Az 1594. évi birodalmi segélyből befizetett 11 millió 245 ezer rajnai Ft döntő részét Geizkofler az udvari és a hadi fizetőmesterek pénztáraiba utalta át, ebből évi 1 millió 135 ezer rajnai Ft bevétele volt e két hivatalnak évente. Az 1598. évi segélyt a német-római birodalmi rendek rendelkezése értelmében Geizkoflernek közvetlenül a magyarországi hadszíntéren bevetett csapatoknak kellett kifizetnie: 1598 és 1600 között 2 millió 634 ezer rajnai Ft értékben fizetett ki a fillérmester zsoldot a fel fogadott ezredeknek, azaz éves átlagban 878 ezer rajnai Ft-tal tehermentesítette az udvart ezekben az években. Összességében a hosszú török háború idején a töröksegélyből befolyó katonai kiadásokra fordított összegeket legkevesebb évi 800 ezer, legfeljebb 1 millió 300 ezer rajnai Ft-ra tehetjük.<sup>51</sup>

51 Kenyeres 2013, 555–563.; Kenyeres 2018, 453–484.

Az udvar számíthatott a szövetséges külföldi hatalmak, elsősorban Spanyolország, a Pápai Állam és néhány itáliai város pénzsegélyeire is. A tizenöt éves háború idején a Spanyolország által pénzben és katonaságban nyújtott támogatást 3,75 millió rajnai Ft-ra becsülik, míg a pápai segélyhadak és pénzösszegét 2,85 millió rajnai Ft-ra, az itáliai városállamokét pedig 500 ezer rajnai Ft-ra.<sup>52</sup> Levéltári adatok alapján a hosszú török háború első évtizedében a Habsburg udvar összesen kb. 1,4 millió rajnai Ft készpénzsegélyt kapott a szövetségeseitől, amely éves átlagban alig 140 ezer rajnai Ft. A legnagyobb segélynyújtó természetesen a spanyol rokon volt – több mint egy millió rajnai Ft-tal. Az itáliai városállamok (Firenze, Mantova, Ferrara, Genova) által nyújtott segélyek viszonylag jelentősek voltak (mintegy 250 ezer rajnai Ft). Éves szinten tehát évi 100–200 ezer rajnai Ft-ra számíthatott a Habsburg udvar a külföldi segélyekből.<sup>53</sup>

A Habsburgok számíthattak az osztrák és a cseh rendek rendes hadiadókon felül nyújtott pénzügyi támogatására. A tizenöt éves háború időszakában 1592 és 1606 között mintegy 40 millió rajnai Ft rendkívüli adót szavaztak meg e tartományok és országok rendjei a török elleni védekezéshez, amely éves szinten 800 ezer–1 millió rajnai Ft-ot jelentett.<sup>54</sup>

Ha összegezzük adatainkat (kamarák és más hivatalok 2 millió 300 ezer, a töröksegély 800 ezer–1 millió 300 ezer, külföldi segélyek évi 100–200 ezer, az osztrák, cseh tartományok, országok rendkívül adója évi 800 ezer–1 millió rajnai Ft), akkor arra jutunk, hogy összességében legalább 4 millió, legfeljebb 4 millió 800 ezer rajnai Ft bevételre tehetett szert a Habsburg Monarchia, tehát sikerült közel a kétszeresére emelni a háború előtti bevételeket. A fentebb említett katonai költségek tehát elvben fedezhetők lettek volna, azonban az udvartartással együtt számolt minimális kiadások összegének eléréséhez is legkevesebb évi 400 ezer, de inkább 1 millió 200 ezer vagy akár 1,4 millió rajnai Ft körüli összeg is hiányozhatott, amelynek áthidalására a hitelek szolgáltak fedezetül. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az „államadósság” a tizenöt éves

52 Winkelbauer 2003, 482.; részletesen ld.: Niederkorn 1993, 400–499.

53 Kenyeres 2013, 561–563.

54 Kenyeres 2013, 560.

háború idején már 22 millióra, majd II. Rudolf uralkodásának végére 30 millió rajnai Ft fölé kúszott.<sup>55</sup>

## Összegzés

Amennyiben egyfajta mérleget kívánunk vonni az eddig előadottak alapján, akkor a következőket mondhatjuk: egyrészt a 16–17. század fordulóján a Habsburg Monarchia a hadügyi forradalom által érintett terület, Európa egyik fő kísérleti terepe. Ami a fiskális-katonai állam kérdéskörét illeti: valóban lehet arról beszélni, hogy a modell jellemzői közül néhánynak az első jelei már megmutatkoznak. A 16. század második felében végbementek olyan pénzügyi és hadi igazgatási reformok, amelyek tulajdonképpen megteremtették azt a szerkezeti és szervezeti keretet, amely lehetővé tette, hogy egy nagyobb háborút is vállalni lehetett. Ehhez társult már a 16. század első felétől a hitelrendszer kiépülése, egy stabil hitelezői kör kialakulása. A német-római császári cím és a családi kapcsolatok révén a Habsburgoknak jelentős nemzetközi kapcsolatrendszere volt, amelynek köszönhetően komoly pénzügyi támogatáshoz és segélyhadakhoz is jutottak. A Habsburg Monarchia ezen összetevőknek köszönhetően képes volt mind a hadserege létszámát, mind a bevételeit növelni, így az oszmánokkal szemben korábban mutatkozó jelentős elmaradást valamilyen szinten, ha nem is kiegyenlíteni, de legalább csökkenteni tudta. Összességben tehát sikerrel tudta felvenni a Monarchia a küzdelmet a korszak európai „szuperhatalmával”, az Oszmán Birodalommal. Másrészt, ha egy kicsit kitekintünk a tizenöt éves háború utáni időszakra, akkor azt is mondhatjuk, hogy a tizenöt éves háború egyfajta kísérleti terepe volt a harmincéves háborúnak, majd pedig tágabb értelemben a török elleni visszafoglaló háborúknak is. Gondoljunk a hadseregfinanszírozás rendszerére, a külföldi segélyek, segédcsapatok jelentőségére, valamint a hitelrendszerre. A háborúban megfigyelhető katonai modernizáció, taktikai és harcászati újítások és az első lépések az állandó hadsereg

55 Rauscher 2004, 198–205.; Winder 2012, 435–458.

felé, amely a visszafoglaló harcok idején már evidencia volt és az alapja volt a sikereknek. A fiskális lehetőségek és annak maximális kitágítása is mind nyomon követhető a hosszú török háború idején. A Habsburg Monarchia meg tudta közelíteni azt az oszmán fiskális-katonai potenciált, amely a 16. század első harmadában-felében még elérhetetlen volt. Ezt a potenciált a Monarchia a 17. század végére éri utol, amikor már a Habsburgok is képesek voltak 100.000 fős hadseregeket felállítani, felszerelni és hadszíntéren bevetni, majd a harcászati, hadászati és taktikai fölény révén sikerül is legyőzni az oszmánokat. De azért egy kitévelt tegyünk hozzá: a Balkánról átmeneti sikerek ellenére sem sikerült őket kiűzni, csak a középkori Magyar Királyság területeiről.

Oszmán szempontból is egyfajta sikerként értékelhető a háború. Annak ellenére, hogy a Habsburgok nagyon sokat tettek hátrányuk ledolgozása érdekében, mégis be tudta bizonyítani az Oszmán Birodalom, hogy továbbra is nagyobb hadsereget tud kiállítani, azt tudja finanszírozni, hadszíntéren mozgatni és plusz pénzügyi forrásokat is tud előmutatni.

Amennyiben mérlegre tesszük a két szembenálló fél eredményeit, azt mondhatjuk, hogy egyfajta újrapozicionálás történt. A Habsburg Monarchia valódi, komoly tényezővé vált és elérte azt, hogy az Oszmán Birodalom egyenrangú ellenfele lett, ugyanakkor az oszmánok 17. században végig megfigyelhető nagyhatalmi szerepe is megerősítésre került. Ezen az egyensúlyi helyzeten majd csak a felszabadító háborúk változtattak.

## IRODALOMJEGYZÉK

- Acsády 1888.** Acsády Ignác: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526–1564.* Budapest, 1888.
- Acsády 1894.** Acsády Ignác: *A pozsonyi és szepesi kamarák, 1565–1604.* Budapest, 1894.
- Ágoston 1995.** Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle*, 32. (1995) 4. sz. 465–485.
- Ágoston 1998.** Ágoston Gábor: A hódítás ára. A magyarországi török végvárak őrsege, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 360–361.
- Ágoston 2005.** Gábor Ágoston: *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire.* Cambridge, 2005.
- Ágoston 2014a.** Ágoston Gábor: *Európa és az oszmán hódítás.* Budapest, 2014.
- Ágoston 2014b.** Ágoston Gábor: Firearms and military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450–1800. *Journal of World History*, 25. (2014) 85–124.
- Ágoston 2014c.** Ágoston Gábor: Az iszlám haditechnika a történetírás útvesztőjében: az európai hadügyi forradalom-vita és az oszmánok. In: Ágoston Gábor: *Európa és az oszmán hódítás.* Budapest, 2014. 177–188.
- Ágoston 2018.** Ágoston Gábor: Oszmán hadügyi változások a 16–18. században. *Századok*, 152. (2018) 961–980.
- B. Szabó 2004.** B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004) 2. sz. 443–480.
- B. Szabó 2005.** B. Szabó János: A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom” II. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118. (2005) 573–632.
- Bagi 2011.** Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban.* Budapest, 2011.
- Bagi 2013.** Bagi Zoltán: A tizenöt éves háború jelentősége. Variációk egy témára. *Fons (Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok)*, 20. (2013) 263–303.
- Black 1991.** Black, Jeremy: *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800.* London, 1991.
- Black 2002.** Black, Jeremy: *European Warfare 1494–1660.* London–New York, 2002.

- Bonney 1999.** Bonney, Richard (ed.): *The Rise of the Fiscal State in Europe c.1200–1815*. Oxford, 1999.
- Brewer 1989.** Brewer, John: *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688–1783*. New York, 1989.
- Brewer 2016.** Brewer, John: Revisiting The Sinew of Power. In: Graham, Aaron –Walsh, Patrick (eds.): *The British Fiscal-Military States 1660 – c.1783*. London–New York, 2016. 27–34.
- Brunelli 2018.** Brunelli, Giampiero: *La santa impresa, Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)*. Roma, 2018.
- Czigány 2004.** Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700*. Budapest, 2004.
- Davies 2002.** Davies, Norman: *Európa törtnete*. Budapest, Osiris, 2002.
- Ember 1946.** Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai. III. Hatóság- és hivataltörténet, 1.) Budapest, 1946.
- Firnhaber 1864.** Firnhaber, Friedrich: *Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens: Skizze der Entstehung des Hofkriegsrathes*. (Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen, 30.) Wien, 1864.
- Fodor 2007.** Fodor Pál: Adatok az 1596. évi egri (mezőkeresztesi) oszmán hadjárat költségeihez. *Keletkutatás*, (2007) 59–68.
- Fodor 2019.** Fodor Pál: Az Oszmán Birodalom hadszervezete és hadserege (1500–1530). In: B. Szabó János – Fodor Pál. (szerk.): *Új korszak határán. Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában*. Budapest, 2019. 13–36.
- Glete 2002.** Glete, Jan: *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660*. (Warfare and History) London–New York, 2002.
- Godsey–Mat’a–Winkelbauer m. e.** Godsey, William – Mat’a, Petr – Winkelbauer, Thomas (eds.): *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State c. 1648–1815: Contours and Perspectives*. Megjelenés előtt.
- Graham–Walsh 2016.** Graham, Aaron –Walsh, Patrick (ed.): *The British Fiscal-Military States 1660 – c.1783*, London–New York, 2016.



- Hengerer 2004.** Hengerer, Mark: Die Abrechnungsbücher des Hofzahlmeisters (1542–1714) und die Zahlamtsbücher (1542–1825) im Wiener Hofkammerarchiv. In: Pauser, Josef–Scheutz, Martin –Winkelbauer, Thomas (Hg.): *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch.* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungband, 44.) Wien–München, 2004. 128–143.
- Hochedlinger 2009.** Hochedlinger, Michael: The Habsburg Monarchy: From ‘Military-Fiscal State’ to ‘Militarization’. In: Storrs, Christopher (ed.): *The Fiscal-military State in Eighteenth-century Europe: Essays in Honour of P.G.M. Dickson.* Burlington, 2009. 55–93.
- Hochedlinger–Mat’a–Winkelbauer 2019.** Hochedlinger, Michael – Mat’a, Petr – Winkelbauer, Thomas (szerk.): *Verwaltungsgeschichte der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit Band 1/1 Hof und Dynastie, Kaiser und Reich, Zentralverwaltungen, Kriegswesen und landesfürstliches Finanzwesen.* Wien, 2019.
- Jacob–Visoni-Alonzo 2016.** Jacob, Frank – Visoni-Alonzo, Gilmar: *The Military Revolution in Early Modern Europe. A Revision.* London, 2016.
- Kelenik 1990.** Kelenik József: A hadügyi forradalom hatásai Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári hadsereg valódi katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990) 3. sz. 85–95.
- Kelenik 1991a.** Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 3. sz. 80–122.
- Kelenik 1991b.** Kelenik József: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenöt éves háború időszakában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 4. sz. 3–52.
- Kelenik 2000.** Kelenik József: The Military Revolution in Hungary. In: Dávid, Géza – Fodor, Pál (eds.): *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest.* Leiden–Boston–Cologne 2000. 117–159.
- Kenyeres 2003.** Kenyeres István: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgató-

si reformjai és bevételei. *Történelmi Szemle*, 45. (2003) 61–92.

**Kenyeres 2007.** Kenyeres István: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 78. (2007) 85–138.

**Kenyeres 2008.** Kenyeres István: Hans Unterholtzer felső-magyarországi hadi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1595–1602). In: Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.): *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Budapest, 2008. 221–238.

**Kenyeres 2013.** Kenyeres István: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. *Történelmi Szemle*, 55. (2013) 555–563.

**Kenyeres 2016.** Kenyeres István: A „Fiscal-Military State” és a Habsburg Monarchia a 16–17. században. In: Horn Ildikó et al. (szerk.): *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I. kötet*. Budapest, 2016. 91–122.

**Kenyeres 2018.** Kenyeres István: Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmester számadásai a tizenöt éves háború időszakából, 1589–1603. *Fons, (Forráskutatás és Történelmi Segédtudományok)*, 25. (2018) 453–484.

**Kenyeres 2021.** Kenyeres István: A fiskális-katonai állam kezdetei Európában a 16. század első felében. *Századok*, 155. (2021) 761–782.

**Kenyeres–Pálffy 2018.** Kenyeres István – Pálffy Géza: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság had- és pénzügyigazgatásának fejlődése a 16–17. században. Modellek és értelmezési lehetőségeik. *Századok*, 152. (2018) 1033–1076.

**Kenyeres–Pálffy m. e.** Kenyeres István – Pálffy Géza: Hungarian Border Defence and the Habsburg Financial and Military Transformation in the Sixteenth Century. In: Godsey, William – Mat’á, Petr – Winkelbauer, Thomas (eds.): *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State c. 1648–1815: Contours and Perspectives*. Megjelenés előtt.

**Lázár 2021.** Lázár Balázs: Az Udvari Haditanács és a Habsburg Birodalom katonai irányítási rendszere (1556–1848). In: Hermann Róbert (szerk.): *A magyar hadügyi igazgatás története 1526–1990*. Budapest, 2021. 89–128.

- Nagy 2015.** Nagy István: *A Magyar Kamara és a királyi pénzügyigazgatás fejlődése Mohács után, 1526–1686.* (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet. 11.) Budapest, 2015.
- Nieder Korn 1993.** Nieder Korn, Jan Paul: *Die europäische Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606).* Wien, 1993.
- Özvar 2019.** Özvar, Erol: Transformation of the Ottoman Empire into a Military-Fiscal State: Reconsidering the Financing of War from a Global Perspective. In: Fodor, Pál (ed.): *The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicholas Zrínyi (1566).* Leiden–Boston, 2019. 21–63.
- Pálffy 2001.** Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: Petercsák Tivadar – Berecz Máttyás (szerk.): *Végyvár és ellátás.* (Studia Agriensia, 22.) Eger, 2001. 183–219.
- Pálffy 2006.** Pálffy Géza: A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról. Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006) 539–543.
- Pálffy 2007.** Pálffy Géza: A Magyar Királyság a 16. századi Habsburg Monarchiában. *Századok*, 141. (2007) 1075–1120.
- Pálffy 2021.** Pálffy Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer igazgatása a két Zrínyi Miklós korában. In: Hermann Róbert (szerk.): *A magyar hadügyi igazgatás története 1526–1990.* Budapest, 2021. 13–39.
- Pamuk m. e.** Pamuk, Şevket: The Evolution of Fiscal Institutions in the Ottoman Empire, 1500–1914. In: Godsey, William – Mat’á, Petr – Winkelbauer, Thomas (eds.): *The Habsburg Monarchy as a Fiscal-Military State c. 1648–1815: Contours and Perspectives.* 304–333. Megjelenés előtt.
- Parker 1996.** Parker, Geoffrey: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800.* Cambridge, 1996.
- Parrott 2012.** Parrott, David: *The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe.* New York, 2012.
- Pieper 2012.** Pieper, Renata: Financig an Empire: the Austrian Composite Monarchy, 1650–1848. In: Yun-Casalilla, Bartolome – O’Brien, Patrick K. (eds.): *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914.* New York, 2012. Oxford, 1999. 164–190.
- Rauscher 2003.** Rauscher, Peter: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von

- Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkrieges“ (1548–1593). In: Edelmayer, Fridrich – Lanzinner, Maximilian – Rauscher, Peter (Hg.): *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38.) Wien–München, 2003. 45–83.
- Rauscher 2004.** Rauscher, Peter: *Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576)*. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Bd. 41.) Wien–München–Oldenbourg, 2004.
- Regele 1949.** Regele, Oskar: *Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848*. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Erg. Bd. VI.) Wien, 1949.
- Sánchez 2007.** Sánchez, Rafael Torres: The Triumph of the Fiscal Military State in the Eighteenth Century. War and Mercantilism. In: Sánchez, Rafael Torres (ed.): *War, State and Development. Fiscal-Military States in the Eighteenth Century*. Pamaplona, 2007. 13–44.
- Sánchez 2015.** Sánchez, Rafael Torres: *Constructing a Fiscal-Military State in Eighteenth-Century Spain*. Basingstoke, 2015.
- Sapper 1982.** Sapper, Christian: Die Zahlamtsbücher im Hofkammerarchiv 1542–1825. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 35. (1982) 404–454.
- Schulze 1978.** Schulze, Winfried: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*. München, 1978.
- Storrs 2009.** Storrs, Christopher: Introduction. The Fiscal-Military State in the ‘Long’ Eighteenth Century. In: Storrs, Christopher (ed.): *The Fiscal-military State in Eighteenth-century Europe: Essays in Honour of P.G.M. Dickson*. Burlington, 2009. 1–23.
- Szűcs 1990.** Szűcs Jenő: *A Szepesi Kamarai Levéltár, 1567–1813*. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 7.) Budapest, 1990.
- Tóth 1983.** Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata története (1596. október 26.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 30. (1983) 553–573.
- Tracy 2016.** Tracy, James D.: *Balkan Wars. Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia,*

*and Venetian Dalmatia, 1499–1617*. Lanham–Boulder–New York–London, 2016.

**Wernham 1968.** Wernham, R.B. (ed.): *The New Cambridge Modern History*. Vol. III. *Counter-reformation & Price Revolution 1559–1610*. Cambridge, 1968.

**Winder 2012.** Winder, Lukas: Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612. In: Rauscher, Peter –Serles, Andrea –Winkelbauer, Thomas (Hg.): *Das „Blut des Staatskörpers“*. (Historische Zeitschrift Beiheft 56.) München, 2012. 435–458.

**Winkelbauer 2003.** Winkelbauer, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Österreichische Geschichte 1522–1699*. Teil 2. Wien, 2003.

**Yun-Casalilla–O’Brien 2012.** Yun-Casalilla, Bartolomé –O’Brien, Patrick K. (eds.): *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914*. New York, 2012.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

# MERCOEUR HERCEG KÜRASSZÍRJAINAK FELFOGADÁSA 1600-BAN<sup>1</sup>

A Damad Ibrahim nagyvezír (–1601) vezette oszmán főszereg 1600. szeptember 8-án ostrom alá vette a Dél-Dunántúl stratégiai fontosságú erősségét, Kanizsát. Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege (1558–1602) Győrben összegyűlt seregével megindult a felmentésére, ám lassan haladtak a rossz időjárás, a kedvezőtlen útviszonyok és az ellátási problémák miatt.<sup>2</sup> Az ostromlók és a felmentő had között az első összecsapásra október 7-én került sor. Mercoeur azt az utasítást adta vértesei Obristleutnantjának, Jean T'Serclaes de Tillynek (1559–1632), hogy egy muskétáskülönítménnyel megerősített vérteseivel vagy kürasszírjaival tisztítsa meg az utat az erősségig. A herceg – szándéka szerint – serege többi részével szintén felkészült a hadmozdulat támogatására. Tilly tökéletesen végrehajtotta a rábízott feladatot. Lovasai élén az oszmán gyalogság tüzeiben felkaptatott egy dombtetőre, majd megtámadta az ott álló oszmán lovasságot. A vértések ezeket szétzavarták, az odatelepített ágyúk személyzetét levágták, és az így megszerzett lövegeket az ostromlók ellen fordították. Jóllehet az oszmánok többször is megpróbálták rendezni soraikat, ám „az mieink keményebben őket üznék, egyik dombról másikra lassanként csatolván a táborban szalada”<sup>3</sup>

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ügyszám: BO/00013/19/2.

2 Villermont 1860, 20.; Istvánffy 2009, 362–363.

3 Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Hungarica (H) Allgemeine Akten (AA) Fasc. 138. Fol.: 92v–98v.; Villermont 1860, 20–21.; Istvánffy 2009, 364.

Két nappal később, október 9-én Tilly és vértesei ismét közelharcba keveredtek. „Tilly János, Mercurián képebeli, háromszáz fegyverrel, kiket Belgiomba s Lotharingiába zsoldon fogadott, s azokat útban hagyta vala, a táborba jó vala, s immár nem messze vala, midőn közel háromezer tatár s lovas török nagy kiáltással az erdőkből ismét reájuk rohanának s harcolának, az franciáknak számához képest hihetetlenképpen nagy erősen és sokáig a tatárok szüntelen nagy sok sűrű nyilakot rájuk lövődöztvén. De mivel a fegyverderekasokat és sisakosokat az nyilak nem könnyen járják vala meg, amazok penig hosszú puskákkal igen jól irányozva forgolódnának, s Mercurián, ki az had előtt nyargalván eszébe vötte vala, hogy az övéi környűlfogatván, kerekdeden harcolnának, Verliniust egy puskás lovassereggel segítségekre odaküldte volna, mind az egész ellenség serege megfutamodék; százan benne ott megölettetvén, s még kétannyian ott megsebesítettvén, holott az franciáknak csak tíz híjok esvén, épen az táborba bementenek légyen, mindazáltal a képebeli Tilly bokái felett a lába éli nyállal megsebesítettvén.”<sup>4</sup> A Kanizsa környékén 1600 októberében vívott harcokban Mercoeur hercegének újonnan felfogadott vértesei vagy kürasszírojai igen jelentős szerepet játszottak. A hadművelet sikertelensége nem rajtuk múltott. A tanulmányomban azt kívánom bemutatni, hogyan jutottak el Mercoeur lovasai Kanizsa alá, azaz az egységek felállításának, szervezésének és első mustrájának eseményeit veszem górcső alá a rendelkezésre álló források alapján. Mielőtt azonban ehhez hozzáfognék, érdemes volna tisztázni, hogyan vélekedtek a korszakban a vértés lovasokról vagy kürasszírokról.

## Kik a vértések vagy kürasszírok?

A 18. századi dinasztikus, a napóleoni háborúk, valamint az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc összecsapásai alapján a mai kor (had)történészei a vértéseket vagy kürasszírokat csatadöntő nehézlovasságnak tekintik, a rohamukat pedig a hadvezérek az ellenség hadsoraik szétszakítására, szétzilálására alkal-

4 ÖStA HHStA H AA Fasc. 138. Fol.: 98v.; Husson s. d., 23.; Villermont 1860, 21.; Tóth 2000, 321.; Istvánffy 2009, 367.

mázták. Ha azonban a 16. és 17. század fordulóján készült hadtudományi munkákat áttekintjük, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ezek szerzői még másként vélekedtek e lovasokról. A lovasság genezisével mind a németalföldi, a franciaországi és a magyarországi hadszíntereket megjárt Giorgio Basta (1550–1607), mind pedig a Johann (VII.) nassau-siegeni gróf (1561–1623) által alapított első hadi akadémiát (*Kriegsschule*) vezető és szintén nagy hadi tapasztalatokkal rendelkezett Johann Jacobi von Wallhausen (1580–1627) foglalkozott. Az albán származású talján hadvezér a könnyűlovasságról szóló művének negyedik könyv VII. fejezetében azt vetette papírra, hogy az első kürasszír egységeket a Francia Királyságban állították fel, hogy a kopjával vagy lándzsával felfegyverzett lovagokat háttérbe szorítsák. Basta ezt úgy írta le, hogy néhány kompánia kopjával felfegyverzett lovagot kürasszírrá redukáltak, mint amikor a duplaszoldos gyalogosoktól elvették a pikát és pisztolyt adtak a kezükbe. Evégett a nemesek száma a lovasok között nagyon lecsökkent, hiszen alacsony zsoldjuktól nem tudtak megfelelő lovat szerezni és magukat felfegyverezni. Ezért a lovasságot olyan nagy squadronokba<sup>5</sup> szervezték, amelyek első két részét a kürasszírok, a harmadikat a kopjával felfegyverzett lovagok, míg az utolsót, a negyediket a lovas lövészek alkották. Ezen a ponton fel kell hívnom a figyelmet külön is arra, hogy Basta – bár fegyverzetük a kopját kivéve megegyezett a lovagokéval – a kürasszírokat nem tekintette nehézlovasságnak.<sup>6</sup>

Wallhausen Bastához hasonló magyarázattal szolgál a vértések létrejöttével kapcsolatban. Szerinte ezeket az egységeket ötven vagy hatvan esztendővel azelőtt, tehát a 16. század közepén állították fel, amikor is a Francia Királyságban és Németalföldön a kopjás lovagok létszáma különböző okokból elkezdett csökkeni. Mivel azonban vértbe öltözött lovasokra továbbra is szükség volt, ezért az említett helyeken a kürasszírokat kezdték alkalmazni. Wallhausen megjegyezte, hogy ez az újítás nem jelentett sok fejtörést, mivel csupán új nevet kaptak,

5 A szó a latin *quadra* szóból származott, és az olasz nyelv (*squadrone*) közvetítésével jutott el az európai nyelvekbe. Jelentése négyzet vagy nagy négyzet. A szót mind a lovasság, mind a haditengerészet, mind a légierő szervezeti egységeként ismerjük és használjuk manapság is. A 16–17. századi jelentése nem keverendő össze a 18–19. századival, amikor két lovasszázad alkotott egy svadront vagy osztályt.

6 Basta 1614, 78–81.



azaz „a gyereket más névre keresztelték”. A német hadfi még egy hasonlaltal is igyekezett szemléletesebbé tenni a történeteket: „aki korábban fehérkenyér evéséhez volt szokva, ám semmi mást nem kaphat, mint fekete kenyeret, akkor az életben maradásáért szívesen beéri ezzel”. Szerinte tehát ez történt a kúraszírok megjelenésével is. Amíg ugyanis a nemes kopjás lovagok elegendő számban rendelkezésre álltak, addig ezeket a lovasokat alkalmazták. Mikor azonban már nem tudtak megfelelő számút felfogadni, akkor kúraszírt csináltak belőlük. Wallhausen röviden kifejti ennek az okát is. Magyarázata szerint a németalföldi és franciaországi vallásháborúkban a harcoló felek sok kiváló nemeset és lovagot fogadtak fel. A küzdelmek kezdetén nem létezett nemesebb, lovagibb fegyver, mint a kopja vagy lándzsa. Az elhúzódó harcok eredményeként azonban a hadakozó felek egyre kisebb mértékben tudták előteremteni a háború eltető erejét (*nervus belli*), a hadállításhoz és eltartáshoz szükséges pénzt. Ezzel párhuzamosan a sok kiváló lovagot „felemészttette” és elszegényítette a folytonos hadba vonulás és küzdelem. A hosszú táborozások alkalmával és a harcokban ugyanis jó részüknek elpusztultak a lovai. Mivel nem állt rendelkezésükre másik, ugyanúgy képzett hátasuk, emellett nem kapták meg a megszolgált zsoldjukat sem, így veszteségük kompenzációjára nem került sor. Tehát – fogalmazta meg Wallhausen is – a lovagok otthonról jól felszerelve és felruházkodva lovagoltak ki, ám – nem egy alkalommal – gyalog kellett haza térniük. Azért, hogy a következő hadjáratban is részt tudjanak venni, rosszabb és képzetlenebb lóval kellett magát felfogadtatni, mert másra nem lett volt lehetősége.<sup>7</sup>

Mind Basta, mind pedig Wallhausen igen részletesen foglalkozott a kúraszírok harci hatékonyságával. Előbbi hadfi ezt a lovasságot többre tartotta a kopjás lovagoknál, ezt négy pontba szedve meg is indokolta. Elsőként kiemelte: ahhoz, hogy ezek a lovasok sikeresen át tudják törni az ellenséges vonalat, megfelelő és erős ló szükséges, amely elbírja lovasát roham közben is. Másrészt a megfelelő hátas mellett a támadás sikeréhez sík és kemény talajra volt szükség. Harmadrészt a lovnak gyakorlottnak kellett lennie a kopja kezelésében, mivel ez a fegyver megköveteli a jó gyakorlást és kiképzést. Ezzel szemben Basta sze-

7 Wallhausen 1616, 30–31.

rint a kürasszírnak erre szinte egyáltalán nem volt szüksége. Csupán minimális fegyverismerettel kellett rendelkeznie a pallos és a pisztoly használatának okán, valamint el kellett tudnia bírni a páncélzatot. Ezért úgy gondolta, hogy kürasszírt mindig könnyebb toborozni, mint kopjást. Negyedrészt az albán származású talján hadvezér szerint a kopját nem lehetett nagy, sűrű egységekben alkalmazni, hanem csupán kis squadronokba és csapatba osztva. Ráadásul, ha át is törik az ellenség vonalát, akkor maguk is rendezetlenné válnak, szétzilálódnak és már nincs lehetőségük újrendezni soraikat.<sup>8</sup> Ezzel szemben a kürasszírok, mint kemény mag, nagy egységbe osztva mozognak: minél nagyobb a squadron, annál nagyobb ereje és hatása lehet támadásuknak, amelyet azonban pont ezért csupán lépésben tudnak végrehajtani és csak a szétvert, szétzilált ellenség üldözésénél válhatnak galoppra.<sup>9</sup>

Ezzel szemben Wallhausen, aki a kopjás lovagokat többre értékelte, mint a kürasszírokat Bastával vitatkozva kifejtette, hogy az utóbbiak által megült flandriai lovagok nem is alkalmasak a kopjával való harcra. Ráadásul ezek testfelépítése az ellenség lépésben vagy ügetésben való megközelítését tette lehetővé. Ezzel szemben – emelte ki – a lovagok vágatva rohamoztak.

Wallhausen a talaj tulajdonságaival kapcsolatban szintén vitába bocsátkozott Bastával. Utóbbi szerint a kürasszírok könnyebben tudnak mozogni és harcolni a puha és egyenetlen felszínű földön. Wallhausen azonban erről másként vélekedett. Meglátása és állítása szerint mindkét lovasság számára ugyanolyan veszélyesnek számított, ugyanannyi nehézséget okozott az ilyen típusú talaj. Azaz a kürasszírok támadásához és mozgásához is ugyanúgy sík és egyenes földre volt szükség, mint a kopjával felfegyverzett lovagoknak.<sup>10</sup>

A német hadfi, Basta azon állításával, miszerint kürasszír bárkiből lehet, nem vitatkozott, hanem egyenesen felháborodott, hiszen számára ez társadalmi kérdés is volt. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy egy lovagolni tudó egyszerű földműves előnyt élvezzen bármilyen formában egy nemessel szemben. Meg-

8 Basta ezen megjegyzését érdemes volna a mohácsi csata újabb feldolgozásában, értelmezésében felhasználni.

9 Wallhausen 1616, 18–20.

10 Wallhausen 1616, 21.

kapó érvelése szerint a cipészt, szabót, takácsot vagy kefekötőt sem tartják egy aranyművesnél többre csupán azért, mert olcsóbban dolgozik. Utóbbi esetében ugyanis a nagyobb tudást, ügyességet és nem utolsósorban a művészi érzéket fizetik meg. Wallhausen epésen meg is jegyezte, hogy Basta minden földművesnél megtalálja a legnemesebb, a legheroikusabb szívet és kedélyt, amely a kopja, mint a legnemesebb, legszükségesebb és legjobb fegyver használatához elengedhetetlen. Így – folytatja Wallhausen vitriolba mártott pennával – Basta ezer parasztot tud hadi tudománya szerint kürasszírrá tenni, de közülük egyet sem fog kopjával hadakozóvá képezni, hiszen ehhez több év gyakorlatra volna szükség.<sup>11</sup>

A német hadfi vitába szállt Bastával a kopjával felfegyverzett lovagok alkalmazását illetően is. Szemére veti, ha látta, hogy ez a lovasság két sorba felállítva nem tudta elérni az ellenség vonalának szétszakítását, miért nem változtatott ezen, miért nem rendezte ezeket a squadronokat hat, nyolc vagy tíz sor mélységűre. Wallhausen kifejtette, hogy a kopja és az ezzel felszerelt lovagok rohama elengedhetetlenül szükségesek az ellenség vonalának áttöréséhez, és így a győzelem kivívásához. Ezzel szemben a kürasszírok nagy tömbben és lépésben támadtak. Ezt azonban nem tartotta alkalmasnak arra, hogy átszakítsa az ellenség vonalát.<sup>12</sup> Mindezért a német hadfi úgy vélte, hogy míg a kopjával felfegyverzett lovagok mind támadásra, mind pedig védekezésre képesek, addig a kürasszírokat csak utóbbira tartotta alkalmasnak.<sup>13</sup>

Basta és Wallhausen mellett érdemes még kitérni Lodovico Melzonak (1567–1617) a kürasszírokkal kapcsolatos leírására. Az Antwerpenben 1611-ben megjelent, lovasságról szóló munkájában Bastához hasonlóan azt fejtegette, hogy a kürasszírok mindenütt harcolhatnak, olyan helyen is, ami nem egyenletes, tehát laza vagy ingoványos talajú hely. Emellett elegendő, ha a lovaik közepesen képzettek és bármely személy, aki elbírja fegyverzetüket (sisak, mell-, hát- és combvért, pallos és két pisztoly a nyeregkápán), alkalmazható erre a feladatra. Támadásukat nagy, zárt és erős squadront alkotva kellett vég-

11 Wallhausen 1616, 18–19.

12 Wallhausen 1616, 19–20.

13 Wallhausen 1616, 31.

rehajtaniuk. Minél nagyobb a csapat – fogalmazta meg Melzo, annál erősebb az összecsapásnál és annál nagyobb hatást lehet tőle remélni. Harcba vetésükkel kapcsolatban azt ajánlotta tehát, hogy a kopjával felfegyverzett lovagokat ügetésben kellene követniük, hogy miután ezek rést ütöttek az ellenség hadrendjében, a sikert „tovább fejlesszék”. Melzo azonban arra figyelmeztetett, hogy az ügetésben pisztolyaik elsütését követően mindig balra fordulva zárkózzanak fel a squadron végére, azaz a caracole elnevezésű hadmozdulatot hajtsák végre.<sup>14</sup>

Basta, Wallhausen és Melzo munkái alapján két – egymással is szorosan összefüggő – fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt a korszak hadtudósai, hadvezérei a kürasszírokat nem tekintették nehézlovasságnak. Ez arra vezethető vissza, hogy bár fegyverzetükben és felszerelésükben a lovagokhoz képest egyedül a kopja tekintetében mutattak különbséget, ám személyes harci képzettségük, valamint – és talán ez a legfontosabb – a megfelelő hátszó hiányzott a rohamok végrehajtásához. Másrészt – ezzel összefüggésben – Wallhausen a csatatéren való alkalmasságukat is megkérdőjelezte, kifejtve, hogy támadásra kevésbé használhatók, hiszen lépésben vagy ügetésben mozognak. Ezzel szemben Basta jobbnak tekintette a kürasszírokat a kopjával felfegyverzett lovagoknál, a roham során ugyanis nem zilálódtak szét, egy tömbben maradtak mindvégig. Ezt a „tulajdonságukat” Melzo is nagyra értékelte.

## **Mercoeur herceg útja a magyarországi hadszíntérre**

Ahhoz, hogy megértsük, 1599-ben miért állt a herceg II. Rudolf német-római császár és magyar király szolgálatába, röviden össze kell foglalnunk a francia vallásháború utolsó szakaszának eseményeit. Mercoeur saját hitbéli meggyőződésének, érdekeinek és ambícióinak megfelelően a Francia Királyság azon

---

14 Melzo 1611, 49–50.

főnemesei közé tartozott, akik III. Henrik halálát (1589. augusztus 2.) követően nem akarták elfogadni az eretnek, azaz kálvinista Navarrai Henriket a trón várományosának (1589–1610). Mint Bretagne kormányzója (a tisztséget 1582 óta töltötte be és egyfajta jegyajándékként kapta III. Henriktől, mivel a király feleségül vette Louise nevű nővérét) Nantes-ban még 1589 őszén szövetséget kötött II. Fülöppel (1556–1598), mivel a párizsi Katolikus Ligától nem remélhetett támogatást. A Spanyol Királyság segítségével a herceg majd tíz esztendőn át folytatott küzdelmet a későbbi IV. Henrik híveivel, és bár a Craon mellett 1592. május 23-án kivívott győzelmével komoly katonai hírnevet szerzett magának, ám a túlerő lassan felülkerekedett rajta. Szorongatott helyzetéből úgy próbált kitörni, hogy még inkább megerősítette a spanyol királyhoz fűződő viszonyát. Ennek keretében kötelezte magát arra, hogy elismeri Izabella infánsnő jogát a francia trónra. Mindezt tette annak ellenére, hogy Navarrai Henrik ekkor már áttért a katolikus hitre (1593. július 25.), megtörtént a koronázása (1594. február 27.), és már a pápai feloldozása (1595. szeptember 17.) is folyamatban volt.

A herceg a spanyol támogatás elmaradásával végül kénytelen volt feladni ambícióit és az angers-i egyezményel (1598. március 23.) átengedni a francia királynak Bretagne-t. Maga IV. Henrik 1598. április 13-án vonult be Nantes-ba, ekkor írta alá azt a híres ediktumot, amely biztosította a hugenották szabad vallásgyakorlását és egyenjogúságát, véget vetve ezzel a francia vallásháborúk korszakának.<sup>15</sup>

A királlyal történt megegyezés értelmében jelentős anyagi juttatásokban részesült, ám ambícióit nem adta fel. Ennek megfelelően Mercoeur II. Fülöp spanyol királytól kért támogatást ahhoz, hogy segítsen rangjához méltó tisztséget szerezni a Habsburg Birodalom seregében.<sup>16</sup> Ahogyan a spanyol uralkodónak 1598. március 24-én kelt levelében fogalmazott: „Könyörgök Felségednek, hogy kegyelménél fogva részt vehessek a magyarországi harcokban a kereszténységgel összeférhetetlen ellenséggel szemben, ahol remélem, lesz alkalmam bizonyítani Isten szolgálatában való teljes elhatározottságomat egy szent és igazságos vállalkozásban, miután az isteni jóság nem talált arra méltónak, hogy ebben

15 Gausz 2019, 244–246.

16 Sahin-Tóth 2004, 1169.

a királyságban szolgáljam őt”.<sup>17</sup> Míg a herceg a spanyol uralkodó közbenjárását kérte császári szolgálatba vételével kapcsolatban, addig féltestvére, Henri de Lorraine, Chaligny grófja (1570–1600) Albert főherceg (1559–1621) németalföldi kormányzó támogatásában bízott, hogy rangjának megfelelő tisztséget kaphat az Oszmán Birodalom ellen harcoló keresztény seregben.<sup>18</sup>

## A „bemutató” esztendő – 1599

Mint már említettem, a herceg a IV. Henrik ellen vívott háborúban komoly katonai hírnevet szerzett magának. A Condé hercegek korábbi diplomatája, Michel de La Huguerye egyenesen kora legnagyobb hadvezérei között említette, akire a Katolikus Liga valaha számíthatott.<sup>19</sup> Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a katolikus felekezethez tartozó, komoly nyugat-európai (németalföldi és franciaországi) hadi tapasztalatokkal rendelkező hadvezéreket (gondoljunk csak Karl von Mansfeldre, Adolf von Schwarzenbergre vagy Giorgio Bastára) szívesen alkalmazó bécsi és prágai udvar „tárt karokkal” várta a lotaringiai herceget is. Ágense már 1599. márciusában megérkezett II. Rudolfhoz. Egy a prágai Udvari Kamarához beérkezett irat szerint az uralkodó a herceget meg kívánta ajándékozni. Részére vagy kétszáz forintot vagy egy ezzel egyenértékű aranyláncot szánt ajándékként. A Titkos Tanács tagjainak javaslatára végül az ékszer beszerzésére adtak parancsot. Igaz, értékét csökkentették, hiszen „csupán” száz forintba kerülhetett.<sup>20</sup>

A prágai udvar és a herceg között meg is született, pontosabban megszülethetett valamiféle megállapodás, bár ennek tartalmával kapcsolatban csupán találgathatunk. Valószínűleg Mercoeur a saját és féltestvére szolgálatai mellett még némi kürasszír (?) lovasság kiállítását is felajánlhatta. Erre engednek következtetni a megmaradt protokollum-bejegyzések. Az Udvari Kamara hadi

17 Gausz 2019, 246.

18 Sahin-Tóth 2004, 1169.

19 Gausz 2019, 245.

20 ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA) Alte Hoffinanz (AHF) Protokollum (Pr.) Prag Expedit (Exp.) Bücher (B.) No. 522. fol. 106r–v. 1599. március 27.

ügyek kiadványozásával foglalkozó irodája (*Kriegsexpedition*) 1599. június 4-én arról tett tájékoztatást, hogy Mercoeur ezen hónap 14-én vagy 18-án négyszáz vagy ötszáz lovasával Breisach am Reinhoz fog érkezni. Innen Ulmhoz vonulnak, ahonnan a Duna hullámain szándékoznak tovább utazni egészen Bécsig. Arra kérték ezért a prágai Udvari Kamarát, utasítsa Zacharias Geizkofler (1560–1617) birodalmi fillérmestert, hogy fogadja fel a szállításhoz szükséges hajókat és tutajosokat a szükséges legénységükkel együtt.<sup>21</sup> A következő napon, június 5-én ez meg is történt azzal a kikötéssel, hogy a felfogadásuk költségeit a saját hivatalába befolyt adókból fedezze.<sup>22</sup>

Az Udvari Kamara hadi ügyek kiadványozásával foglalkozó irodája június 9-én bejelentette, hogy a herceget és lovasait Bernhard Sagmeisternek mint biztosnak kell a Magyar Királyságba kísérszolgálatára.<sup>23</sup> Hamarosan a magyarországi utazás szervezésének és lebonyolításának egy újabb „stációjára” is sor került. Geizkofler egy június 25-én kelt levelében jelezte, hogy megbízottjain keresztül megegyezett az ulmi hajósokkal Mercoeur és ötszáz lovasának szállítási díjában (*Schiflohn*).<sup>24</sup>

Bécsben azt remélték, hogy Mercoeur hamarosan megérkezik az említett haddal Alsó-Ausztriába és tovább indul a Magyar Királyságba. A (hamis) reményt a bécsi Udvari Kamarához augusztus 10-i dátummal befutott irat táplálta, amely szerint a herceg és kísérete néhány napon belül eléri a császárvárost. A dekrétum kiállítói ezért kérték, hogy az utazókat megfelelő mennyiségű élelemmel és illő tisztelettel fogadják. A pénzügyigazgatás udvari kormányiszerve az ügy végrehajtását tovább adta az Alsó-Ausztriai Kamarának.<sup>25</sup>

Az utazás azonban igen lassan haladt és a remélt vagy várt hadról sem volt már szó. A felső-elzászi helytartók, kormányzók és tanácsosok augusztus 27-én kelt levele szerint ugyanis Mercoeur a mintegy kétszáz főt számláló udvartartásával és mintegy százötven lovassal Mariakirchhez fog érkezni. Itt az uralkodó

21 ÖStA FHK A AHF Pr. Prag Exp. B. No. 522. fol. 192v 1599. június 4.

22 ÖStA FHK A AHF Pr. Prag Registratur (Reg.) B. No. 527. fol. 115v. 1599. június 5.

23 ÖStA FHK A AHF Pr. Prag Exp. B. No. 522. fol. 202v 1599. június 9.

24 ÖStA FHK A AHF Pr. Prag Exp. B. No. 522. fol. 228v–229r. 1599. július 7.

25 ÖStA FHK A AHF Pr. Prag Exp. B. No. 520. fol. 553v. 1599. augusztus 10.

parancsára illendő módon fogják fogadni.<sup>26</sup> Azaz a remélt több száz harcedzett kürasszír helyett már csak másfélszáz szerepelt a jelentésben. Ezt a létszámú lovasságot inkább a herceget (és kíséretét) védelmező és tekintélyt adó testőr-ségnek tekinthetjük, a főhercegeket kísérő *Hoffahnék*hoz hasonlóan.<sup>27</sup>

Ráadásul a hajóút sem lehetett problémamentes. Erre enged következtetni Geizkofler 1599. december 28-i levele, amelyhez csatolta az ulmi hajósok és tutajosok Mercoeur kíséretével kapcsolatos panaszát, és ezt felterjesztették a városvezetéshez.<sup>28</sup> Sajnos nem tudjuk, mi állhatott az iratban, csak sejtethetjük, hogy jelentős kártételekről lehetett szó benne.

Szeptember hónap második felében Alsó-Ausztriában és Bécsben előkészületeket tettek a herceg és népes kíséretének a fogadására, lebonyolítására pedig Leonhard von Harrachot jelölték ki.<sup>29</sup> Az Udvari Kancellária szeptember 20-án utasította a bécsi Udvari Kamarát Mercoeur díjmentes ellátására. Az ügy végrehajtása, azaz a hercegi személy és asztal költségeinek fedezése ismételten az Alsó-Ausztriai Kamarára hárult.<sup>30</sup> A tartomány *Vizedomja*, azaz a főhercegi birtokok adószedője azonban egy szeptember 26-i protokollum-bejegyzés szerint jelezte, hogy nem áll rendelkezésére megfelelő összeg a rá háruló rész kifizetésére. A hivatalnokot mégis újra utasították feladata ellátására, mondván a herceg és kísérete nem marad sokáig. Az Udvari Kamara tanácsosai Béccsel kapcsolatban pedig úgy értesültek, hogy ott már felkészültek az illusztris vendég fogadására, azaz megfelelő mennyiségű bort, zabot, halat és más egyebeket is összegyűjtöttek.<sup>31</sup>

A herceg és kísérete valamikor szeptember 26-át követően, de még ebben a hónapban érkezett meg Bécsbe. Erre enged következtetni, hogy az Udvari Haditanács szeptember 28-án utasította Adolf von Schwarzenberget, hogy Mer-

26 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 522. fol. 328v. 1599. szeptember 7.

27 A Hoffahnera lásd: ÖStA Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten 1595-12-5.; ÖStA KA Bestal-lungen (Best.) 550/1597. ÖStA KA Best. 607/1598.; ÖStA KA Best. 642/1599.

28 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 531. fol. 5v. 1600. január 4.

29 ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 520. fol. 621r. 1599. szeptember 26.

30 ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 520. fol. 612v. 1599. szeptember 20.; ÖStA FHKA AHF Pr. Reg. B. No. 525. fol. 115v. 1599. szeptember 20.

31 ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 520. fol. 627r. 1599. szeptember 28.



coeurrel mindent tárgyaljon meg.<sup>32</sup> Erre azért volt szükség, mivel a herceg látogatást tett a keresztény had esztergomi táborában, ahol Schwarzenberg illendő módon fogadta.<sup>33</sup>

Az 1599-es hadjárati évet hadászati szempontból a tizenöt éves háború legjelentéktelenebb éveként tartjuk számon. A keresztény had csekély létszáma miatt csupán petárdás rajtaütések végrehajtására szorítkozhatott. Az oszmán főserég szeptember második felében történt megérkezését követően pedig az esztergomi megerősített táborba vonult vissza. Damad Ibrahim nagyvezír sem kívánt veszélyes hadműveletekbe kezdeni, inkább a béketárgyalások megkezdését szorgalmazta az Oszmán Birodalom anatóliai vidékeit lángba borító dzseláli felkelés miatt. Hosszas előkészületeket követően a felek október 6-án ültek tárgyalóasztalhoz, ám a reggeltől estig tartó alkudozás végül nem járt sikerrel. A nagyvezír ezt követően megpróbált nyomást gyakorolni, ezért megindult a Pestnél és Vácnál táborozó seregeivel. Erői október 9-én elhaladtak Nógrád mellett, majd a következő napon megszállták az üresen hagyott Palánkát és Drégelyt. A nagyvezír seregével a Duna északi partja mentén haladva Palánkától Esztergom irányába nyomult, s előbb a keresztény tábor korábbi helyére, az Esztergommal szembeni Párkányhoz érkezett.<sup>34</sup> Ezzel egy időben a portyázásra kiküldött török és tatár lovascsapatok Nagyszombatig és Trencsénig pusztították a Vág, Ipoly és Garam közt elterülő úgynevezett Mátyusföldet.<sup>35</sup>

Ezekről az eseményekről a kortárs francia történétírók is beszámolták munkáikban, természetesen kidomborítva, hogy Mercoeur az elsáncolt esztergomi táborban már ekkor igyekezett magát „hasznossá tenni”. Husson művében megemlítette, hogy a herceg 6000 gyalogost és 2000 lovaszt kért az ellenség elővédjének megtámadásához. Ezt a tervet azonban elutasították, és a keresztény had átkelt a Duna jobb partjára, hogy az Esztergom és a Szent Tamás-hegy között kiépült sánc védelmében szálljon szembe az esetleges támadással. Az átkelést azonban nem sikerült tökéletesen kivitelezni, hiszen a

32 ÖStA Kriegsarchiv (KA) Hofkriegsrat (HKR) Pr. Reg. B. 203. fol. 366r. No. 121. 1599. szeptember 28.

33 Husson s.d. 1.; Montreux 1608, 709.; Sahin-Tóth 2004, 1170.

34 Hatvani 1859, III. 130. (299. sz.); Tóth 2000, 306.

35 Illésházy 1863, 63.; Tóth 2000, 306.

török és tatár lovasság megtámadta az átvonulókat, sokakat megölve és fogásba ejtve közülük. A két sereg ezt követően kölcsönösen ágyúzta egymást, majd az oszmán lovasság végigpusztította Alsó-Magyarországot és Morvaországba is betört.<sup>36</sup>

Az eseményeket hasonlóan örökítette meg Nicolas de Montreux is. Elbeszélése szerint a herceg már mint az uralkodó által kinevezett *General Obristleutenant* érkezett meg az esztergomi táborba, ahol a sereg kitörő lelkesedéssel fogadta. Amikor kémhírekből értesültek arról, hogy az oszmán fősereg átkelt a pesti oldalra és Vácig nyomult előre, akkor Mercoeur azt javasolta, hogy mindenáron védjék meg Esztergomot és a megerősített tábornak, valamint támadják meg az ellenség elővédjét. Előbbit ugyan elfogadták, ám az oszmán erővel való összecsapást elutasították, mivel senki sem akart a csak hírből ismert vezér veszélyes vállalkozásában részt venni.<sup>37</sup>

Miután valószínűleg október végén (a sértett) Mercoeur elhagyta a keresztény tábornak, megkezdődött az uralkodóval való találkozásának megszervezése. Mátyás főherceg 1599. november 9-i dekrétumában ismét Sagmeisteret rendelte a herceg mellé, hogy a pestis elől Plezňbe menekült császári udvarba kísérjék. Feladata megfelelő ellátása érdekében 100 forintot rendeltek ki a fogyasztásának fedezésére.<sup>38</sup> Mint látni fogjuk, a két fivér látogatása a császári udvarban sikeresnek bizonyult. Mercoeur újabb, igen drága ajándékot is kapott az uralkodótól, egy 2200 tallér értékű gyémántgyűrűt, amelyet II. Rudolf főudvarmester és kegyeltje, Wolf Siegmund Rumpf adott át.<sup>39</sup> A herceg és kíséretének plezňi vizitje azonban a helyi polgároknak is mély nyomokat hagyott. Sagmeister 1600. február 9-én azzal fordult a prágai Udvari Kamarához, hogy egy bizonyos Wenzel Ottmer tizenkét tallér kifizetését kéri. A plezňi polgár szerint ugyanis ennyi kárt okoztak a házában a herceg kíséretének a tagjai.<sup>40</sup>

36 Husson s. d., 2–5.

37 Montreux 1608, 709–710.

38 ÖStA FHKA AHF Pr. Exp. B. No. 520. fol. 721r. 1599. november 9.; Sahin-Tóth 2004, 1170.

39 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 535. fol. 48r. 1600. február 24.

40 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 531. fol. 31r. 1600. február 12.

## Megbízás három kürasszír kompánia felfogadására

A plezní látogatást követően Mercoeur és Chaligny grófja visszatért ugyan Párizsba, ám a herceg már 1600 tavaszán Yves Gourmil-t, Lisle urát elküldte II. Rudolffhoz megtárgyalni a szolgálatuk és az elnyerni remélt tisztségek kérdéseit.<sup>41</sup> Ágense ekkor egyeztetett meg a felállítandó kürasszír kompániákról is, amelyek érkezését a múlt esztendőben hiába várták. Az Udvari Haditanács 1600. április 24-i dátummal állította ki a felfogadó iratát vagy *Bestallungját*. Eszerint a hercegnek mint *Obrist*nak öt kompániába szervezve összesen ötszáz kürasszírt kellett felfogadnia és a magyarországi hadszíntérre vezetnie. Érdeemes ezen a ponton röviden kitérnünk arra, milyen passzusokat tartalmazott egy felfogadó irat. Az Udvari Haditanács a tizenöt éves háború időszakában a vallon, francia és lotaringiai kürasszír alakulatok felfogadását papíron egységesen igyekezett megoldani. A felfogadó számára kibocsátott *Bestallungbrief*ben vagy röviden *Bestallung*ban meghatározták a zsoldba fogadottak számát és szervezeti egységét (jelen esetben ötszáz fő öt kompániába szervezve), a szolgálat időtartamát, a mustra helyét és a különböző fizetségeket. A Mercoeur számára kiállított irat szerint a szolgálat megkezdését megelőzően Bécs környékén kellett megmustrálni lovasait. Ezt követően kezdődött meg a kürasszírok szolgálata, amelyet hagyományos módon három hónapban határoztak meg. Ezt az időtartamot azonban a zsoldba fogadó igénye szerint új megállapodás nélkül, azaz az eredeti fizetségéért tovább lehetett nyújtani. Így az eredetileg meghatározott három hónap helyett akár évekig is szolgálatban maradhattak ugyanazon feltételekkel.

A *Bestallungbrief* legfontosabb passzusai természetesen a havi zsold meghatározásával foglalkoztak. Az *Obrist* közvetlen stábjával (írnok, tolmács, szakács, darabont és egy szekér hajtóival) együtt 400 rajnai forintot vagy ennek megfe-

---

41 Gausz 2018, 138.

lelő koronát vehetett át. Ennek értelmében ő oszthatta ki, vagy tarthatta meg közvetlen alárendeltjeinek javadalmazását. A herceg helyettese, a már említett Tilly *Obristleutnant* 150 rajnai forintot vagy ennek megfelelő koronát kaphatott havonta. A kompániák kapitányainak stábjához tartozó kisebb tisztségviselők fizetésének és a plusz jövedelmeinek meghatározására az Udvari Haditanács egy igen speciális és egységes módszert alkalmazott. A tisztségviselők karának tagjai közül ugyanis csak a kapitány, a helyettese (a *Leutnant*) és a zászlós (*Fähnrich*) havi zsoldját adták meg összegszerűen. Előbbi fizetésének meghatározása úgy történt, hogy egy lovas hópénzének tízszeresét vették alapul. Egy kürasszír esetében ez 15 rajnai forint volt, így tehát a kompánia kapitányának 150 rajnai forint járt. A tizedes (*Corporal*), a káplán, a trombitás, a seborbély és a *Furier* fizetésére pedig a kapitány kapott tíz, tizenkettő vagy tizennégy lovas zsoldjának megfelelő összeget, amelyet aztán az *Obrist*hoz hasonlóan neki kellett szétosztani közöttük. Ez az elszámolási forma az iratokban üres helyek (*Lucken*) elnevezéssel szerepelt.

Szintén egységesen szabta meg az Udvari Haditanács a kürasszírok számára az előleget, azaz az *Anrittgeldet*, amelyből a felfogadottnak az utazását és fenntartását kellett megoldania, míg a mustrahelyre nem ért, a rapidíjat, azaz a *Nachtgeldet*, amelyet a mustrahelyen történt várakozás alkalmával elfogyasztott javak fizetésére szántak, valamint a leköszönési pénzt, azaz az *Abdankungsgeldet*. Ezek szerint az első kettőt összevonták és így összesen kompániaként 2666 forint 40 krajcárt, míg az utóbbira egy hónapi zsoldot határoztak meg. Így elviekben teljesült az Udvari Haditanács tanácsosainak javaslata, hogy a zsoldosoknak szánt előleget a toborzó- és a mustrahely közötti távolságnak megfelelően kell megállapítani, bár az általuk meghatározott összeget a későbbiekben maguk sem tarthatták megfelelőnek, így nem vették figyelembe.<sup>42</sup>

Fontos megemlítenem, hogy Mercoeur *obristi* kinevezését egy 1600. május 29-én keltezett protokollum-bejegyzés más megvilágításba helyezheti. Eszerint a herceg alá rendelték az eddig felfogadott francia és lotaringiai lovasságot,

42 ÖStA KA Best. 655/1600.

kürasszírokat és lovas lövészeket, összesen 1500 főt.<sup>43</sup> A szó szoros értelmében ez azt jelentette, hogy Mercoeur mind a tizenöt kapitány felett átvette a parancsnokságot, azaz mindegyik *Obristja* lett.

De térjünk vissza a kürasszírok felfogadásának történetéhez! Az államapparátus gépezete ugyanis már a *Bestallung* kiállítását megelőzően mozgásba lendült. Az Udvari Kamara hadi ügyek kiadványozásával foglalkozó irodája április 19-i dátummal arról értesítette a prágai kamarai tanácsosokat, hogy a hercegnek jóváhagytak 500 kürasszír, míg féltestvéreinek 1200 gyalogos toborzását. A létszám elérését követően a lovasokat meg kellett mustrálni, majd Ulmhoz vezetni, ahonnan hajókon és tutajokon Alsó-Ausztriába kellett szállítani őket. Az Udvari Kamara hadi ügyek kiadványozásával foglalkozó irodája ezért már el is rendelte a hajósok és tutajosok felfogadását.<sup>44</sup> A prágai kamarai tanácsosok pedig még ugyanezen a napon rendelkeztek arról, hogy Geizkofler Chaligny gyalogjainak szállítási költségét fizesse ki a birodalmi segélyekből, amit a későbbiekben a cseh rendek által megszavazott adóból pótolnak.<sup>45</sup>

A négy zászlóba szervezett vallon gyalogság útját már a hónap második felében megkezdték szervezni Alsó-Ausztriáig. A birodalmi fillérmester április 24-én kelt levelében megküldte a vízi szállítással kapcsolatos válaszát, amelyben azt kérte, hogy a prágai Udvari Kamara járjon közben Fülöp Lajos pfalzi-neuburgi palotagróf és herceg (1547–1614), valamint Ulm és Donauwörth város előljáróinál a hajósok és tutajosok felfogadásánál. Emellett a prágai kamarai tanácsosok az Udvari Kamara hadi ügyek kiadványozásával foglalkozó irodáját is sürgették, hogy az átvonulások, átkelések és beszállások ügyében intézkedjen.<sup>46</sup>

A prágai Udvari Kamara Geizkofler levelének vétele után, azaz április 27-én intézkedett. Egyrészt a tanácsosok megígérték közbenjárásukat a hercegnél és a két város előljáróinál. Másrészt megírták leveleiket Fülöp Lajosnak, valamint Ulm és Donauwörth városának is támogatásukat kérve a birodalmi fizetőmes-

43 ÖStA FHKA AHF Pr. Reg. B. No. 533. fol. 97v. 1600. május 29.

44 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 531. fol. 105v–106r. 1600. április 19.

45 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 535. fol. 116r. 1600. április 19.

46 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 531. fol. 110v. 1600. április 27.

ter vagy megbízottja részére.<sup>47</sup> Az utazás szervezésének nehézségei miatt Geizkofler még május második felében is állandóan panaszkodott.<sup>48</sup>

Joggal feltételezhetjük azt, hogy Mercoeur lovasai esetében is hasonló problémák merültek fel. Az április 24-i *Bestallungsbrief*hez egy jegyzéket csatoltak záradékként, amelyben felsorolták mindazokat a településeket, kolostorokat és birtokosokat, ahol Mercoeur lovasai el fognak haladni Ulmtól egészen Alsó-Ausztriáig, azért, hogy értesítsék őket.<sup>49</sup>

Közben a lovasok toborzása is megkezdődött. Geizkofler május 17-i, 18-i és 19-i levelében kitért a herceg lovasainak *Anrittgeldjére* is, amelyért már Mercoeur küldöttje meg is jelent nála, ám ez nem állt a rendelkezésére.<sup>50</sup> Az uralkodó május 7-én utasította az Udvari Haditanácsot, hogy a herceg újonnan felfogadott lovasai, valamint Chaligny négy zászlója mellé rendeljenek ki biztosokat.<sup>51</sup> A bécsi Udvari Kamara pedig május 29-én jelezte a herceg alá rendelt 1500 francia és lotaringiai kürasszír és lovas lövész mustrájának a szükségességét.<sup>52</sup>

Az Udvari Kamara hadi ügyek kiadványozásával foglalkozó irodája június 9-én egy dekrétumot bocsájtott ki, melynek értelmében egy biztost kellett küldeni Felső-Ausztriába Mercoeur lovasainak és Chaligny gyalogjainak a fogadására. Ezért neki a hadifizetómesteri hivatalból 150 forintot kellett kiadni, amelyet aztán az udvari fizetómesternek kellett pótolnia a cseh rendek hadiadójából.<sup>53</sup>

Az Udvari Kamarák és az Udvari Haditanács előkészületei túl korainak és hiábavalónak tűnnek annak a fényében, hogy a herceg 1600. július 26-án még Saint-Nicolas-de-Port-ban tartózkodott, és valamikor augusztus elején indult

47 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 535. fol. 124v. 1600. április 27.; ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 535. fol. 125r. 1600. április 27.

48 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 531. fol. 116r. 1600. május 18.; ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 535. fol. 135r. 1600. május 20.; ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Reg. B. No. 535. fol. 143v. 1600. május 29.

49 ÖStA KA Best. 655/1600.

50 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 531. fol. 120r–v. 1600. május 25.

51 ÖStA KA HKR Pr. Exp. B. 204. fol. 8r. 1600. május 7.

52 ÖStA FHKA AHF Pr. Reg. B. No. 533. fol. 97v. 1600. május 29.

53 ÖStA FHKA AHF Pr. Prag Exp. B. No. 531. fol. 140r. 1600. június 9.

el Lotaringián keresztül a Magyar Királyságba, a remélt öt helyett csupán két kompánia kürasszírral.<sup>54</sup> Lovasaival végül augusztus 26-án vagy 28-án érkezett meg Bécsbe.<sup>55</sup> A két kompánia mustrájára azonban csupán szeptember 11-én került sor. Ezt követően megkapták első havi zsoldjukat és megkezdhették szolgálatukat a Habsburg Birodalom haderejében. Majd három nappal később hajón utaztak tovább a keresztények győri táborába.<sup>56</sup> A hónap végére a további háromszáz kürasszír is megérkezett. Az Udvari Haditanács szeptember 28-án Matthias Baranitschot és Gilberto de Santhiliert rendelte ki megmustrálásukra és a hadszínterre vezetésükre, így a három kompánia a Kanizsa melletti táborban csatlakozott a már harcoló sereghez.<sup>57</sup>

## Összegzés

A 19. és 20. században divatos ezredtörténetekhez hasonlóan a 16-17. század fordulóján a Habsburg Birodalom szolgálatába állt zsoldosok és alakulatok felfogadásába, felfegyverzésébe és mindennapjaiba is lehetőségünk van szűk keresztmetszetű betekintést nyerni. A rendelkezésre álló protokollum-bejegyzések, felfogadási iratok, mustrajelentések és egyéb típusú dokumentumok szisztematikus feldolgozása és mozaikszerű összeállítása első olvasásra talán túl időigényes feladatnak tűnik, ám a befektetett energia mindenképpen megtérül. Minden egyes ilyen esettanulmány ugyanis közelebb visz bennünket ahhoz, hogy megértsük a kor hadszervezetének működését és nehézségeit. Ilyen módon a hogyanok helyett a miértekre is választ adhatunk.

54 Sahin-Tóth 2004, 1170–1171.

55 Egy augusztus 29-én Bécsben keltezett irat szerint a herceg az előző napon, míg egy szeptember 2-án Prágában papírra vetett jelentés szerint két nappal korábban, augusztus 26-án érkezett meg a császárvárosba. Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Fuggerzeitungen Codex (Cod.) 8973. fol. 416r; ÖNB Fuggerzeitungen Cod. 8973. fol. 417v; Sahin-Tóth 2004, 1171.

56 Sahin-Tóth 2004, 1171.

57 ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 205. fol. 284v. No. 206. 1600. szeptember 28.; ÖStA KA HKR Pr. Reg. B. 205. fol. 284v. No. 207. 1600. szeptember 28.; Sahin-Tóth 2004, 1171.

## IRODALOMJEGYZÉK

- Basta 1614.** Basta, Giorgio: *Gouverno della Cavalleria, Das ist/ Bericht Von Anführung der leichten Pferde: dabey auch was die schweren belanget/ so viel den Capitänen zuwissen vonnöhten/ begriffen.* Matthes Beckers Wittib in Verlegung Iohann Theodor de Bry, Frankfurt am Main, 1614.
- Gausz 2018.** Gausz Ildikó: *Francia ajkú utazók a kora újkori Magyarországon (1554–1608).* Doktori (PhD) értekezés. Szeged, 2018.
- Gausz 2019.** Gausz Ildikó: Mozaikdarabok Mercoeur hercegének képéhez. Philippe-Emmanuel de Lorraine útja Székesfehérvárig, 1582–1598. *Világtörténet*, 41. (2019) 2. sz. 235–252.
- Hatvani 1859.** Hatvani (Horváth) Mihály: *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból.* III. kötet (1553–1608). Eggenberger Ferdinánd M. Akad. Könyvtárusnál, Pest, 1859.
- Husson s. d.** Husson, M.: *Discours véritable des choses qui se sont passées aux armées de Hongrie en ces dernières années, 1599, 1600, 1601, 1602, 1603 et 1604.* Angers s. d.
- Illésházy 1863.** Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli Kazinczy Gábor. Eggenberger Ferdinánd M. Akad. Könyvtárusnál, Pest, 1863. (Monumenta Hungariae Historica, Magyar Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. Hetedik kötet).
- Istvánffy 2009.** Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában.* Reprint. Balassi Kiadó, Budapest, 2009.
- Melzo 1611.** Melzo, Ludovico: *Regale militari del cavalier Melzo ...* Appresso Gioachimo Trograsso, S. l. 1611.
- Montreux 1608.** Montreux, Nicolas de: *Histoire universelle des guerres du Turc, depuis lan 1565 jusques a la trefve faicte en lannee 1606.* Tome II. Paris, 1608.
- Sahin-Tóth 2004.** Sahin-Tóth Péter: Lotaringia és a tizenöt éves háború. *Századok*, 138. (2004) 5. sz. 1149–1188.
- Tóth 2000.** Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Belvedere Kiadó, Szeged, 2000.
- Villermont 1660.** Villermont, Antoine Charles Hennequin de: *Tilly ou la Guer-*



*re de Trente Ans de 1618 à 1632. Tome Premier. Librairie de P. Lethielleux, Librairie de H. Casterman, Paris–Tournai, 1860.*

**Wallhausen 1616.** Wallhausen, Johann Jacobi von: *Kriegskunst zu Pferd*. Paul Jacobi in Verlegung Iohann Theodor de Bry, Frankfurt am Main, 1616.

**PÁPA ÉS A TIZENÖT  
ÉVES HÁBORÚ**



NAGY-L. ISTVÁN

# A PÁPAI VÁR A KUTATÁSI EREDMÉNYEK TÜKRÉBEN

## A kutatások háttere

A törökellenes harcok időszakának meghatározó jelentőségű katonai eseményei a végvárakhoz köthetők. A mohácsi csatában a Magyar Királyság mint európai jelentőségű katonai erő megszűnt létezni. Ezt követően hetven évet kellett várni, hogy a török fősereget nyílt csatára kihívó, arra alkalmas mezei hadsereg szerveződjék, a politikai és katonai helyzet is megfelelő legyen és a hadvezérek fel merjék vállalni a nagy, döntő csatát. A harcok súlypontja ebben az időszakban a végvárakra helyeződött át, egészen a törökellenes felszabadító háborúk lezárultáig, a karlócai békéig a magyarországi harcok várak, erődök, illetve a hozzájuk kapcsolódó országrészek, területek birtoklásáról szóltak.

A Mohácsot követő 16-17. századi magyar történelem legismertebb katonai eseményei közül leginkább várharcok emelkednek ki: Kőszeg 1532-es, Eger 1552-es és Szigetvár 1566-os ostroma. Ilyen körülmények között talán nem túlzás kijelenteni, hogy a korabeli magyar hadtörténet kulcskérdése a várak helyzete. Azt gondolhatnánk, hogy a várak kutatása a történeti vizsgálatok egyik fő irányát jelenti. A helyzet azonban korántsem ilyen egyértelmű. A várak történetének megértéséhez átfogó, multidiszciplináris kutatásokra van szükség, több területnek egy időben kell együttműködnie, az eredményeket pedig publikálni kell, hogy a tudományos életben megfelelő módon hasznosulhassanak.

A várak történetének kutatása két fő terület, a történettudomány és a régészet feladata, egyik sem hozhat kielégítő eredményeket a másik nélkül. A tör-

téneti kutatásokban is két irányt különíthetünk el: az átfogó, egész országra, országrészre vonatkozó vizsgálatokat; valamint az egy-egy várat illetőeket. Az átfogó kutatások területén az elmúlt évtizedek különösen jelentős eredményekkel gazdagították a történettudományt. A végvárrendszer egészét, szervezetét, történetét illető kérdések tisztázásra kerültek. A végvári szervezet és térképészet tekintetében különösen az alapkérdéseket tisztázó Pálffy Géza munkássága megkerülhetetlen, de Oross András várrombolásokat illető kutatásai is fontos eredményeket hoztak. A korszak hadseregét, hadügyét, katonai vezetését tárgyaló kutatások tekintetében is fontos eredményeket regisztrálhatunk, a tizenöt éves háború időszakából különösen Bagi Zoltán Péter révén, a várépítészet és a várharcok fejlődéséről Domokos György, míg a hadtudomány területén Zrínyi Miklóst illető kutatásaival Hausner Gábor, a gazdaságtörténetben pedig Kenyeres István eredményeit emelhetjük ki. Természetesen és szerencsére ezeken túl is sok értékes eredmény született.

A vártörténeti kutatások általános háttere tekintetében az elmúlt három évtizedben felépültek azok az alapok, amelyek alkalmasak a kutatások kereteinek kialakítására. A vártörténetet definiálhatjuk helytörténeti, de akár mikro-történeti megközelítésből is, de a kérdéskör komplexitását legjobban a multidiszciplinaritást hangsúlyozva mutathatjuk be. Még az egyes részterületek is szükségessé teszik több tudományterület együttes munkáját. Egy vár történetének alapkérdése az építéstörténet. Épületek, falak, védművek, sáncok, tornyok, bástyák, árkok épültek a várak, erődök kebelében, amelyek tervezésének, építésének, fejlesztésének vagy éppen lerombolásának építészettörténeti, illetve erődítéstörténeti vizsgálata alapvető fontosságú. Egy vár vagy erőd a legritkább esetben épült lakatlan területre (ha igen, mint például Lipótvár, az alapos okkal történt), tehát az adott helység, falu, város és a várat kiszolgáló uradalom története szerves részét képezi a vár históriájának. Az uradalomtörténet közvetlenül kapcsolja a témához a szélesebb gazdaságtörténeti kutatások szükségességét. A vár mint katonai objektum természetesen hadtörténeti kutatások terepeként is szolgál. Ennek középpontjában a várostromok állnak, de a várvédők portyázásai, valamint a hadjáratokban, háborúkban való részvétele is szerves részét képezi a részterületnek. A várvédő katonák az adott helység társadalmába tagozódtak, vizsgálatuk a társadalomtörténet fontosságát hangsúlyozza. A vár

mint a táj formálásának eleme, olykor kiemelkedő alakító tényezője a földrajzi, szorosabban véve tájtörténeti vizsgálatokat teszi szükségessé.

A multidiszciplinaritás a tematika mellett módszertanilag is megfogható. A klasszikus történeti kutatás, tehát az írásos források feldolgozása mellett művészettörténeti megközelítés szükséges az ábrázolások, képek értelmezéséhez. Az építéstörténet nem képzelhető el régészeti és – amennyiben van rá mód – falkutatási vizsgálatok nélkül. A klasszikus régészeti feltárások mellett egyre inkább előtérbe kerülnek a különféle roncsolásmentes vizsgálati módszerek, amelyek további vizsgálati, feltárási helyeket és módokat jelölhetnek ki. Különösen fontos szerepet kaphat a vártörténetben a dendrokronológia, mivel a palánkok vázának famaradványai vizsgálata segítségével pontos építéstörténeti korszak-meghatározás történhet. A természettudományos módszereknek is meg kell jelenniük a kutatásban, hiszen a talajtani vizsgálatoktól a pollenkutatásig széles spektrumra nyílik lehetőség.

A vártörténet összetettsége egyben hátrányt is jelent, mivel szinte lehetetlen ennyiféle tudományterületet erőfeszítéseit egy irányba hangolni. De az egyes diszciplínák sajátos nehézségeivel is találkozunk a kutatás. A történeti kutatásoknak alapvetően a fragmentált forrásadottságokkal kell megküzdeni, továbbá az oszmán török iratanyag tekintetében azok feltárása nem könnyű feladat. A régészet területén, mivel jellemzően ritkán adódik lehetőség nagyobb volumenű feltárásokat végezni, inkább a kisebb szelvények nyitása a jellemző, amely viszont a jelentősebb következtetések levonását teszi lehetetlenné. Csak néhány vár esetében volt olyan szerencsés a kutatás, hogy nagyobb, összefüggő területeket lehetett feltárni. A régészeti eredmények hozzáférhetősége sem könnyű, hiszen a kutatási dokumentációkat múzeumi adattárakban vagy nagyobb, esetleg már nem létező szervezet nehezen követhető sorsú adattáraiban kell fellelni. A régészeti feltárást annak jelentős költség- és idővonzata is nehezíti. Hasonló mondható el a roncsolásmentes és természettudományos vizsgálatokról is.

A helyzet azonban komoly lehetőségeket hordoz magában. A digitalizáció nagyban segíti a forrásokhoz, adattárakhoz való könnyű hozzáférést. A múzeumi adattárak egyre nagyobb arányban hozzáférhetőek elektronikusan, de a levéltárakban fekvő forrásokkal is ez a helyzet. A régészet tekintetében a roncsolásmentes vizsgálatok egyre szélesebb spektruma válik elérhetővé, amelyeknek

anyagi vonzata is mérsékeltebb, pontosabban kijelölhető a feltárandó területek, és nagyobb terület átvizsgálására van lehetőség. Az egyes tudományágak módszertani fejlődése is segíti a kutatást. A vártörténeti kutatások legfontosabb motorját a felújítások, rekonstrukciók jelentik, mivel ezeknek minden esetben fontos része a feltárás, kutatás. A nagy költségvetésű rekonstrukciók esetén a kutatás finanszírozására is nagyobb lehetőség adódik.

## Pápa város és a vár története

A pápai várat illető kutatások ismertetése előtt érdemes vázlatosan áttekinteni a vár és a város történetét.

A mai Pápa folytonossága legalább a korai Árpád-korba nyúlik vissza. Régészeti feltárások korai telepnyomot azonosítottak, míg történeti adatok alapján korai, 11. századi udvarházat, illetve főesperességet feltételezhetünk a település magjaként. A királyi udvarház lokalizációja kérdéses, de a legvalószínűbb helyként a későbbi vár, a mai kastély területét, egy kisebb domb hátát feltételezhetjük. Nem messze ettől a helytől, szintén egy kisebb dombtetőn épült fel az a templom, amely a 14. században adatoltan a főesperesnek nyújtott székhelyet. A királyi udvarház egy környéken szerveződött birtokrendszer központjaként is funkcionált, amelynek az élén udvarnok állt, nevezetesen a Zsemléri (Pápai) család sarja. A környéken ezért több kisebb, a király és udvara ellátását végző, specializált feladatot ellátó települést találhatunk. Az udvarnokispán saját falva, Zsemlér a későbbi városmagot alkotó helyhez közel terült el. Pápa első biztos írásos említése 1214-ből származik. Ezen települések mellett a mai város területén legalább további öt-hat, de lehet, hogy még ennél is több kis falut találhatunk. A legnevezetesebb ezek közül a régészetiileg is ismert Hanta.

Pápa tehát már a korai időszakban egyfajta központként funkcionált, amelyet a városias fejlődés alapjának tekinthetünk. A mai ismereteink szerint érdekes módon egészen 1389-ig királyi vagy királyi tulajdonban maradt a település. A 14. századból már több írásos forrásunk is fennmaradt, ezek alapján ekkor jelentek meg itt hospesek, 1382-ben pedig már a még falunak nevezett

településen heti vásárt tartottak, élén bíró és esküdtek álltak, tehát már bizonyos önkormányzatiság jegyei kimutathatók voltak.

A város életében jelentős fordulópontot jelent az 1389-es esztendő, amikor Zsigmond király Garai Miklósnak és Jánosnak adományozta Pápa királyi udvarnokbirtokot a hozzá tartozó falvakkal együtt. Az ezt követő időszak jelentős és gyors fellendülést hozott Pápa életében. A régi templomot a 15. században többször kibővítették, több korábbi falu egyre inkább városi képet mutató településsé olvadt össze, és 1408 és 1432 között megépült a vár is. A Garai család súlyának csökkenése Mátyás király idején tulajdonosváltást hozott, a vár és a város a Szapolyaiak kezébe került, akik az ország legnagyobb birtokosai lettek. Szapolyai István Pápán halt meg 1499-ben.

A mohácsi csatát követő zavaros időszak Pápát sem kímélte, Szapolyai-birtokként, közel Ferdinánd bázisához gyakran cserélt gazdát, 1528-ban Thurzó Elek, majd 1535-ben Török Bálint kapta meg. Nem kellett sokat várni az első török támadásra sem: 1543-ban Ulomán fehérvári bég csapott a városra, ezt Martonfalvay Imre vezetésével visszaverték. Martonfalvay ekkoriban került a vár élére és gyors erődítési munkákba kezdett. Megerősítette a várat, és körbesáncolta a várost. Ezt az építkezést tekintjük a pápai városerőd kiépítésének. A város körül feltehetően már ezt megelőzően is lehetett valamiféle védmű, de ennek katonai használhatósága alacsony szinten állhatott.

Az 1560-as és 1570-es években a város falait tovább erősítették, de 1594-ben, miután Győr elesett, Pápa védői elhagyták a várat, elmenekültek a törökök, illetve tatárok elől, így a vár és a város török megszállás alá került. Nem tartott azonban sokáig az oszmánfennhatóság, mivel 1597-ben Miksa főherceg vezetésével egy jelentős keresztény sereg megostromolta és visszafoglalta a várost és a várat. Az ostromban az erődítések komoly károkat szenvedtek, ekkor robbant fel egy lőpor tárolására használt kaputorony is. A helyreállítást követően azonban a jelentős zsoldhátralék miatt a vár őrségének vallon katonái fellázadtak. Adolf von Schwarzenberg tábornok vezetésével egy jelentős hadseregnek kellett megostromolnia az erősséget, maga a főparancsnok is megsebesült a harcokban, majd életét vesztette a sebesülésben.

A tizenöt éves háború viharait nyugodalmasabb évtizedek követték. A várat és a város falait a 17. század elején tovább erősítették, és ezt az 1660-as évek



elején, a háború idején további munkálatok követték. 1683-ban a törökök rövid időre megszállták Pápát, mivel a keresztények minden katonai erőt a birodalmi főváros, Bécs védelmére összpontosítottak. Ezt követően azonban a törökök gyors visszaszorulása miatt Pápa katonai védelmi funkciója elveszett. A századfordulón ezért a városfalat védhetetlenné tették, s az lassan az enyészeté lett.

A vár azonban nem jutott a városerőd falainak a sorsára. Az 1620-as években Esterházy Miklós nádor (1583–1645) második felesége, Nyáry Krisztina (1604–1641) révén megszerezte a várost és a hozzá kapcsolódó uradalmat, amelyet egy rövid, Csáky Lászlónak történt zálogba adás után saját kezelésbe vett. Halála után fiai egészen körülbelül 1670-ig osztatlanul bírták a birtokot, amely végül a kisebbik fiú, Ferenc (1641–1683) kezébe került. A város birtoka körül Rákóczi szabadságharca idején komoly családi ellentét alakult ki, mivel a legidősebb fiú, Antal (1676–1722) a fejedelem oldalára állt, két öccse, József (1682–1748) és Ferenc (1683–1754) viszont a király hűségén maradt. Rákóczi bukásával Antal száműzetésbe kényszerült, a másik két fiú kapta meg a birtokot, akik 1721-ben felosztották egymás között az örökségüket. Pápa Ferencnek, a későbbi tárnokmesternek jutott.

A vár falainak és épületeinek átépítése már az 1710-es években megkezdődött, de igazán nagy lendületet csak két évtizeddel később vett, amikor Franz Anton Pilgram tervei alapján elkezdődött a nagy átépítés és egy reprezentatív barokk kastély kialakítása. A munkálatok az 1760-as évek elejéig zajlottak. A tárnokmester 1754-es halála után nyolc évig a három fia közösen birtokolta Pápát, az ügyeket leginkább Ferenc (1715–1785), a későbbi kancellár vitte. A testvérek 1762-ben osztoztak meg a birtokon, Pápa Károly (1725–1799), a későbbi egri püspök része lett.

A 19. században a korábbihoz fogható méretű építkezések nem történtek. Az 1830-as években egy félig elkészült szárnyat lebontottak, majd a század utolsó harmadában modernizálási munkák zajlottak. A kastély sorsa a második világháborúval új fordulatot vett. A szovjet hadsereg szállta meg, majd az 1950-es években városi használatba került. Az 1960-as évek elején Ágostházi László (1931–2014) vezetésével a rossz állapotban lévő épületet felújították, amelyet 1799 és 2002, valamint 2011 és 2015 között Kaló Judit vezetésével teljes körű rekonstrukció követett.

## Kutatások és eredmények a pápai várról<sup>1</sup>

Pápa város és a pápai vár régészeti és történeti kutatásában úttörő jelentőségű, több tudományterületre kiterjedő munkát végző Mithay Sándor élete önmagában rendkívül tanulságos. Édesapja, a színes fotózás egyik első magyarországi képviselője révén Nagyszébenből került Győrbe. Mithay Sándor itt született, régészként diplomázott, 1947 és 1956 között a győri múzeumot vezette. 1956-ban – a szabadság néhány napja alatt – Bécsben járt, hogy szakmai ismereteit bővítse, ezért perbe fogták, fogságban tartották, majd szabadulását követően nem dolgozhatott a szakmájában. 1962-től rövid ideig Tatán, végül 1963-tól Pápán engedték számára szeretett hivatását gyakorolni, egészen 1980-as nyugdíjazásáig vezette a múzeumot, de 1995-ös haláláig dolgozott.

Mithay Sándor „egyszemélyes” múzeumként igazi polihisztori munkát végzett. Történeti, néprajzi és művészeti tárgyakat gyűjtött és bronzkoros régész-ként számos ásatást folytatott. Pápa vára központi helyet foglalt el szakmai tevékenységében.<sup>2</sup> Pápai munkája kezdetén, már 1964-ben ásatást kezdeményezett a kastély udvarán, amelyet további három alkalommal, 1967-ben, 1972-ben és 1974-ben is folytatott.<sup>3</sup> Több falat talált és azonosított, megrajzolta a várárok profilját, azonosította az ásatásokban talált rétegeket, leleteket. Három fontos eredményét kell kiemelnünk. Megtalálta a kastély udvarán keresztbe húzódó középkori falat, valamint a kastély északnyugati falszakaszán valószínűsítette, hogy két falból állt a védelem. Ezeken túl az ásatások során előkerült rétegekből és főként kerámiákból koraközépkori falu jelenlétét valószínűsítette. Régészeti eredményeit alapos helyismeretének és kiváló szakmai érzékének köszönhette. Kutatóárkait nem korlátozta egy kisebb területre, hanem két esetben is hosszú metszetet vizsgált meg, amelyek segítségével átfogóbb képet kaphatott egy-egy kérdésről. A kastély körüli ásatásokat 1988-ban egy tanulmány keretében le is

1 A tanulmánynak nem lehet célja, hogy számba vegyen minden eredményt, csak a legfontosabbak rövid ismertetésére szorítkozhatunk.

2 Gróf Esterházy Károly Múzeum, Régészeti Adattár 536-70.; 537-70.; 538-70.; 540-70.; 541-70.; 543-70.; 545-70.; 571-70.; 852-73.; 856-73.; 859-73.; 948-76.

3 Mithay 1988.

közölte a múzeum évkönyvében. Tudta, hogy sok régészeti munkát kell még elvégezni a kastély körül, így a következtetéseket óvatosan vonta le, de megállapításait későbbi kutatások sem cáfolták.

A célzott régészeti vizsgálatokon, ásatásokon túl Mithay Sándor a város építésével is foglalkozott. Leletmentései során több alkalommal megtalálta a városfal egy-egy elemét, lokalizálni tudta a Győr felé vezető kapu<sup>4</sup> helyét egy híd cölöpnyoma alapján, amelyet egy gázvezeték fektetésekor végzett leletmentés alkalmával fedezett fel.

A vár története során több leltárt készítettek, egyik tanulmányában Mithay ezeket vette sorra, mutatta be és alapos elemzésnek vetette alá.<sup>5</sup> Abból indult ki, hogy a barokk kastély építéskor a korábbi épületeket nem bontották le, hanem nagyrészt változatlan módon használták fel az átalakítás során. Öt leltárt (1639, 1648, 1694, 1796/1799 és 1900–1916) dolgozott fel és adatait megpróbálta összevetni a kastély 1900–1916-os leltárához készült alaprajzzal, ennek segítségével a barokk átépítést követő leltár és szobabeosztás alapján megpróbálta azonosítani az egyes helyiségeket. A későbbi falkutatás azt mutatta, hogy ugyan a korábbi épületeket felhasználták a barokk átépítéskor, de azoknak belső szerkezetét, olykor járószintjeit is alapvetően változtatták meg, így ezen eredményeket a későbbi kutatás felülírta. Rendkívül értékes adatai azonban ma is kiválóan használhatók. Külön érték, hogy személyes ismeretsége révén a kastély egykori főkertészének emlékezete alapján az egyes helyiségek 1945 előtti elnevezését is rögzítette.

Mithay Sándor a város építéstörténetét tekintve is fontos megállapításokat tett.<sup>6</sup> Egy jelentős tanulmányában a város ábrázolásait vizsgálta, azokat alapos helyismerete segítségével elemezve tett megállapításokat a város szerkezetére, egyes épületei, különösen a vár tekintetében. Kronológiai sorrendben vette sorra a 16–17. század fordulója és a 17. század metszeteit, a 17. század második feléből származó három jelentős festményt, a Maynczek-féle térképet, a Nádor

4 A kaput „győri”, „északi”, vagy „Tizes” kapu néven emlegették. Ugyanakkor a „Tüzes” elnevezést a Veszprém felé vezető déli kapura használták, amelyet a mellette épült Halász nevű bástyáról „Halász kapu”-nak is neveztek.

5 Mithay 1982.

6 Mithay 1984.

teremben található látképet, végül több kisebb ábrázolást követően az 1858-ban készült látképsorozatot. Aprólékos elemzéssel mutatta ki az egyes képek sajátosságait, lehetséges forrásait, továbbá hasonlóságait és eltéréseit. A szoros kronológiai vizsgálati módszer segítségével pontosított több részletet a vár és a városfal tekintetében is.

A pápai múzeum igazgatójaként 1984 és 1995 között fontos munkát végzett Ilon Gábor régész.<sup>7</sup> Nem kevesebb, mint tizenhárom ásatás, szondázás, terepbejárás és leletmentés kapcsolódik a nevéhez csak az egykori városfallal övezett területen belül. Több helyen figyelt fel palánkmaradványokra, amelyeket – helyesen – a városfalként azonosított. Ezeket térképre helyezve a városfal egészének helyét is meghatározta. A legfontosabb eredménye a várost övező fal délnyugati bástyájának lokalizálása. Az eredmények elemzése során meghatározta az egyes jelenségek korát is. A palánkfalat 16. századra datálta, míg az azt belülről támasztó téglafalat a 17. század elejére. Ez alapján egyértelműnek tűnik, hogy az 1597-es visszafoglalást követően megerősítették a városfalat, hogy ellenállóbb legyen egy komolyabb ostrom során. Ilon másik fontos eredménye a városfal tó felőli szakaszára és annak déli részére, valamint az ezen a környéken állott Halász kapura vonatkozik.<sup>8</sup> Segítségével pontosan lokalizálható ennek a falszakasznak a helyzete, ez pedig nagyban megkönnyítheti a városfal egészének pontos meghatározását, mivel így több olyan koordinátával rendelkezünk, amelyek segítségével a meglévő felmérési rajzokat a mai városszerkezetre vetíthetjük.

Ilon Gábor a városra vonatkozó kutatásait és részben a korábbi eredményekre vonatkozó kritikáit, pontosításait egy rövid, de annál értékesebb és hasznosabb tanulmányban összegezte.<sup>9</sup>

A vár régészeti kutatása az 1990-es évek végén folytatódott. A tervbe vett rekonstrukció részeként László Csaba régész és Bartos György művészettörténész Mithay Sándor eredményeire építve végzett feltárást.<sup>10</sup> Nagy jelentőségű

7 Gróf Esterházy Károly Múzeum, Régészeti Adattár 1040-87.; 1032-87.; 926-74.; 1021-86.; 1138-95.; 1034-87.; 1054-88.; 1005-85.; 1056-89.

8 Ilon 1989.

9 Ilon 1997.

10 László–Bartos 2002. és Bartos–László 2003.

megállapításuk, hogy a 15. században épült vár maradványait a kastély északi szárnyának nyugati része alatt húzódó pincében észlelik.<sup>11</sup> Ez a kastély mai alaprajzát szemlélve is feltételezhető volt, és a kutatás is megerősítette. Ennek segítségével egészen pontosan behatárolhatjuk a legrégebbi vár központi épületét. Meghatároztak továbbá egy középkori épületet a kastély északkeleti része alatt, a keleti szárny pinceszinten és földszinten lévő boltozatait pedig 16. század vége előttinek datálták. A másik fontos kutatási területük a barokk pince külső bejáratának környéke, amelyet azonosítottak a várfal délkeleti bástyájával. Ezt az épületrészt 1600 körülnek határozták meg, ez jól mutatja, hogy a vár és város 1597-es visszafoglalása után épült. Mivel feltehetően ennek környékén állhatott az ostrom során felrobbant lőportorony, feltételezhetjük, hogy a várfal ezen részét teljesen megújították, de talán ekkor épülhetett meg a régi várat körülölelő, addig csak palánkból álló védmű téglafala is.

László Csaba és Bartos György 2005-ben még egy kisebb feltárást végzett a vár területén.<sup>12</sup> A legfontosabb megállapításuk, hogy a várat Esterházy Ferenc (1641–1683) pápai főkapitány idején is tovább építették, tehát datálták a vár építésének negyedik ciklusát. Ezen túl azt állapították meg, hogy Esterházy Károly püspök birtoklása idején (1764–1799) „a kastély külső képén már semmit nem változtatott, csupán belső átalakítások köthetők személyéhez”, valamint kisebb átalakítások folytak a 19. század végén, amelyek jellemzően belső tereket érintettek.<sup>13</sup>

A kastély teljes rekonstrukciójához kapcsolódóan 2011 és 2013 folyamán három próbaásatást végeztek a veszprémi Lackó Dezső Múzeum régészei, Rainer Pál,<sup>14</sup> Pintér László<sup>15</sup> és Csirke Orsolya.<sup>16</sup> A munkákat csak szondázó jelleggel, kis felületen végezheték az épületen belül, de így is több fontos eredményt sikerült rögzíteni. A legfontosabb jelenség egy 16. századra datálható kályha-alap volt a kastély északi szárnyának közepén, de emellett egy másik kályha

11 Bartos–László 2003, 202.

12 László 2005 és László 2006.

13 László 2006, 297.

14 Rainer 2011 és Rainer 2018.

15 Pintér 2011.

16 Csirke 2015.

alapozását, egy harmadiknak pedig egy kályhaszemtöredékét találták meg.<sup>17</sup> A feltárások során több padlózatot is feltártak. Ezek többségében a 17-18. századból származnak. A nyugati szárnyban a barokk köpenyfallal elfedett, 15-17. századi épületek egyes elemei bukkantak fel. A feltárásból nem került elő gazdag leletanyag, de ezek között 15-16. századiak is vannak.

A város történetéről készült első tudományos igényű szintézis Kapossy Lucian híres könyvében jelent meg, többségében Kis Ernő tollából.<sup>18</sup> A mai napig is jól használható munka alapvetően a város történetét dolgozza fel, de több utalás található a város és vár erődítéseire.

A város építéstörténete szempontjából meghatározó jelentőségű Gerő László és Sedlmayr János monográfiája, amely *Pápa* címmel 1959-ben jelent meg a *Városképek-műemlékek* sorozatban.<sup>19</sup> A kötet kétharmadát az egyes műemléki elemek leírása és az ezekkel kapcsolatos észrevételek teszik ki, de a város történetéről szóló rész bővelkedik adatokban, valamint olyan képi és írásos forrásokban, amelyeket ma is haszonnal forgathatunk. A szerzők megpróbálkoztak a középkori település helyszínrajzaival is,<sup>20</sup> de a város erődrendszere szempontjából fontosabb a Turco és Magno-féle várterv<sup>21</sup> alapján Martonfalvay által épített városfal, valamint palánkvonalának rekonstrukciója. Gerő felismerte, hogy a tervrajzon feltehetően a régi állapot is szerepel, amelyet Martonfalvay építkezésével azonosított,<sup>22</sup> így elkülöníthető az 1597-es ostrom előtti két építkezési periódus. A második időszak kezdetét 1577-ben határozza meg, mivel ekkor rendelte el az Udvari Haditanács, hogy „Pápa főerősség legyen”. Megemlíti a törökök által ásott vizesárkot. Sajnos azonban nem szól a 17. század elején és a század derekán végzett munkálatokról. Még egy érdekes adatot emelhetünk ki, amely szerint a 18. században a szerzők hét tűzvészt (1717, 1747, 1748, 1749, 1751, 1754 és 1779) azonosítottak.<sup>23</sup>

17 Rainer 2018, 133.

18 Kapossy 1905, 36–84.

19 Gerő–Sedlmayr 1959.

20 Gerő–Sedlmayr 1959, 24., 25., 29., 31., 35.

21 Gerő–Sedlmayr 1959, 37.

22 Gerő–Sedlmayr 1959, 36.

23 Gerő–Sedlmayr 1959, 199. 83. jegyzet.

A város történetének meghatározó jelentőségű alkotása a *Tanulmányok Pápa város történetéből* című két tanulmánykötet, amely a város történetének szinte egészét lefedi. Haris Andrea,<sup>24</sup> Kubinyi András,<sup>25</sup> Szakály Ferenc,<sup>26</sup> Bánkúti Imre,<sup>27</sup> Fülöp Éva Mária,<sup>28</sup> Gecsényi Lajos,<sup>29</sup> Pálffy Géza<sup>30</sup> és Heckenast Gusztáv<sup>31</sup> tanulmányaiban számos új adat található a vár és város erődítéseiről és a vártörténetéről. Szakály Ferenc mutatott rá, hogy Martonfalvayt megelőzően már lehetett a városnak palánkja, amely szerinte 1526 és 1543 között épült,<sup>32</sup> továbbá az 1570-es évek építéseiben Urban Suess győri királyi építési felügyelő részvételét említi.<sup>33</sup> Másik fontos megállapítása, hogy a 16. század közepén úgy tűnt, hogy Pápa klasszikus erődvárossá válik, de egy stratégiai döntés eredményeként Komárom és Győr is eléje került a megerősítendő sorában, így a pápai vár megmaradt földesúri városnak, katonai jelentőségét tekintve pedig a második vonalba került.<sup>34</sup> Pálffy Géza az utóbbi kérdés részleteit tisztázva határozta meg Pápa helyét a végvárrendszerben. A vár őrtségét 500 és 1000 fő közöttinek becsülte 1550 és 1588 között, amely tekintélyes létszámot jelentett.<sup>35</sup>

Pálffy Géza önálló kötetben dolgozta fel Pápa történetét a tizenöt éves háborúban a vár elvesztésére és az 1597-es ostromra fókuszálva.<sup>36</sup> A szövegben egy rövid leírás mellett több értékes utalás is található a vár és a város erődítéseire. Fontos adalék, hogy Pálffy megnevezi az ostromot követő újjáépítés két vezetőjét is Simon Malatesta és Jerôme (Hieronymus) la Marche személyében.

24 Haris 1994. Haris Andrea a város 18. századi városképével korábbi tanulmányában már részletesen foglalkozott, lásd: Haris 1992.

25 Kubinyi 1994.

26 Szakály 1994.

27 Bánkúti 1994.

28 Fülöp 1994.

29 Gecsényi 1996.

30 Pálffy 1996.

31 Heckenast 1996.

32 Szakály 1994, 142.

33 Szakály 1994, 145.

34 Szakály 1994, 149-150.

35 Pálffy 1996, 88.

36 Pálffy 1994.

Fontos adalékot jelent a városképhez az ifj. Hermann István által közreadott, Pongrácz Gáspár pápai plébános által az 1720-as évek derekán készített városleírás. A szerző alapvetően a város külső képének megrajzolására törekedett, a város lakóinak bemutatása háttérbe szorult. Műve éppen ezért alapvető fontosságú a város és a vár állapotának megismerésében.<sup>37</sup>

Az ezredfordulón László Péter, a pápai múzeum igazgatója a pápai uradalom 17–18. századi történetét, valamint a kastély építéstörténetének kérdéseit kutatta.<sup>38</sup> Tanulmányaiban és az általa közreadott, Esterházy Ferenc (1683–1754) által írt levelekben számos hasznosítható adat található a vár és a város erődítéseire vonatkozóan. Fontos eredménye, hogy rámutatott a pápai kastély Nádor termében lévő látkép hasznosíthatóságára.<sup>39</sup> Korábbi feltételezésekkel szemben a festményt 1750 körülre datálja,<sup>40</sup> meghatározta annak látványtervi és valóságot ábrázoló elemét. Vizsgálat alá veszi a Lotharingiai Károly, Ferenc István, Mária Terézia férje és német–római császár öccse 1739-es pápai tartózkodásának emlékére készült látképet is.<sup>41</sup>

Az ezredforduló másik fontos eredménye a Pápát ábrázoló látképek összegyűjtése és kiadása. Rózsa György nem csupán egy katalógust adott közre, hanem az ezek közötti kapcsolatot is kimutatta.<sup>42</sup>

A pápai vár és városerőd történetének egyes fejezetei a történeti szakirodalomban is megjelentek. A pápai vallon zsoldoslázadás eseményeit Sahin-Tóth Péter dolgozta fel kiváló tanulmányában.<sup>43</sup> Az erről szóló ismereteket Bagi Zoltán Péter bővítette ki.<sup>44</sup>

A törökök kiűzését követő várrombolások tekintetében Oross András végzett fontos kutatást.<sup>45</sup> Megállapította, hogy az erőd katonai funkciója megszűn-

37 ifj. Hermann 1999.

38 László 1997; 2003; 2004; 2008.

39 László 2004, 5.

40 László 2004, 7–9.

41 László 2004, 10–13.

42 Rózsa 2000.

43 Sahin-Tóth 2006.

44 Bagi 2016.

45 Oross 2011.



tével felszámolásáról döntöttek,<sup>46</sup> de az 1702. évi várrombolási rendelet végrehajtása ellen Esterházy Antal sikerrel lépett fel,<sup>47</sup> így a belső vár nem szenvedett károkat, a rombolás 1702 és 1703 folyamán<sup>48</sup> csak a külső védművet, tehát a városfalat érintette, amelynek elhordásához Bottyán János kezdett hozzá 1707 áprilisában.

Végezetül meg kell említenünk a közelmúlt fontos eredményeit. Oross Andrásnak sikerült megtalálnia az Osztrák Állami Levéltár gyűjteményében a vár visszafoglaló ostromáról készült térképet, helyszínrajzot. A páratlan értékű forrást Gaspar Balduinus rajzolta, akinek a személyéről nagyon keveset tudunk. Egy Antonio Balduinus kapitányként a pápai csapatok kötelékében harcolt,<sup>49</sup> Gasparról azonban nincs adatunk. A térkép nagyon pontos alkotás, egyértelmű, hogy készítője komoly térképészeti ismeretekkel rendelkezett.

A két legfrissebb kutatási eredmény: Kruppa Tamás forrásgyűjteménye a pápai csapatok magyarországi harcairól 1595 és 1601 között,<sup>50</sup> amelyben Pápa ostromáról is fontos adatok találhatóak és Bagi Zoltán Péter kötete, amelyben a kor egyik legjobb, leginformatívabb hírlapját, a *Fuggerzeitungot* vizsgálta meg és egy kiváló bevezető tanulmánnyal együtt kiadta a Pápát érintő híradásokat az 1573 és 1604 közötti időszakból.<sup>51</sup>

## A pápai vár a 16-17. század fordulóján<sup>52</sup>

Az eddigi kutatások és eredmények vázlatos áttekintését követően érdemes megvizsgálni, hogy milyen adataink vannak a pápai vár és város erődjeiről, hogyan nézhetett ki a város védelmi rendszere a 16. század végén. Az idő-

46 Oross 2011, 1038.

47 Oross 2011, 1046.

48 Oross 2011, 1039., 1041., illetve 15. lábjegyzet.

49 Kruppa 2020, 257.

50 Kruppa 2020.

51 Bagi 2020.

52 A várépítészeti és várharcászati alapfogalmakhoz főként Domokos György munkáját (Domokos 1986) használtam.

pontot fontos hangsúlyozni, mert éppen a visszafoglaló ostromban szenvedett olyan károk az erődítések egy része, amelyek miatt át kellett építeni bizonyos részeket.<sup>53</sup>

A védelmi rendszer legbelsőbb magját egy közel négyzet alaprajzú, mintegy 50 méter oldalú belső vár jelentette. Ez kőből épült, kapuja feltehetően az északi falszakaszának közepe táján lehetett. Ettől nyugatra állt az Ebédlő vagy Öreg Palota,<sup>54</sup> a komplexum legrégebbi épülete. Feltehetően ez magasabb lehetett a környező részeknél, esetleg valamiféle torony is lehetett a közelben. A belső vár déli falának két szegletén két kis rondella, esetleg kisebb torony állt. Talán az egyiket, a délkeletit használták lőpor tárolására, amely aztán felrobbant a katonák zsákmányszerzése közben 1597-ben.

A belső várat közvetlen közléről egy külső palánkfal vette körbe.<sup>55</sup> A palánk biztosan nem épült egybe a belső vár kőfalával, mert egymástól az alaprajz legalább 10-15 méterre mutatja a két fal külső szélét. A belső vár külső falának szegletein egy-egy rondella biztosította a kötőgátak védelmét. Sajnos nincs arra adatunk, hogy ennek a körfalnak melyik irányba nyílt a kapuja, így egyelőre elfogadjuk a későbbi állapotot, miszerint keleti irányba, tehát a tó és a fal közé ékelődő, jól védhető földnyelv felé. A külső falat 1594-ben még egy kisebb szárazárók vette körül, amelyet a törökök kiszélesítettek, kimélyítettek és vizesárokká alakítottak át.

Az erőd tulajdonképpeni lényegi részét a várost körülölelő palánkfal adta, amely ekkor még egy kis részét leszámítva fa-föld szerkezetű volt, tehát két vesszővel összefont cölöpsor közé döngölt földet jelentett, amelynek tetején mellvédeket alakítottak ki. A belső vár önmagában alkalmatlan volt komo-

53 A vár és városerőd leírását alapvetően Turco és Balduinus rajzai alapján készítettem el, az egyes részletek vagy bizonytalanságokhoz használt egyedi forrásokat jegyzetem.

54 Mindkét kifejezés előfordul az 1694-es várleltárban. Tulajdonképpen ez feltehetően két különböző épületet jelöl, de ezeket ma már nem lehet elkülöníteni egymástól. Gerő-Sedlmayr 1959, 45–46.; Bánkúti 1994, 203–204.

55 Pálffy 1997, 67. szerint: „A várkastély mind a négy sarkában kis torony emelkedett, melyeket a mellettük húzódo cölöpsorral építettek össze.” Ez a belső vár körüli falgyűrűt jelzi, amely alapján nem palánkfal, hanem egyetlen cölöpsorból állt. Baldunius megkülönbözteti a cölöpsort a palánktól, ezért azt tartom valószínűnek, hogy egy vékonyabb palánkfal lehetett az építmény.

lyabb védelemre, azt a sokkal nagyobb kiterjedésű városra kellett alapozni. A városfal magában foglalta a belső várat, annak északkeleti szegletében állt. Az egész városfalat egy széles vizesárok vette körül,<sup>56</sup> amelyet a várostól keletre lévő mesterséges tó táplált. A tavat a 15. század első harmadában a közelben folyó két patak, a Tapolca és a Bakonyér vizéből duzzasztották. A duzzasztómű egyben malomként is szolgált, amelyet tengelyei számáról Tizes malomnak neveztek.

A belső vártól délre indulva a tó partján fekvő, mintegy 400 méter hosszú keleti falon<sup>57</sup> két-három védmű állt. Turco és Balduinus eltérő vonalvezetést mutat. Utóbbi szerint a déli irányában állt egy félbástya, amelyet tovább délre egy szabálytalan bástyamű követett. Turco – logikusabbnak tűnő – ábrázolása szerint a félbástya a belső vár irányába állt, de előtte még volt egy kicsi kiugrás, feltehetően egy őrhely lehetett. A délebbi kis bástya itt is szerepel. Érdekes jelzés szerepel Balduinus térképén a keleti falon három helyen is, amellyel feltehetően egyszerű cölöpsort jeleztek. Az első a belső vár külső falának északkeleti rondellájától indul a tó belseje felé, a második a belső vár külső fala vizesárkának tóval való találkozásának pontjától, a harmadik pedig a keleti városfal déli szeglete előtt. Ezek a cölöpsorok valószínűleg a tó sekélyebb, valamennyire járható részeit zárhatták le, hogy megóvják a védelmet a megkerüléstől.

A város délkeleti szegletén állt a kis alapterületű Halász rondella, tőle nyugatra a veszprémi úton a Halász vagy Tüzes kapu.<sup>58</sup> A 350-400 méter hosszú déli falat két előre ugró, kis, rizalitszerű védelmi építmény, kis bástya védelmezte.

A városfal nyugati falát építették ki a legalaposabban. Három nagy alapterületű, modernnek számító bástyája (a délit Városmajori,<sup>59</sup> az északit Borsosgyőri névvel illették) ó-olasz rendszerű<sup>60</sup> volt, de a Balduinus által rajzolt térképen a bástyák torkában lévő bemélyedés azt mutatja, hogy itt vagy két szintes védelmi megoldást alkalmaztak, vagy kazamatában voltak elhelyezve lövegek. Nem véletlenül ennek a falnak a védelmét építették ki a legjobban, hiszen ez

56 Pálffy 1997, 67–68.

57 Ilon 1989.

58 Pálffy 1997, 67.

59 Pálffy 1997, 67.

60 Domokos 1986, 53.

volt a leghosszabb, akár 600-650 métert is elérő szakasz. A nyugati fal közepén álló bástya némileg előreugrott, mivel a nyugati fal két szakasza tompaszöget zárt be egymással. A fal közepén álló bástyától északra található a Borsosgyőr felé néző nyugati kapu. Balduinus szerint a kapu előterét körkörösön cölöpsorral erősítették meg.

A város északi fala talán a 200 méter hosszúságot érte el, ez volt az egyedüli szakasz, ahol feltehetően a palánkot belülről kőfal támasztotta meg.<sup>61</sup> A belső várhoz közel nyílt rajta a Győr felé vezető északi kapu. A védelmi rendszer azonban itt nem csak a városfalból állt. A Tizes malom mint a vár fontos védelmi eleme, a tó a gátművét jelentő épület fontos szerepet kaphatott. A tó lecsapolásával a legkevésbé védett keleti oldal felől az ostromlók könnyen behatolhattak volna a városba, az pedig a védelem gyors összeomlását és a vár elését jelentette volna. Turco rajza alapján a város északi fala nem a belső vár északnyugati sarkához, hanem attól északabbra húzódik, mintha magában foglalná a Tizes malmot is. Amennyiben Turco szaggatott vonala a saját korának viszonyát ábrázolja, akkor az északi falat a 16. század 70-es és 80-as éveiben délebbre helyezték át, mert Balduinus ábrázolásán a Tizes malom kívül van a város falán. Ezt megerősíteni látszanak az 1597-es ostromról szóló leírások is. A térképen itt egy hosszú cölöpsort találunk, amely magában foglalta a tó partjától félkörívben még az északi kaput is és az északi fal közepénél érte el a vizesárkot. Ez a cölöpsor néhány metszeten is megjelenik.

A város falai jelentős nagyságú területet, mintegy 30 hektárt fogtak körbe.<sup>62</sup> Melyek lehettek a város erődrendszerének gyenge pontjai és erősségei? Balduinus térképén a vár területén három kereszt található, amelyek az aknák tervezett célpontjait jelentették. Az ostromló keresztény sereg szakértői eze-

61 Pálffy 1997. 67. jegyzi meg, hogy „Az említett északi bejáratot és a várat kivéve a pápai erődítmény bástyái és falai úgynevezett kettős palánképítmények voltak”.

62 Szakály Ferenc (Szakály 1994, 143–144.) Nadasdy Tamás 1555-ös felmérésére hivatkozva az alapterületet 0,2 km<sup>2</sup>-ben határozta meg, amelyet Ilon Gábor (Ilon 1997, 11.) kétségbe vonva 0,4 km<sup>2</sup>-es alapterületet mutatott ki. Saját mérésemet a Google Earth Pro térképén mérve határoztam meg Balduinus térképét vetítve a mai településszerkezetre. A falak mentén számítva a körbezárt terület nagysága 0,27 km<sup>2</sup>, a Tizes malom környékét hozzászámítva 0,31 km<sup>2</sup>-t tesz ki. A vetületek eltéréseinek pontosabb korrekciója és esetleges pontatlanságok kiküszöbölése tovább pontosíthatja a jövőben ezt az adatot.

ket a helyeket jelölték meg a támadások helyeként. Az első a Halász rondella mellett lévő kis védmű, a második a délnyugati bástya csúcsa, a harmadik pedig a belső vár külső falának északnyugati bástyája. Valódi ostromműveleteket az első kettő ellen indítottak, sikeres résztörést követően itt tudták áttörni a törökök védelmét. A belső várba visszavonuló, létszámuk felét elvesztő védők ezt követően feladták a várvédelmet és szabad elvonulás fejében megadták magukat.

Erődépítészeti szempontból egyértelműen a városfal délkeleti szegletét kell kiemelnünk. A Halász rondella kis kiterjedése és elavult kiépítettsége nem tette lehetővé a korszerű védelmet, a délnyugati bástya pedig olyan távolságra volt, hogy nem támogathatta a védekezést. A kis kiterjedésű védművek nem bizonyultak elegendőnek. Nem véletlen, hogy az ostromot eldöntő roham is itt törte át a törökök makacs védelmét. A döntő roham előtt két nappal egy előkészítetlen támadást a védők keményen visszavertek, de a jól koordinált, jól végrehajtott rohamnak már nem állhattak ellen. A másik veszélyeztetett pont kétségkívül a délkeleti bástya csúcsa volt. A falak itt alig több mint 90 fokot zártak el, a bástya csúcsán lévő védőknek túl nagy területet kellett tűz alatt tartaniuk, támogatást oldalirányból alig kaptak. Erre mutat rá, hogy Turco tervében ezt a részt teljesen áttervezte úgy, hogy három helyett öt nagy bástyával és sokkal rövidebb kurtinaszakaszokkal számolt. A harmadik veszélyeztetett térség a Tizes malom és a belső vár környéke. A városfalat éppen ezért itt erősítették meg a legjobban. A támadást a malom épülete és a tóból elfolyó meder nehezítette.

A másik nagyon fontos, védelmet nehezítő tényező a védők létszáma. A pápai városerőd területe nagyságrendileg megegyezett az egri belső várral, a szigetvári belső és külső várral, alig volt kisebb, mint Győr erődje. Eger és Szigetvár védőinek a száma is megközelítette, illetve elérte a kétezer főt, Győrt pedig 1594-ben 5-6 ezres őrség védte. Pápa védelme 500 és 1000 fő között mozgott, inkább a kisebbhez közelítve. A török őrség 800 fő körüli volt. Ezek a létszámok önmagukban még akkor is elégtelenek lehettek a védelemre, ha elegendő tüzérségi eszköz, lőfegyver, hadianyag és élelem állt rendelkezésre. Az 1597-es ostromban a tekintélyes, 24 ezer fős keresztény seregnek mindössze hat napra volt szüksége a város és a vár elfoglalásához.

## Eredmények és feladatok

Összegezve az ismereteinket láthatjuk, hogy meglepően sok adat áll rendelkezésünkre a pápai vár és városerőd történetéről. Nyilván túlzás lenne állítani, hogy a kutatás középpontjában állt volna bármikor is a téma, de a helyi múzeum régészeti vizsgálatait, a történeti és művészettörténeti szakirodalom eredményei együtt már tekintélyes mennyiségű információvá gyúrhatók össze. Az erődítések építésének periodizációja, valamint a három legfontosabb esemény, az 1543-as, 1597-es és 1600-as harcok tisztázásra kerültek. Az építkezésekről történeti ismereteink vannak, ezeket a régészeti eredmények segítségével lokalizálni lehet.

Mindezek ellenére korántsem mondhatjuk, hogy a kutatásnak már nincs dolga a pápai vár történetével. Az építés történetéről még bizonyára értékes adatok fekszenek a haditanácsi kamarai vagy éppen a magyar és birodalmi igazgatási iratokban, ezek szisztematikus feldolgozása rendkívüli információt jelenthet. A vár őrségének, gazdasági kérdéseknek, de még egyes történeti kérdéseknek (pl. az 1660-as évek vagy az 1683-as események) kutatása is fontos eredményeket hozhat.

Nehezebb a helyzet a régészeti lehetőségeket tekintve. A belső vár épületeinek szinte egésze a mai, teljes rekonstrukción átesett kastély falain belül állt, így a feltárás jelenleg lehetetlen. A belső vár külső falgyűrűje tekintetében azonban roncsolásmentes módszerekkel, esetleg helyenként hagyományos feltárásokkal komoly eredmények lennének elérhetőek. Építéstörténetileg ez a fal és védelmi berendezés szinte teljesen ismeretlen, egyetlen, 1600 után épült objektuma ismert, és egy helyen sikerült eddig metszetben kimutatni.

A város erődítéseinek lokalizációját és építéstörténetét tekintve vegyes a kép. Ezek többsége objektumokkal (pl. épület, aszfaltos út) fedett, így nem realitás a kutatásuk. Viszont néhány esetben várható, hogy beruházásokhoz, felújításokhoz kapcsolódóan sor kerül majd régészeti vizsgálatokra, első sorban próbafeltárásokra. Jelenleg a küszöbön áll a keleti falszakasz területén egy komolyabb beruházás, amelyhez kapcsolódni fog nagyobb feltárás, amely fontos eredményeket hozhat.

## IRODALOMJEGYZÉK

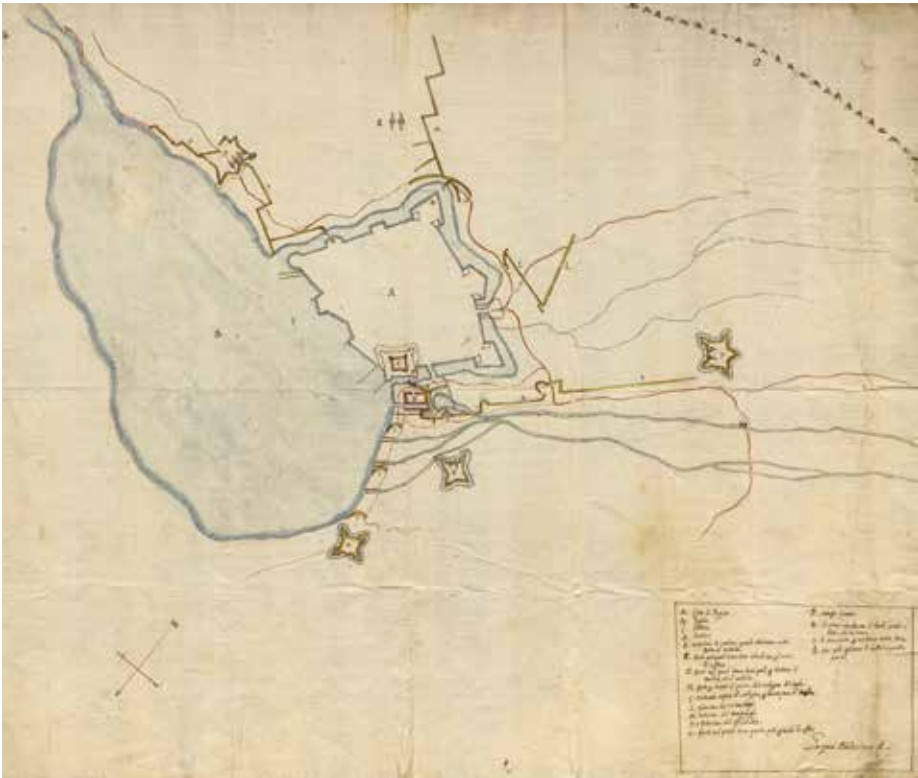
- Bagi 2016.** Bagi Zoltán Péter: Jean de Pouilly, Hugne ura és a pápai francia zsoldoslázadás. *Fons*, 23. (2016) 3. sz. 287–303.
- Bagi 2020.** Bagi Zoltán Péter: *Pápa a Fuggerzeitungokban (1573–1604)*. Pápa, 2020.
- Bánkúti 1994.** Bánkúti Imre: Pápa története a török kor végétől a szatmári békéig. In: Kubinyi András (főszerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Pápa, 1994. 201–224.
- Bartos–László 2003.** Bartos György – László Csaba: 207. Pápa, Esterházy-kastély. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Budapest, 2003. 202.
- Csirke 2015.** Csirke Orsolya: Dokumentáció próba- és szondázó feltárásról - Pápa, Várkastély, 2013. 600/405/2015. Adattári dokumentáció.
- Domokos 1986.** Domokos György: Várépítészet és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, XXXIII. (1986) 1. sz. 47–109.
- Fülöp 1994.** Fülöp Éva Mária: A pápa-ugod-devecseri Esterházy-uralalom megszervezése és gazdálkodása a 18. század folyamán. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Főszerkesztő: Kubinyi András. Pápa, 1994. 225–286.
- Gecsényi 1996.** Gecsényi Lajos: Adatok Pápa szerepéhez a XVI. században a Rába-menti tájegységben. In: Hermann István (szerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből 2*. Pápa, 1996. 75–80.
- Gerő–Sedlmayr 1959.** Gerő László – Sedlmayr János: *Pápa. Városképek-Műemlékek*. Budapest, 1959.
- Haris 1992.** Haris Andrea: Pápa a 18. században. Egy barokk városkép kialakulásának folyamata. In: *Pápai Múzeumi Értesítő*, 3–4. Pápa, 1992. 123–138.
- Haris 1994.** Haris Andrea: A települések halmazától a városig. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Főszerkesztő: Kubinyi András. Pápa, 1994. 43–74.
- Heckenast 1996.** Heckenast Gusztáv: Adalékok Pápa történetéhez a Rákóczi-szabadságharc idejéből. In: Hermann István (szerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből 2*. Pápa, 1996. 99–104.

- Ífj. Hermann 1999.** Ífj. Hermann István: *Szentmiklósi és óvári Pongrácz István pápai plébános városleírása a XVIII. század elejéről*. Pápa, 1999.
- Ilon 1989.** Ilon Gábor: Pápa város keleti palánkjának szondázása. *Communications Archaeologicae Hungariae 1988*. Budapest, 1989. 159–168.
- Ilon 1997.** Ilon Gábor: Pápa alapterülete és területi növekedése. Az Árpád-kortól a 18. századig. *Pápai Múzeumi Értesítő*, 7. Pápa, 1997. 5–17.
- Kapossy 1905.** Kapossy Lucián: *Pápa város egyetemes leírása*. Pápa, 1905.
- Kruppa 2020.** Kruppa Tamás: *Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601)*. Budapest–Róma, 2020.
- Kubinyi 1994.** Kubinyi András: A középkori Pápa. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Főszerkesztő: Kubinyi András. Pápa, 1994. 75–124.
- László 1997.** László Péter: A pápa-ugod-devecseri uradalom a 17. század második felében. *Pápai Múzeumi Értesítő*, 7. Pápa, 1997. 110–123.
- László 2003.** László Péter: A pápa-ugodi Esterházy uradalom gazdasági szervezete a 18. század első felében. *Pápai Múzeumi Értesítő*, 8. Pápa, 2003. 57–101.
- László 2004.** László Péter: A nádor-termi Pápa festmény. A pápai Fő tér a 17–18. században. *Pápai Múzeumi Értesítő*, 9–10. Pápa, 2004. 5–30.
- László 2005.** László Csaba: Ásatási jelentés a Pápa, Esterházy-kastély műemléki helyreállítását megelőző régészeti feltárásról. KÖH 600/2822/2005. Adattári dokumentáció.
- László 2006.** László Csaba: 317. Pápa, Esterházy-kastély. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Budapest, 2006. 297–298.
- László 2008.** László Péter: Gróf Esterházy Ferenc levelei Bittó József pápai tisztartóhoz. *Pápai Múzeumi Értesítő*, 12. Pápa, 2008.
- László–Bartos 2002.** László Csaba – Bartos György: Kutatási dokumentáció Pápa, Esterházy-kastély kutatásáról 1999–2001. NyTI-1970/2002. Adattári dokumentáció.
- Mithay 1982.** Mithay Sándor: Mithay Sándor: Adatok a pápai vár épületegyüttesének rekonstrukciójához. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 16. Veszprém, 1982. 203–222.
- Mithay 1984.** Mithay Sándor: Mithay Sándor: Adalékok Pápa város építéstörténetéhez egykori ábrázolások alapján. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17. Veszprém, 1984. 319–332.

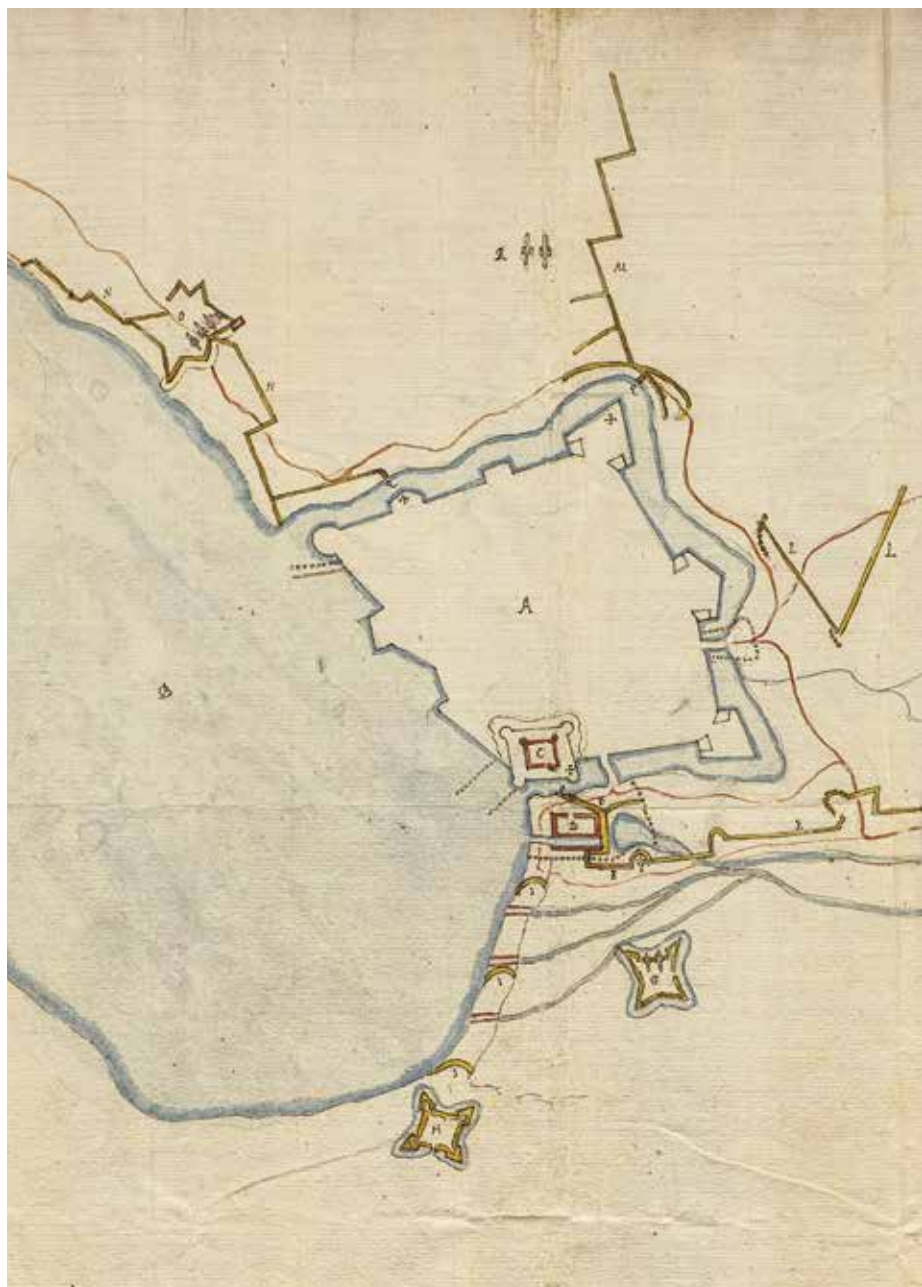


- Mithay 1988.** Mithay Sándor: Beszámoló a pápai várkastélynál végzett régészeti ásatásokról. *Pápai Múzeumi Értesítő*, 1. Pápa, 1988. 37–51.
- Oross 2011.** Oross András: Várrombolások a Rákóczi-szabadságharc idején. Szempontrendszer egy nagyobb összefoglaláshoz. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 4. sz. 1037–1050.
- Pálffy 1996.** Pálffy Géza: Pápa szerepe a XVI. századi végvárrendszerben. In: Hermann István (szerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből* 2. Pápa, 1996. 81–98.
- Pálffy 1997.** Pálffy Géza: *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*. Pápa, 1997.
- Pintér 2011.** Pintér László: Jelentés próbafeltárásról - Pápa, Flórián u. 1. KÖH 600/3419/2011. Adattári dokumentáció.
- Rainer 2011.** Rainer Pál: Jelentés próbafeltárásról, Pápa, Esterházy kastély, 2011. KÖH 600/2336/2011. Adattári dokumentáció.
- Rainer 2018.** Rainer Pál: 268. Pápa, Várkastély. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2011*. Budapest, 2018. 133–134.
- Rózsa 2000.** Rózsa György: *Öt évszázad pápai látképei*. Pápa, 2000.
- Sahin-Tóth 2006.** Sahin-Tóth Péter: Hitszegő hitetlenek. Francia-vallon katonák lázadása Pápa várának ostrománál (1600). In: Oborni Teréz (szerk.): *Ad astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai Études de Péter Sahin-Tóth*. Budapest, 2006. 299–363.
- Szakály 1994.** Szakály Ferenc: Pápa a török korban. In: Kubinyi András (főszerk.): *Tanulmányok Pápa város történetéből*. Pápa, 1994. 125–200.

## KÉPMELLÉKELET



Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sonderbestände: Nachlässe, Familien- und Herrschaftsarchive, 1180–2005, Kartensammlung C, Ke3-5/1



Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sonderbestände: Nachlässe, Familien- und Herrschaftsarchive, 1180–2005, Kartensammlung C, Ke3-5/1

KRUPPA TAMÁS

# PÁPA ÉS A PÁPASÁG. GIANFRANCESCO ALDOBRANDINI GENERÁLIS ÉS KATONÁI A VÁROS ALATT 1597-BEN<sup>1</sup>

## Bevezetés

Eger eleste és a tizenöt éves háború<sup>2</sup> legnagyobb mezei ütközete, az 1596-ban megívott és elvesztett mezőkeresztesi csata után a fő kérdés az volt, hogy a pápa, a császár, valamint az erdélyi fejedelem hogyan tervezzék meg 1597. évi hadműveleteiket. Még pedig úgy, hogy ha már a hadműveleti terepen a császári és az erdélyi csapatok közösen nem hajlandók együtt harcolni, akkor legalább külön, de mégis egymást segítve, hogyan működjenek együtt.

A mi szempontunkból most a pápai fél álláspontja érdekes: az 1595. évi hadjárat vezére, a pápa unokaöccse, Gianfrancesco Aldobrandini generális II. Rudolf császárhoz intézett emlékiratában fejtette ki az álláspontját, amely egyúttal tükrözte a háborút anyagilag és katonailag is támogató Szentszék véleményét. Mivel VIII. Kelemen már eddig is másfél millió forintot költött a háborúra, anyagi lehetőségei pedig nem engedtek meg többet, a generális azt javasolta, hogy a császár forduljon a birodalom rendjeihez. Ezt az is indokolta, hogy a

---

1 Készült az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport (ELKH) támogatásával a TKI keretében.

2 Összefoglalóan lásd Niederkorn 1993; Tóth 2000.

sikeres oszmán katonai előretörés elsősorban a birodalmi területeket veszélyeztette. Ha Magyarország és Horvátország elesnek, elveszik Erdély és Lengyelország. Az emlékirat végén a generális sorra vette a császár lehetséges szövetségeseit, azonban ezt elsősorban nem politikai, hanem pénzügyi szempontból tette. Mivel a generális még látott reményt Lengyelország csatlakozására, ezért a támogatásra szánt segélyek legnagyobb részét ennek az országnak szeretne volna juttatni. A tervezett liga meghiúsulása esetén a pápa által kilátásba helyezett 6-8 ezer fős, gyalogosokból álló pápai segélyhadat három helyen javasolta bevetni. Az egyik lehetséges terület Horvátország volt, ez esetben Ferdinánd főherceg kapta volna a katonai segélyt. A másik Erdély, a harmadik természetesen a Magyar Királyság lett volna. Ennek eldöntését a császárra bízta.<sup>3</sup>

A császár válaszában az 1597-es háborús évre egy 46-50 ezer főnyi, többnemzetiségű hadsereg felállítását helyezte kilátásba. A Belső-Ausztriát kormányzó Habsburg Ferdinánd főherceget illetően nem tartalmazott semmi biztatót, mivel a császár szerint Belső-Ausztria védelme a török támadásban érintett észak-itáliai államok feladata volt, ezért a katonai segítséget nekik kellett volna nyújtaniuk. A másik, ennél jóval nyomósabb érvnek a császárváros fenyegetettsége számított. Rudolf császár ugyanis válaszában azzal érvelt – s ez egyébként nem bizonyult helytállónak –, hogy biztos értesülések szerint az oszmán sereg Bécs ostromára készül. Ezért akarta a pápai csapatokat teljes egészében a főhadszíntérre irányítani.<sup>4</sup>

A generális március 14-én kelt válaszában a mellett érvelt, hogy a pápai hadsereget Horvátországban vessék be, ahol szerinte a legnagyobb szükség lenne rá, valamint ott hajtáná a legnagyobb hasznot is. Ráadásul ez esetben Észak-Itália fejedelmei is lelkesebben vennének részt a harcban. Aldobrandini nem mondta ki, de itt a félsziget államainak azon aggodalmait fogalmazta meg, amelyek szerint a török csapatok Horvátországon keresztül néhány nap alatt el tudják érni Itália északi határait, Friulit és Velencét. Ne feledjük, hogy a tizenöt éves háború a boszniai pasa horvátországi portyáival kezdődött.<sup>5</sup>

3 Kruppa 2019, 96–99.

4 Kruppa 2019, 99–100. A hadjáratról lásd még Banfi 1939, 220–224.

5 Kruppa 2019, 100–102.

Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a pápai csapatok számára Dalmácián és Horvátországon keresztül jóval rövidebb út vezetett Magyarországra, amelynek egy részét tengeren kellett megtenni Ancona és Trieszt vagy Fiume között. Aldobrandini 3. hadjárata 1601-ben pontosan ezen az útvonalon valósult meg.<sup>6</sup> Egy viszonylag nagy létszámú keresztény sereg megjelenése a térségben bizonyosan arra kényszerítette volna a Portát, hogy erőinek egy részét átcsoportosítsa, amivel a főhadszíntéren tevékenykedő haderejét kellett volna megyengíteni. A császári hadvezetés azonban ezt nem így látta, hiszen a törökével párhuzamosan neki is meggyengültek volna az erői. A legjobb megoldás, amellyel a háború folyamán többször kísérleteztek, a hadműveletek összehangolása, az egyszerre több irányból történő támadás lett volna.

Aldobrandini az udvarnak beterjesztett emlékiratában, a *Bigliettó*ban fel tüntette a hadjáratban felmerülő legfontosabb költségvetési tételeket. Ebben a katonák zsoldján felül a főtisztek és egyéb tisztségviselők fizetése, a tüzérség, a lőpor, a szállításhoz szükséges bárkák és egyéb eszközök mennyisége, száma és az ezekhez kapcsolódó költségek havi bontásban szerepelnek. A másik feljegyzése a logisztika, vagyis a pápai csapatok felvonulásának, táborozásának, ellátásának számszakilag ki nem fejtett részleteit tartalmazza.<sup>7</sup>

A *Biglietto* a generális keze munkája, aki „civilben” könyvelő volt, banki tevékenységet is folytatott, tehát a számokhoz nagyon jól értett.<sup>8</sup> Ha az általa közölt számadatokat összeadjuk, kiderül, hogy a folyósítandó összeg mindössze bő egy hónapnyi fedezetét jelentette az igényeknek, az összeg ugyanis 177-187 ezer forintra rúgott. Ezzel a bő egyhavi összeggel – amellyel a pápai hadsereg logisztikai költségeihez járult hozzá az Apostoli Kamara – az volt a cél, hogy előkészítsék a terepet, és megkönnyítsék a császári adminisztráció számára 8 ezer katona ellátásának megszervezését és betagozását a tervezett 46-50 ezer főnyi hadseregbe.

A fentiekből kiderül, hogy a generális csapataival nem a Buda elleni támadásban akart részt venni, következésképpen a súlypontot sem ott, hanem jóval

6 Erről legutóbb ld. Kanász 2019. A vonatkozó szakirodalmat ld. ott.

7 Kruppa 2019, 102–107.

8 Brunelli 2018, 44.

délebbre akarta képezni. Azt írja ugyanis, hogyha a pápai csapatok és Ferdinánd főherceg csapatai Horvátországban támadnának – így az ottani keresztények fellázítása és megsegítése által határozott boszniai irányt kapna –, akkor oszmán erőket vonnának el a főhadszíntértől, kedvező helyzetet teremtve a császári főserg Buda elleni offenzívájához; ez mellesleg már 1595-ben, Esztergom megvétele után is felmerült. A terv egyébként fő vonalaiban a magyar tanácsosok véleményével esett egybe, de nem volt teljes mértékben azonos az övékével: amikor ugyanis az egymással vitatkozó nézeteket ismertette, megemlítette, hogy a tanácskozásokon a magyarok felvetették a Buda és Pest elleni támadás tervét, amelyet a fő offenzívával egy időben az eszéki híd ellen indított támadás egészített volna ki.

A tanácskozáson Horvátország és Buda mellett kevésbé ambiciózus felvételek is elhangzottak, például Győr vagy Eger visszafoglalása, s voltak olyanok, akik Hatvan és Szolnok visszafoglalása mellett tették le a voksukat. Ezekkel a Tisza vonalában kivitelezett és Temesvár, Gyula, végül Belgrád visszafoglalását célzó erdélyi hadműveleteket segítették volna.<sup>9</sup> Jól látszik tehát, hogy miközben az idő kezdett vészesen fogyni, a hadvezetés bizonytalan, pontosabban megosztott volt az 1597. évi hadműveletek alapvető célkitűzését illetően.

## Felvonulás a harctérre

A pápai csapatok az 1595. évi hadjárathoz hasonló útvonalon vonultak fel a magyarországi hadszíntérre, vagyis a régi római kori via Flamián Anconába, ahol behajóztak, majd Riminiben kiszálltak, ahonnan a via Emilia érintésével Bolognán és Modenán át eljutottak Mirandoláig. Az út itáliai részének utolsó szakasza Rovereto, Trento, Bolzano és egyéb településeken át vezetett. Ezután következett a Brenner-hágó, Steinbach, végül Hall.<sup>10</sup> Itt már rendelkezésre állt egy vízi út először az Innen, Braunau im Inn – Passau, majd a Dunán Krems an

9 Ez utóbbiakról ld. Kruppa 2014, 341, 343, ill. Kruppa 1997, 668, Kruppa 2019, 94, 101, CVH I/17, 51–52.

10 Brunelli 2018, 65.

der Donauig. A pápai csapatok július folyamán érkeztek Hallba, hogy ott behajózzanak. A csapatok július második felében Bécs fölött, valószínűleg Krems an der Donauban szálltak ki a hajókból. 1595-ben a hadjárat általános pápai hadbiztosa Geronimo Matteucci volt, aki egészen Esztergomig elkísérte a pápai csapatokat, ahol a másik „operatív” hadbiztos, Gianbattista Doria váltotta fel.<sup>11</sup> Az ő a feladata a katonaság napi szükségleteinek kielégítése, és persze a rendszeres zsoldfizetés volt. Sajnos nem tudott szót érteni az őt többször is kritikával illető Aldobrandini generálissal, ezért kénytelen volt megválni a posztjától. Pedig bátor ember volt, az Esztergomért vívott harcokban ő is megsebesült.<sup>12</sup>

Az 1597. évi hadjáratban egyik nevezett biztos nevével sem találkozunk, feladatát alighanem Francesco del Monte vette át, ugyanis az észak-itáliai területen rá és Mario Farnesére bízta a hadsereg ellátását valamint a kapcsolattartást ez ügyben a császári biztosokkal.<sup>13</sup> Doria utóda pedig Bonviso Bonvisi lett – *commissario generale* (főhadbiztos) rangban –, aki elődjéhez hasonlóan Hall városától gondoskodott a katonákról. Június 16-án azt írta a kisvárosból, hogy várja ide a katonákat, és hogy Francesco del Monte parancsára zsoldelőleget fog osztani nekik.<sup>14</sup> A következő napon, 17-én behajózott, és 22-én ért Bécsbe, ahol találkozott a jó egészségnek örvendő Aldobrandini generálissal.<sup>15</sup> Ezt valószínűleg azért hangsúlyozta a bíboros neposnak, mert a generális egészsége meglehetősen törekeny volt, halálát is 1601-ben a táborban meghűléses betegség okozta.<sup>16</sup> Megtudjuk azt is, hogy a kompániák 16-tól kezdve folyamatosan érkeztek és vonultak be a Bécstől 2 mérföldnyire<sup>17</sup> található táborba, anélkül, hogy megálltak volna a városban. Erre nyilván azért volt szükség, hogy elkerüljék a helyi lakossággal való súrlódást. A hadbiztos várta a nürnbergi Torreggiani kereskedők által a zsoldfizetéshez szükséges pénz folyósítását.<sup>18</sup>

11 Az 1595. évi felvonulásról lásd Kruppa 2020, 341–353.

12 CVH I/17, 27, 49, 62.

13 Brunelli 2018, 99.

14 AVV Fondo Borghese, serie II, vol. 59, fol. 91rv.

15 Lásd június 22-ei levelét AAV Fondo Borghese II, vol. 59, fol. 93rv. Ezzel szemben a generális azt írta június 28-án, hogy a hadbiztos három napja érkezett. CVH I/17, 155.

16 Brunelli 2018, 139.

17 Ezt valószínűleg olasz mérföldben számolja.

18 CVH I/17, 83, 153, 155.



A katonaság nagyjából egy hónap alatt töltötte meg a táborát: erre utal Aldobrandini generális június 28-ai levelében, aki azt írta, hogy folyamatosan érkezik a hadinép a táborba. Bonvisi is két héttel későbbi, július 11-i levelében azt írta, hogy egész héten jön a katonaság, és hogy két napon belül mindannyian megérkeznek a Bécs melletti táborhelyre, Marchfeldre. Ezzel szemben Aldobrandini július 5-ei Cinzio Aldobrandininek írott levelében még úgy számolt, hogy négy napon belül minden embere megérkezik, és a mustra után továbbvonulhatnak Magyaróvárra.<sup>19</sup> Úgy tűnik, valamilyen okból kifolyólag a katonák egy része késve érkezett meg.

Bonvisi elégedetten jegyezte meg, hogy élelmiszer bőségesen áll rendelkezésre. A katonák ellátásával foglalkozó hadbiztosnak ez érthető módon kiemelkedően fontos volt. A problémát inkább a felhalmozott ellátmány elszállítása és a hadszíntérre való eljuttatása okozta.<sup>20</sup> Ilyet a háború alatt viszonylag ritkán lehetett olvasni. Megtudjuk azt is, hogy Aldobrandini igen szükségesnek tartotta egy kórház felállítását, annak ellenére, hogy – mint olvassuk – a sebesültek és betegek rendelkezésre állt már egy nagyon jól felszerelt, speciális kórház gyógyszerekkel, amelyeket olcsón és rögzített áron lehet beszerezni.<sup>21</sup>

Mégsem mehetett minden rendben, a generális ugyanis panaszt tett az árak miatt Bartholomäeus Pezzen haditanácsosnál, Bécsben ugyanis olcsóbban adtak mindent, mint a táborban. Ez, mondhatnánk, a háborúk természetes velejárója volt, úgy vélem, a generális nem annyira az árkülönbözet, hanem a mértéke, valamint amiatt méltatlankodott, hogy a nyilván elvárta volna a hatóságok közbelépését, bár ez vélhetően elmaradt. Aldobrandini, mint láttuk, a számok embere volt, aggodalma és figyelme nyilván ezért irányult különös erővel az árakra. Ugyanebben a levelében írja azt is, hogy fizetési nehézségek várhatók, mivel rossz lengyel pénz van forgalomban, Bécsben pedig van ugyan jó pénz, de nem áll rendelkezésre elegendő. A pénzváltás egyébként kedvezőbb Magyarországon.<sup>22</sup>

Bonvisi július 21-én érkezett Pozsonyba, mellette 23-án tartották meg a pápai csapatok általános szemléjét. A helyet úgy alakították ki, hogy egyrészt

19 CVH I/17, 157.

20 Ugyanis nem volt elég szekér a szállításra. Lásd ASV Fondo Borghese II, vol. 59, fol. 115r.

21 AAV Fondo Borghese II, vol. 59, fol. 113r.

22 CVH I/17, 159.

ne keveredjenek más katonai alakulatokkal, másrészt megfelelő módon el legyenek szigetelve, s harmadrészt megnehezítsék akár a szökést, akár a többszöri sorban állást, ami a zsolddal való visszaélésre adhatott volna okot. Ezeket elkerülendő, úgy bonyolították le a mustrát, hogy a katonáknak egy olyan kis szigetre kellett átmenniük, amely a táborhelyet egy hajóhíddal kötötte össze. Ezen vonultak át egyesével a katonák, így nem tudtak visszafordulni. 25-én kezdték el osztani a zsoldot a katonáknak, nagy meglegedésükre. A generális a rendszeres és megfelelő ellátás mellett nagy hangsúlyt fektetett a pontos zsoldfizetésre, ami – a szándékoktól függetlenül – nem teljesen megszokott dolog volt ebben a háborúban. Sőt azt akarta, hogy a katonák kapják meg az augusztusi zsoldot is. Ez persze jó nekik – jegyezte meg a főhadbiztos –, de sok időbe telik, és sok fáradságot követel. Az ekkor készített gyorslista szerint a 23-i mustrán 7100 katona jelent meg. Közben, nyilván ezzel volt összefüggésben a generális említett kérése is, megjött a 60 ezres váltó a Guicciardini és Torreggiani kereskedőktől.<sup>23</sup>

A pápai hadsereg Pozsonyból a császári csapatok gyülekezési helyére, a magyaróvári táborba vonult, ahová augusztus 1-én érkezett meg, és ahol ünnepélyes keretek közt ejtették meg az ilyenkor szokásos újabb mustrát. A táborban ekkor 7157 pápai katona tartózkodott, ennyi volt tehát a harci állománya. A 4 órán keresztül tartó szemlét az 1597. évi hadjárat főparancsnoka, Habsburg Miksa főherceg tekintette meg.<sup>24</sup>

Mint említettem, a generális fontosnak tartotta, hogy a sebesültek számára kórházat állítsanak fel: ez most természetesnek tűnik, ám azokban az időkben a tábori egészségügy szinte nem létezett, éppen ezért fontos kiemelni, hogy Aldobrandini gondos parancsnok volt, és embereit minél nagyobb számban akarta hazajuttatni. A kórház működött, erről több adatunk is van. Bonvisi augusztus 1-i és 8-i leveleiben írja, hogy a kórház számára beszerezte a szükséges dolgokat, valamint az ispotály megkezdte működését.<sup>25</sup>

23 Lásd Bonvisi július 26-i levelét AAV Fondo Borghese, serie II, vol. 59, fol. 107rv. Az előbbi kereskedőről lásd CVH I/17, 232.

24 CVH I/17, 169. A létszámhoz lásd Brunelli 2018, 106. A létszámról, némileg eltérő adatokkal, a csapatok beosztásáról és parancsnokairól lásd Bánfi 1939, 214–215.

25 AAV Fondo Borghese, serie II, vol. 59, fol. 118v, 126r.

A pápai csapatok a hadszínterre fegyver nélkül vonultak fel, amelyeket a komáromi raktárakból kaptak meg.<sup>26</sup> Elvileg készen álltak a bevetésre, ugyanakkor még az óvári táborban is folyt a vita a hadműveleti célt illetően. Aldobrandini generális, miután javaslatát Prágában leszavazták, a bécsi, majd az óvári haditanácskozáson is amellet kardoskodott, hogy a hadseregnek Győr vagy Buda ostromára kellene vonulnia. Úgy vélte, hogy ez minden szempontból méltó vállalkozás lenne, és fellelkesíthetné és további hadműveletekre sarkallná az erdélyieket. A generális javaslata mind katonai, mind politikai szempontból helyes és logikus volt: a kérdés azonban az volt, hogy Győr vagy Buda ostromára elegendő-e a hadsereg erői, illetve nem késtek-e már el a hadműveletekkel.

A másik javaslat, amelyet Karl von Burgau képviselt, Pápát jelölte ki hadműveleti célként; ezt Nádasdy gróf is támogatta, mivel – jegyezte meg ironikusan a generális – az ő birtokai a környéken fekszenek.<sup>27</sup> A pápai vállalkozást a generális azért találta kockázatosnak, mert így túlságosan eltávolodtak volna az utánpótlási vonalaktól – vagyis a Dunától –, s így félt, hogy ellátási gondok merülnek fel. Ezzel szemben azt az érvet hozták fel, hogy a másik javaslat megvalósításához nem áll rendelkezésre elegendő erő, és az idő is előre haladt, ezért Pápát kell visszafoglalni, amely Győrhöz és a közeli Veszprémhez hasonlóan Alsó-Ausztria és Bécs előterét védte. A vár jelentőségét egyébként a török is felismerte, ezt jelzi az is, hogy elfoglalása után vilájetet és nem szandzsákat szerveztek köré. A pápai csapatok augusztus 9-én indultak el az óvári táborból, 13-án értek a zömmel a vár környékére, és 14-én vertek tábort a vár és a város körül, majd hamarosan elkezdődött a vár lövetése.<sup>28</sup>

A generális jövendölése hamarosan beigazolódott: az utánpótlási vonalaktól való eltávolodás miatt akadozni kezdett az ellátás, úgy az élelmiszerben, mint a munícióban. Az esőzések, valamint a sok kisebb-nagyobb folyó, patak által szabdaltnak terület miatt a szekerek csak lassan és nehezen jutottak át a hidakon. Ez volt például az oka, hogy a hadsereg Pápára vonulásakor kénytelen volt letáborozni az ellenség által megszállt Győr közvetlen közelében.

26 CVH I/17, 162.

27 Pálffy 1997, 163.

28 Pálffy 1997, 134–136., 153.

Az ellátáson túl a másik probléma a szervezetlenség és a különböző nációnok közti viszálykodás volt. Amikor az olaszok megérkeztek Pápa alá, szállásmenterük, a lepantói veterán Camillo Capizucchi kijelölte a táborhelyet, azonban a pápai csapatok nem tudták azonnal elfoglalni, mert azon a napon az utóvéd feladatát kellett betölteniük. Mire a kijelölt helyre értek, már németeket találtak a helyükön, ezért az ő táborukat a németeké mögött, tehát a vártól távolabb jelölték ki: emiatt vita robbant ki, s így az olaszoknak végül más hely után kellett nézniük, és ez nem volt könnyű a felázott, mocsaras területen.<sup>29</sup>

A keresztény sereg megérkezése után nem sokkal lőni kezdte a vár falait: a beszámolók szerint meglehetősen heves volt az ágyúzás, mivel 17-én két ágyú is túlhevült és megrepedt. A falakban viszont nem sok kárt tettek, mivel a vesszőfonadékból és földből készült falak rugalmasságuk miatt kevésbé sérültek meg az ágyúgolyóktól. Ennek ellenére a megérkezést követő hatodik napra rohamot rendeltek el, amelyre már csak azért is szükség volt, mert Miksa főherceg közölte Aldobrandini generálissal, hogy akadozik az ellátás, ráadásul attól tartanak, hogy felmentő sereg érkezik. A fogoly török katonáktól megtudták, hogy a hadvezetés arra számított, hogy a keresztény sereg Győr ostromára fog vonulni.<sup>30</sup> Ezért nem bukkantak még fel a környéken a török csapatok.

## Az ostrom

Az első rohamra 17-én került sor, s ebben az olaszok nem, csak a svábok vettek részt. A következő és döntő rohamot két nappal később, augusztus 19-én indították. Erre Aldobrandini generális négyszáz főnyi válogatott emberből álló csapatot jelölt ki, ezt két 200 fős alakulatra osztotta, mindegyik élén egy-egy vezér állt, alattuk további két-két kapitánnyal. Az egyik csapatot a vallonokkal és franciákkal Bisaccione Bisaccioni vezette a jobb oldalon, a másik pedig Ettore Graziani vezetésével a svábokkal együtt indult rohamra.<sup>31</sup> Az ostromról készült

29 CVH I/17, 172.

30 Pálffy 1997, 155.

31 CVH I/17, 173, Pálffy 1997, 161.

tollrajzokon jól látszik, hogy a rohamot egyszerre két irányból a két déli bástya ellen tervezték. A tó felőli, délről nézve a jobb oldali Vizi vagy Halászbástya ellen, ahol a svábok két nappal korábban már kudarcot vallottak, elterelő támadás indult. A döntést tehát a másik oldalon, a Városmajori bástya felől kellett kierőszakolni.

A vállalkozás nehéznek ígérkezett, mivel mint fentebb említettem, a tüzéség csekély kárt tett a falakban, amelyeket éjszaka, ahogyan az szokás volt mindenütt, a védők egy kissé hátrább egy újabb sánc húzásával helyeztek ismét védhető állapotba. Aldobrandini mindössze 14 ágyút említett egyik levelében, s ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a több mint száz éve meglévő, Lukcsics József által 1906-ban készített és 1997-ben változtatás nélkül újra kiadott fordítás pontatlan. Az olasz szöveg ugyanis 14 *pezziról*, azaz darabról és nem ütegről tesz említést, ahogy a magyar változatban szerepel.<sup>32</sup> A többi, ostromról készült beszámolóból pontosan tudjuk, hogy a veszprémi kapu felé eső bástyával szemben 7, a halastó felőli bástyával szemben 6 ágyút állítottak fel. Egy további forrás viszont három ütegbe vont 25 ágyút említ.<sup>33</sup>

A tó felőli bástyát támadóknak először át kellett vergődniük egy másfél pikányi mély vizesárkon. Az ostromról készült *avvisokból* kiderül, hogy ennek a problémának megoldására 20-20 német, illetve olasz katonát jelöltek ki, akiket még 100 ember követett: nekik a többiek támadása előtt rőzsekötegekkel kellett feltölteni az árkot, pontosabban egy átjárót, hidat képezni rajta. De – mint olvashatjuk – még a tizedéig sem sikerült feltölteniük az árkot. Nem csoda, hogy a 17-i roham kudarcba fulladt.<sup>34</sup> Aldobrandini leveléből megtudjuk, hogy egy pika hossza 4-5 méter, a katonák előtt húzódó vizesárok pedig 6-7,5 méter mély volt, amely mögött a falak tövében egy padka húzódott, ahol a védőserег egy része állt fel, hogy elhárító tüzével távol tartsa a rohamozókat.<sup>35</sup> A 19-i roham alkalmával már csak ahhoz két óra kellett, hogy a támadók az árok szélén megvessék a lábukat, hogy onnan kíséreljék meg az

32 Pálffy 1997, 160. Az eredeti szöveg kiadását lásd CVH I/17, 171–175, a kérdéses hely 173.

33 Banfi 1939, 221.

34 Pálffy 1997, 136–137.

35 CVH I/17, 173.

átkelést a mocsaras mély vízben. Ezt úgy sikerült elérni, hogy a rohamozókat intenzív muskétatűz támogatta, ennek eredményeképpen a fal előtti padka védőit meghátrálásra kényszerítették. Az árkot végül sikerült annyira feltölteni, hogy a katonák a pikájukkal átlábalva az árkon nekikezdhettek a falak megmászásának. A kísérletet azonban ez alkalommal sem koronázta siker. A kudarcról Aldobrandini augusztus 21-i beszámolójában finoman hallgat, helyette az olasz katonák és parancsnokok vitéz helytállását dicsérte.<sup>36</sup> Giorgio Basta hadinaplója szerint<sup>37</sup> a támadóknak még a mocsaras árkon sem sikerült átvergődniük. Ezt azonban Aldobrandini beszámolója és a fentebb említett tollrajzok cáfolják.

De – mint láttuk – a döntést nem ennél a bástyánál akarták kierőszakolni az ostromlók, vagyis a fő cél, az elterelés sikerült, mivel a védők ennek a bástyának a védelmében vonták össze az erőiket, szinte teljesen védtelenül hagyva a másik bástyát. Ennek következtében ezen oldalon a támadók nem ütköztek ellenállásba, így sikerült betörniük a városba.<sup>38</sup> A védők a várba, azaz az egykori Garai palotába menekültek, amelyet a pápai csapatok szállásmestere, Camillo Capizucchi vezetésével 1000 olasz katona zárt ostromgyűrűbe. A törökök még az éjjel tárgyalásba bocsátkoztak és a következő napon feladták a várat. A zsákmány iránti vágy annyira elvakította a katonákat, főleg a vallo-nokat, hogy fosztogatni kezdtek, és rátámadtak az elvonuló oszmán helyőrségre. De a katonák a zsákmány iránti mohóságukban egymást sem kímélték. Elképzelhető, hogy ennek következtében robbant fel a vár tornyában őrzött lőpor, s ez okozta sok katona és civil halálát. A katonák erre nekiestek a még a falakon belül tartózkodó töröknek, és lemészárolták őket. A kivonulókat pedig visszatartották, és a táborba kísérték, hogy kivallassák őket arról, hogy nem szándékos robbantás történt-e.<sup>39</sup> A vár elfoglalása után a sereg Győr irányába húzódott vissza, erőtlen kísérletet téve a vár bevételére: ez azonban már egy másik írás témája lehetne.

36 Pálffy 1997, 161.

37 Pálffy 1997, 137.

38 A rohamot némileg másként tárgyalja Banfi 1939, 223.

39 Pálffy 1997, 162, 165, 167, 169–170.

Aldobrandini generálisnak az ostromról fennmaradt levelezése nemcsak annak lefolyásáról és körülményeiről nyújt értékes információkat, hanem egyéb tanulságokkal is szolgál. A generális ugyanis feljegyzést készített a harcokban magukat kitüntető tisztokról is. Ennek a szándéknak köszönhetően ismerjük a rohamban elesett vagy megsebesült hatvan tiszt nevét és szinte majdnem mindegyikük esetében a sebesülés vagy halál okát, valamint a sebesülés módját. Ebből az következik, hogy a kiválasztott négyszáz ember igen jelentős része nem közkatoná, hanem tiszt volt, tehát valóban válogatott legénységből álltak a rohamcsapatok. A nevek után feltüntetett megjegyzésekből kiderül, hogy a legtöbb sebesülést muskéta illetve *arkebúz* tüze okozta, kisebb számban égési sérülés és kő szerepel a sebesülés vagy halál okaként. A lista, amely csak egy-két név esetében nem közli a sebesülés okát, feltünteti azt is, mely testrész sebesült. Ebből kiderül, hogy a 60 ember közül 11 esetben a kar, 6 esetben a fej sérült, a többi ismeretlen vagy egyéb testrészen következett be. Ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy a katonák megfelelő páncélzatot viseltek, amely a törzsüket megvédte a védők fegyvereitől.

A másik tanulságos adatsort, egy kimutatást az ostrom utáni pápai hadsereg létszámáról, szeptember elsején készítette Bonvisi hadbiztos talán Pozsonyban vagy a környékén. Ebben a katonaság hat nagy egységbe volt osztva, amelyek – bár ezt külön nem tüntették fel – egy kivételével *terciók* lehettek. A spanyol gyakorlattól eltérően alacsonyabb volt a létszámuk, ahogyan általában az ilyen egységeknek 1595. évi hadjáratban. A hatodik s egyben legnagyobb létszámú terciót, amely Flaminio Delfino parancsnoksága alatt állt, regimentként tüntették fel, talán azért, mert két terciót magasabb egységbe vontak össze. Az összlétszám néhány tucat külön felvett katona és három Pozsonyban ápolt beteg kivételével 5930 főre rúgott. A különbség tehát az augusztusi induló létszámhoz képest 1227. Ezek szerint a veszteség az eredeti létszám kb. 18 százalékára rúgott, s ez manapság súlyosnak számítana, de az akkori rossz egészségügyi és táborozási körülményekhez képest nem mondható annak. Azt sajnos nem tudjuk meg, de az idézett lista fényében valószínűsíthetjük, hogy e veszteségnek nagyobbik része nem a harctéren, hanem betegség vagy egyéb okok következtében bekövetkező haláleset volt.

Egy újabb, decemberben készített kimutatás arról árulkodik, hogy őszent-sége hadserege a pápai ostrom, majd a harcterről való elvonulás után nem tel-

jesen oszlott fel, hanem még ekkor is állományban maradt 1958 fő, nyilván a pápai állam költségén. Ami arra utal, hogy a katonákat a következő évi hadműveletekre is fel akarták használni.<sup>40</sup>

\*

A pápai hadsereg Pápa alá vonulását és a harcait megörökítő források tekintést engednek egy kora újkori hadsereg életébe, háborús mindennapjaiba, kézzel fogható közelségbe hozva azokat a nehézségeket, amelyekkel egy ilyen hadseregnek meg kellett küzdenie, sokszor úgy, hogy az erőfeszítések és az elszenvedett veszteségek nem mindig álltak arányban a nyereséggel.

---

40 A listákat lásd: CVH I/17, n. 9–11.



## FORRÁSOK

Róma, Città del Vaticano – Archivio Apostolico Vaticano (AAV)  
Fondo Borghese, serie II, vol. 59

## BIBLIOGRÁFIA

- Banfi 1939.** Florio Banfi: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadiválalatai. *Hadtörténelmi Közlemények*, XL. (1939) 213–228.
- Brunelli 2018.** Giampiero Brunelli: *La santa impresa. Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)*. Salerno Editrice, Roma, 2018.
- CVH I/17.** Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601). Kiad. Kruppa Tamás. Gondolat Kiadó, Budapest–Róma, 2020. (Collectanea Vaticana Hungariae I/17)
- Kanász 2019.** Kanász Viktor: Kanizsa 1601-es ostromának itáliai forrásairól és emlékeiről. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület folyóirata*, 22. (2019) 1–2. sz. 79–92.
- Kruppa 2014.** Kruppa Tamás: *A kereszt, a sas és a sárkányfog. Törökellenes ligatervek és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578–1597)*. Gondolat Kiadó, Budapest–Róma, 2014. (Collectanea Vaticana Hungariae II/5)
- Kruppa 2020.** Kruppa Tamás: A pápai hadsereg felvonulása a magyarországi hadszíntérre. Egy kora újkori példa a szállítás nehézségeire. *Levéltári Közlemények*, 89. (2020) 341–353.
- Kruppa 2019.** Kruppa Tamás: Gianfrancesco Aldobrandini generális prágai tárgyalásai. Adalék a Szentszék háborús szerepvállalásához 1597-ben. *Lymbus*, (2019) 85–116.
- Kruppa 1997.** Kruppa Tamás: Marciare verso Constantinopoli. Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda. In Balázs Mihály – Keserű Gizella – Ötvös Péter: (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban*. József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, Szeged, 1997. 307–327. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 37.)

- Niederhorn 1993.** Jan Paul Niederhorn: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolf II. (1593–1606)*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1993.
- Pálffy 1997.** *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*. Bev. tan.: Pálffy Géza. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 1997.
- Tóth 2000.** Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2000.



**KANIZSA OSTROMAI  
ÉS EMLÉKEZETÜK**



SZÁRAZ CSILLA

# RÉGÉSZETI KUTATÁSOK KANIZSA VÁRÁNAK TERÜLETÉN: MÚLT, JELEN, JÖVŐ

## Bevezetés

Kanizsa várának pontos elhelyezkedése, a vár régészeti kutatása a mai napig az érdeklődés középpontjában áll mind a kutatók, mind a Nagykanizsán és környékén élők körében. Tanulmányomban a kanizsai várhoz kötődő régészeti kutatások összefoglalására, az újabb kutatások és azok eredményeinek ismertetésére törekszem. Vizsgálataim középpontjában az egykori vár helyének meghatározása, az azokhoz köthető régészeti adatok bemutatása áll. A vár helyének és helyzetének meghatározásához elengedhetetlen az ún. belső vagy kerített város topográfiájának érintése is, mely területet a korabeli metszetek is gyakran együtt ábrázolják a várral.

## A Kanizsai család és Kanizsa várának rövid története

Kanizsa vára a mai Vár utca környékén, a Kanizsa folyócska (ma Principális-csatorna) szigetén, az egykori szeszipari vállalat (ma Netta-Pannonia Kft.) és az üvegyár telepe által beépített területen állt. A vár építésének első periódusa a várkastély megépülése volt. A Kanizsai család impozáns, kőből és téglából épült palotája a forrásokban a 15. század elején tűnik fel.

A Kanizsai család a Sopron vármegyében őshonos Osl(i) nemzetségből származott. A nemzetség első, oklevelekben említett tagja Osl ispán volt, aki a 12. század második felében élt. Az ő unokája volt Imre, akinek fiai közül II. Imre és Mihály a Csornai, Lőrinc pedig a Kanizsai család alapítója lett. A 14. század elején Lőrinc és testvérei a Kőszegiek szolgálatába kényszerültek. Lőrinc 1319 előtt I. Károly király pártjára állt. Erdemeiért, köztük Kanizsa visszafoglalásáért 1323-ban kapta meg Kanizsa várát és uradalmát. Fia már magát Kanizsainak nevezi. Kanizsai I. István zágrábi püspökkel és Kanizsai I. Jánossal megkezdődött a család csillagának emelkedése. I. János fiai közül II. János, esztergomi érsek emelkedett a legmagasabbra, és Zsigmond királlyal való kapcsolata révén a családot a nagybirtokosok közé emelte. Bátyja, Kanizsai II. Miklós tárnokmester 1323-ban kapta meg a kanizsai uradalmat, a tőle származó ág lakta Kanizsát 1491-ig, Kanizsai IV. Miklós haláláig, akivel családjának ága kihalt. A legfiatalabb testvér, II. István főudvarmester, a kismartoni (ma: Eisenstadt, Ausztria) vár építtetője volt. A II. Istvántól származó ág férfiágon Ferencsel 1532-ben, leányágon Orsolyával 1571-ben halt ki.<sup>1</sup> A Kanizsai vagyon Kanizsai Orsolya házassága révén a Nádasdy családra szállt.<sup>2</sup>

Amikor Nádasdy Tamás 1533-ban feleségül vette Kanizsai Orsolyát és így a Kanizsai család vagyona a birtokába jutott, átépíttette a várat. Ezt megelőzően a vár már három részre tagolódó erődítmény volt, amely a várkastélyból, az úgynevezett közép várból és a külső várból állt. Időközben azonban igen rossz állapotba került, így a Dunántúlon dúló hadiesemények szükségessé tették a renoválását. Nádasdy Tamás 1554 ősze és 1559 között teljesen újjáépíttette a védőműveket, megtartva a vár korábbi hármas szerkezetét. A falak és bástyák továbbra is fából és földből épültek, de már zömmel a Magyarországon korszerűnek számító ólasz bástyákkal egészültek ki.<sup>3</sup>

Szigetvár 1566-os eleste után Kanizsa vára a Mura és a Balaton között újonnan létrehozott védelmi vonal főkapitányi székhelye lett. A várat 1568-ban a király szerezte meg, miután elcserélte azt Csejte váráért és a borsmonostori

1 Vándor 1994, 229–233., 235–244. A családról: Polster 2019.

2 Vándor 1994, 277–278., Kanász 2020, 118–119.

3 Vándor 1994, 280–285.

apátságért özvegy Nádasdnyé Kanizsai Orsolyával és fiával<sup>4</sup>. Ekkor döntés született a modern erőddé alakításáról is. Több változat közül a Haditanács Pietro Ferrabosco tervét fogadta el, aki a régi várat is magába foglaló, annál mintegy két és félszer nagyobb alapterületű, mocsárral és vizesárokkaal övezett ötszögű erődtímnent tervezett. Az ötszög alakú új vár két részből állt: a keleti fele magába foglalta a régi várat, míg a nyugati, másfélszer akkora rész teljesen újonnan épült a lecsapolt mocsár területére. A vár két felét vizesárok választotta el, a sarkokon újolasz bástyákkal.<sup>5</sup>

1600-ban a törökök 43 napos ostrom után foglalták el Kanizsa várát. Ibrahim nagyvezér a mintegy 48 ezer főre becsülhető seregével Eszék felől, Lala Mohamed ruméliai beglerbég pedig Buda alól indult el Kanizsa ellen. Ibrahim Babócsa, Berzence, Lala Mohamed pedig Bolondvár, Lak és Kiskomárom elfoglalása után szeptember 8-án vert tábort Kanizsa alatt. 11-én lövetni kezdték a várat, amelyet Georg Paradeiser főkapitány vezetésével, mintegy kéthónapi munícióval és élelmiszerral ellátva 800 főnyi őrség védett. A nem sok eredményt hozó tíznapi ágyúzás után a törökök a környékbeli parasztokkal megkezdték a mocsár betöltését. Az első közvetlen roham szeptember 25-én indult, majd ugyanennek a napnak az éjszakáján, valószínűleg baleset következtében felrobbant a vár lőporraktára. A védők ezután már csak a felmentő seregben bízhattak. Ez szeptember 18-án indult Győr alól Mercoeur herceg vezetésével. Szeptember 25-én már Zalaegerszegnél álltak, innen kerülővel, Letenye felől, október 5-én érkeztek Sormásra. Október 5–12. között folytatott hadműveleteik azonban kudarcba fulladtak és 13-án, folyamatosan harcolva visszavonultak.<sup>6</sup> Miután október 20–21-én elfogyott a vár védőinek lőszere, a törökök pedig az árkokat betöltve, már a falak tövében voltak, a védők egyezkedni kezdtek az ostromlókkal. Október 22-én, katonáinak követelésére a főkapitány a feladás mellett döntött. Paradeisert, társaival együtt ezután bíróság elé állították és Bécsújhelyen kivégezték.<sup>7</sup>

4 Vándor 1994, 299–300.

5 Vándor 1994, 304–307.

6 Kelenik 1997.

7 Istvánffy 2009, 370., Vándor 1994, 330–335.



Török kori várépítési adatokat 1604-ből és az 1630-as évekből is találunk. A kora újkori vár legpontosabb alaprajzát egy 1587-es kémjelentésből ismerjük. Ez az alaprajz és a híres utazó, Evlia Cselebi leírása jól kiegészítik egymást. Ezek szerint fő vonalaiban megmaradt a Ferrabosco-féle vár a törökök alatti 90 évben is, de annak keleti felét, a régi vár területét átalakították. Az É–D tengelyű terület nyugati oldalának sarkaira is szabálytalan új-olasz rendszerű bástyákat építettek. Ez volt a tulajdonképpeni török kori vár. Az egykori erőd nyugati részéből elővárat alakítottak ki oly módon, hogy a korábbi kötőgátat elbontva széles vízcsatornákkal választották el azt a vártól. Ezt az ék alakú, a vár felé nyitott elővárat Topraklik külvárosnak nevezték. A vár és az elővár területét sűrűn beépítették.<sup>8</sup>

Kanizsát három alkalommal próbálták meg felszabadítani a török megszállás alól. A vár súlyos sérüléseket szenvedett az 1601-es visszavívási kísérletek is, de nem elhanyagolhatók az 1664-es ostrom következményei sem, míg 1688 és 1690 között a visszafoglaló körülmények jelentős kárt nem okozott. 1601-ben az 1600-as felmentési kísérletben kudarcot vallott Mercoeur herceget Székesfehérvárról, Gianfrancesco Aldobrandinit és Ferdinánd főherceget pedig stájer és itáliai hadakkal küldték a vár visszavételére. Bár a tüzérség eredményes volt, a várat gyakorlatilag rommá lőtték, maga az ostrom lassan haladt, miután nehezítette azt az élelmiszerhiány és a rossz időjárás. Csak október 28-án került sor az első, sikertelen rohamra. Hiába érkezett meg a táborba november 14-én Fehérvár alól további 7000 főnyi segítség, a november 15-én éjjel kitört hatalmas hóvihárban 3 ezer ember egyszerűen megfagyott.<sup>9</sup> 1664-ben Zrínyi Miklós tett balul sikerült próbálkozást Kanizsa visszafoglalására.<sup>10</sup> A vár végül 1690-ben szabadult fel a 90 éves török uralom alól. Ekkorra már a Kanizsai vilajet területének jó részét elveszítette és az ország felszabadítását célzó háború mellékes irányává vált. Bár már 1686-ban tervezték Kanizsa blokádját, erre csak Székesfehérvár 1688-as elfoglalását követően került sor. Ekkor Batthyány II. Ádám dunántúli főkapitány új feladatául azt kapta, hogy akadályozza meg a

8 Vándor 1994, 365–368.

9 Vándor 1994, 356–359.; Az ostrom olasz forrásairól részletesen beszámol újabb kutatásiban Kanász Viktor: Kanász 2019a, 79–92., Kruppa 2019., Kruppa 2020, 220–253.

10 Vándor 1994, 369–377.

kapcsolatot Kanizsa vára és a török birodalom között. A tulajdonképpeni körülzárásra, a szoros ostromzárra 1689 januárjában került sor. Ekkor kapitulált Szigetvár, ezzel Kanizsa az egyetlen török sziget maradt a Dunántúlon. A vár helyzete, török szempontból reménytelen volt, ennek ellenére csak 1690. március 16-án kezdődtek el a tárgyalások a vár feladásáról. Március 23-án jött létre a megállapodás, a kapitulációra pedig, a bécsi szentesítése után, 1690. április 13-án került sor<sup>11</sup>. Az erősség ismét királyi tulajdonba került. Ekkor még helyőrséget telepítettek a várba, 1702-ben azonban a katonai jelentőségét veszített várat királyi parancsra lebontották.<sup>12</sup>

## **Kanizsa várának régészeti kutatása: a kezdetek**

A Zalai Közlöny 1933. április 6-án megjelent számában Dr. Makoviczky Gyula tanárjelölt publikált egy rövid írást „Milyen volt tulajdonképpen a régi kanizsai mocsárvár?” címmel. Cikkében a történeti adatok mellett a fa-föld konstrukcióra épülő külső várról és a kőből készült belső várról (várkastély) ír.<sup>13</sup>

„A vár a városból Kiskanizsára vezető út mindkét oldalán terült el 600 méter hosszúságban és szélességben szabályos ötszög alakban. Magyarmódra, azaz fából és földből épített mocsárvár volt s csak a belső falak és épületek épültek téglából. Épületanyagot helyben találtak, rendelkezésükre állott a környéken elterülő hatalmas erdőség és a sok helyütt megtalálható agyag.

Három részből állott az erősség: belső, külső és középvárból. A falakat döröngfából, sövényfalból és döngölt agyagból készítették.”<sup>14</sup>

Dr. Makoviczky Gyulát azonban nemcsak a vár története érdekelte, egy későbbi újságcikkében már a várásatások megkezdését szorgalmazta.<sup>15</sup> Az 1935.

11 Vándor 1994, 384–392., Szita 1994.

12 Oross 2006.

13 Makoviczky 1933, 4.

14 Makoviczky 1933, 4.

15 Makoviczky 1935, 3–4.

januárjában megjelent írása végén, egy a közelmúltban bebizonyosodott tény is megoszt az olvasóval, miszerint a vár tégláit és köveit elhordták ugyan az 1702-ben elrendelt lerombolási parancs utáni évtizedekben (*évszázadokban – a szerző*), azonban „a falak, az épületalapok megvannak még ma is, bontási törmelék fedi, majd még fel is töltötték, hogy a Transdanubia gőzmalma vízszintes szintben épülhessen”.

A következő két cikket,<sup>16</sup> ugyanebből az évből, már nem Makoviczky Gyula írta, de ő a főszereplője. Vezetésével 1935. áprilisában kezdődtek meg a feltárások az egykori kanizsai vár területén. A város közgyűlése és Dr. Krátky István polgármester támogatásával zajló munkálatokat Dr. Szűcs Lajos városi tisztviselő segítette. A munkáerőt is a város biztosította. A cikkben említett „*kísérleti feltárásnak*” a célja a szerző szerint megtalálni a várfal egyik részletét, amely kiindulópontja lehet a további kutatásoknak. Kanizsának ekkor még nem volt múzeuma, bár ezt is szorgalmazták a korszak helytörténészei, ezért az érdeklődők az előkerült leleteket egy rövid ideig Szabó Antal kirakatában tekinthették meg.<sup>17</sup>

A feltárás helyét Makoviczky Gyula a Transdanubia (Vár utca 8–10. Gőzmalom Társaság) mögötti réten jelölte ki. A leírás alapján rekonstruálható, hogy a munkát a kutatóárok kijelölésével kezdte meg és meg is találta a várhoz köthető régészeti réteget. Úgy tűnik, hogy már Makoviczky Gyula is „beleásott” a váron áthaladó szekérút egy részletébe (az újságban a hídnak nevezett jelenleg lehet az út részlete, lásd lentebb az idézetet), melyet Méri István is feltárt 1957-ben (4. kép) és a 2009-ben folyt próbafeltárás alkalmával is előkerült egy szakasza (11. kép).

„A két nap alatt több kísérleti árkot ástak. Az egyik, amely a Kiskanizsára vezető régi töltést keresztezi, már eredményre is vezetett. Mintegy 150 cm mélységben egy teljesen ép török korabeli koporsót, több török pipát, mintás cserepeket, csontokat találtak. Legérdekesebb egy ugyanebben a mélységben fekvő hatalmas gerenda, amelyből eddig már mintegy 15 méteres hosszúságot sikerült kiásni anélkül azonban, hogy bármelyik felől a végére juthattak volna.

16 Alagutnak... 1935, 3.; Folynak... 1935, 5.

17 Alagutnak... 1935, 3.; Folynak... 1935, 5.

A gerenda mellett cölöp csomók láthatók és elkorhadt deszkarészek, amelyek valószínűleg valamely híd szerkezetéhez tartoztak.<sup>18</sup>

Az ekkor előkerült leletek, melyekről a Zalai Közlöny is beszámol, sajnos a II. világháború viharaiban elvesztek, és az 1949-ben létrejött, 1951-től Thúry György várkapitány nevét viselő múzeum gyűjteményében nem kerültek nyilvántartásba.

A Zalai Közlöny hasábjain 1936-ban és 1937-ben is foglalkoztak az egykori kanizsai várral, ugyanis a vár egykori Salm-bástyája helyén terveztek emlékművet állítani, ekkor merült fel Aldobrandini szobrának a felállítása is. Az egykori Salm-bástyát ábrázoló emlékmű terveit Dr. Barabás Lászlóval<sup>19</sup> készítették el, a technikai kivitelét Waligurszky Béla városi mérnökre bízta. A terv szerint a korhűen felépített sarokbástyán helyezték volna el Aldobrandini herceg capitoliumi szobrának mását. Ezt Róma városától kapták volna ajándékba. Az emlékművet a vár felszabadulásának 250. évfordulóján, 1940-ben szerették volna felavatni, de a terv akkor a világháború miatt meghiúsult.<sup>20</sup>

## **A Kanizsai család várkastélyának feltárása: Méri István ásatásai 1954–1957 között<sup>21</sup>**

Méri Istvánt, a Magyar Nemzeti Múzeum régészét Kerecsényi Edit a Thúry György Múzeum igazgatója hívta Kanizsára a várásatások szakszerű lebonyolítására. Rövidebb feltárási szakaszokban Parádi Nándor és Éri István is vezette az ásatásokat. A Thúry György Múzeum adattárának fontos dokumentumai a vár, egészen pontosan, a várkastély régészeti feltáráshoz kapcsolható dosz-

18 Alagutnak... 1935, 3.; Folyrak... 1935, 5.

19 Barabás László Banfi Florio néven lett a magyar kora újkor-kutatás ismert alakja. Kanász 2019b, 253.

20 Kunics 1999, 246, Várkapu emlékmű szócikk; Kanász 2019b, 246–268.

21 A Thúry György Múzeumban őrzött eredeti ásatási fotók egy része digitálisan is megtekinthető az alábbi honlapon: <http://www.kanizsavar.hu/asatasok/kepi-anyagok/147-fotok-a-meri-istvan-fele-asatasrol-var-u-5.html>; a letöltés időpontja: 2021. május 07.

sziék, melyek 1954–1957 között születtek.<sup>22</sup> A feltárások eredményeit Méri István *A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához* című kötetben foglalta össze, amelyet a szerző halála után Kovalovszky Júlia rendezett nyomda alá.<sup>23</sup> Méri István a régészeti leletanyag közlése és értékelése mellett a rendelkezésre álló történeti forrásanyag áttanulmányozása után határozta meg a kanizsai vár kiterjedését, fekvését, összefoglalta annak történetét.

A feltárások egy jól körülhatárolható területen a Kanizsaiak várkastélyának helyén folytak. A várat, közvetett adatok alapján egyértelműen Kanizsai II. Miklós építtette a 14. század utolsó negyedétől. A munka valószínűleg 1393-ban fejeződött be. Az ásatások során megállapítást nyert, hogy a várkastélyt egy kis homokdombra emelték. Az épület ötszög felé hajló négyzet alakú volt, főhomlokzata D-felé nézett, az ennek a közepén elhelyezkedő kaputorony kiugró része már a dombot övező mocsárba nyúlt (1. kép). Ugyanígy, azok az egymástól kb. 2,5 méterre lévő és a falalapozás síkjából 1,8–2,2 méterre kiugró támpillérek, melyek az alapozást erősítették. Több helyen az alapozás szegélye mellé sűrűn cölöpöket vertek le, kiszorították a vizet, kiszedték a tőzeget és a cölöpök közé alapoztak (2–3. kép). Különösen az erősen kiugró kaputorony alapozását készítették el gondosan. A falalapozásokat faragatlan mészkő lapokból és darabokból készítették, melyeket erős habarcs fogott össze. Téglalapozások csak az épület belső részeiben fordultak elő.<sup>24</sup>

A déli homlokzat legjellegzetesebb részét a hatalmas kaputornyot helyenként 4 méter szélesen alapozták. A déli szárnyon a toronytól keletre és nyugatra csak egy-egy nagyobb helyiség volt. Az északi rész az osztófalak alapján 7 helyiségből állt. Az épülettömb középső helyisége az írásos forrásokból ismert várkapolnával azonosítható, mivel itt sírokat is találtak. A nyugati és a keleti szárny osztófalakkal egyaránt 3-3 nagyjából egyforma részre volt tagolva<sup>25</sup> (1. kép).

22 Ásatási jelentések 1954–1957. Thúry György Múzeum Adattár A.158-68. és A.159-68., A.170-68, A.220-68, A.250-68, A.254-68., A.259-68., A.260-68.

23 Méri 1988.

24 Méri 1988, 20–26., 2. ábra.

25 Méri 1988, 26–27., 3–4. ábra.

Méri István és Kerecsényi Edit úttörő munkája nyomán a várkastély alaprajzát, a váron átvezető út egy részletét (4. kép), és a gazdag XVI–XVII. századi régészeti anyagot ismerhettük meg. Ezek alapján Méri István megpróbálta pontosítani a korabeli rajzok és a teljes vár területének topográfiai viszonyait és az ún. kerített város (XVI. századi mezőváros) elhelyezkedését. A régészeti adatok mellett a várról készített ábrázolások alapján határozta meg és vetítette térképre kutatásait<sup>26</sup> (15. kép).

## Az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai<sup>27</sup>

A vár (17. kép) és az ún. kerített város területén 2006-ban és 2009-ben nyílt lehetőség építés közbeni régészeti megfigyelés és megelőző feltárás elvégzésére. Kerecsényi Edit és Méri István még az üvegyár és a szeszgyár építése előtt kutathatott a területen. A 2000-es évek elejére a két nagymúltú kanizsai üzem már megszűnt. A szeszgyár helyén ma a Netta-Pannonia Környezetvédelmi Kft. telephelye van, az üvegyárat teljes egészében lebontották, a hozzá tartozó kéményt is felrobbantották. Itt, az egykori üvegyár területén a Vár utca 12. szám alatti telken nyílt lehetőség a bontási munkák közbeni régészeti megfigyelésre. A „kerített város” területén (Erzsébet-tér) pedig mélygarázs építés alkalmával kutathattunk. Kivételes alkalmak voltak ezek arra, hogy egy-egy összefüggő felületet egységben lássunk. Az igaz, és személyes tapasztalat is, hogy a belváros érintett területein minden földmunka alkalmával kerülnek elő olyan kihegyezett fa cölöpök, melyek a Kiskanizsai vasúti átjárótól Ny-ra a várhoz, míg a Király utcai körforgalomtól (Király utca–Fő út találkozási pontja) K-re a „kerített városhoz” tartozhattak, de egyéb leletösszefüggés nélkül új információval nem szolgálnak. A vár és a város területe ma is teljes egészében beépített, ez a magyarázata annak, hogy Méri István 1957-ben befejezett ásatásai után sokáig meghatározó régészeti adattal nem számolhattak a kutatók.

26 Méri 1988, 7. ábra.

27 Az utóbbi évek kutatásait a szerző a Nagykanizsai Honismereti Füzetek 36. kötetében (2011) foglalta össze. Száraz 2011.

## Régészeti feltárás az ún. belső/kerített város területén: Nagykanizsa-Erzsébet tér<sup>28</sup>

Kanizsa településnek a kialakulási idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. A Kanizsa névvel az írott forrásokban először 1193-ban találkozunk, ekkor csak a folyócskát említik Újudvar határainak leírásakor. Maga a név, a településre vonatkoztatva először 1245-ben tűnik fel Knysa alakban, egy vele szomszédos föld, Bille adományozása kapcsán. A később Kanizsa néven nevezett település, amelyet először 1322-ben neveznek így, a Szent Margit földből fejlődött ki, és magába olvasztotta a szomszédos Lazsnakot. A korai Kanizsa település a mai Magyar utca vonalában feküdt, a Budáról Zákányon át Zágráb és a tenger irányába vezető királyi út mellett. A hozzá tartozó birtok határa északon a mai Palin, délen a Kerektonál lévő malom, a későbbi Pivári malom vonala volt, nyugati határát a mocsarakban kanyargó Kanizsa folyócska, a szabályozás utáni Principális alkotta. Keleti határait, szomszédja, Bille felé a források nem adták meg. Kanizsa a 15–16. század fordulója körül lett mezőváros. A török támadások az 1532. évi hadjárattal indultak, de az 1540-es évek közepétől kezdődött a folyamatos pusztítás. Ebben az időszakban a mezőváros kettévált, Belső és Külső Kanizsára. Külső Kanizsa a régi, a vártól távolabbi, Belső Kanizsa pedig a várhoz közeli, a század közepén már palánkfalakkal és árokkal övezett, a vár külső váráként (tulajdonképpen huszárvárként) funkcionáló városrész neve volt. A város 1574-es török elfoglalásakor is döntően a katonák hozzátartozóit hurcolták el. Ezután azonban még újjáépült. 1587–1594 közötti időszakból alaprajzát is ismerjük. A mérnöki tervek alapján szabályos utcahálózattal megépült „város” azonban már nem hasonlít elődjéhez. 1600-ban Paradeiser főkapitány parancsára felgyújtották, a török pedig nem építette újjá.<sup>29</sup>

2006. november–december között folyt megelőző régészeti feltárást Nagykanizsa-Erzsébet tér lelőhelyen, a tér É-i felén, a tervezett mélygarázsok helyén.

28 A Thúry György Múzeumban őrzött eredeti ásatási fotók egy része digitálisan is megtekinthető az alábbi honlapon: <http://www.kanizsavar.hu/asatasok/kepi-anyagok/142-fotok-a-szaraz-csilla-fele-asatasrol-erzsebet-ter.html>; a letöltés időpontja: 2021. május 07.

29 Vándor 1994, 222–223, 226–229, 257–259, 265–267, 277–288, 335–337.; Vándor 1999. vonatkozó szócikkek.

Két, egyenként 23 méter átmérőjű kör (ún. siló) területén dolgoztunk. Az 1. siló (a Ny-i) bolygatott volt, egy mély pince és egy XX. századi beton víztározó elpusztította a régészeti réteget. Ennek a munkagödörnek az alján mindössze egy, de annál jelentősebb objektumot, egy XVI. századi kutat találtunk (5. kép, 10. kép 5–7.). A 2. siló területén (6. kép) előkerült a több metszeten<sup>30</sup> is ábrázolt (14. kép) kerített város (ún. belső város) ÉK-i kiugró, ólasz jellegű, a többi sarokbástyánál nagyobb méretű bástyájának ún. bástyatorka, annak cölöpsora (6–7. kép). Így a feltárás eredményeként lokalizálni lehetett a kerített város pontos helyét, amelynek ÉK-i sarka tehát az Erzsébet téren volt, többi sarokpontja Vándor László kutatásai szerint, pedig a mai Kanizsa Pláza, Király utcai körforgalom és a Posta épülete közé helyezhető (15. kép). Korábban Vándor László a könyvtár helyére tette a sarokbástya helyét,<sup>31</sup> az ásatásból kiderült azonban, hogy ez az Erzsébet téren volt. A feltárás konkrét bizonyítékul szolgált arra, hogy a korábban feltételezettekhez képest a kerített város nyugatabbra, közelebb a várhoz helyezkedett el. A vár és a város távolsága régóta foglalkoztatta a kutatókat. Az ún. „Stockholmi metszet”<sup>32</sup> (14. kép) és a bécsi hadilevéltárban őrzött metszet<sup>33</sup> is együtt ábrázolja a várat és a várost, de a köztük lévő távolságot eddig nem ismertük. A régészeti kutatásokra alapozva ma azt mondhatjuk, hogy az egykori szeszgyár és üvegyár területétől, egészen pontosan a Vár út 12. szám alól a Király utcai körforgalomig kell elgyalogolnunk, hogy a palánkfalal körülvett város területére érjünk. Ahhoz, hogy átgyalogoljunk az egész kerített városon az Erzsébet tér ÉK-i sarkáig kell eljutnunk.

Az ásatás során, a 2. siló területén Kanizsa mezőváros (ún. belső város) XVI. századi erődített városfalának nyomait is sikerült lokalizálni. Amellett, hogy megtaláltuk a város ÉK-i saroktornyának helyét, feltártuk az előtte húzódó sáncárkot is. A megfigyelések alapján két fázist biztosan el lehet különíteni: az 1. fázis sáncárka már betemetődött, mikor a 2. fázis építését megkezdték, mert az egykori árok betöltésén kezdték meg az újabb építkezéseket (8. kép). A két fázis között a városfal többször is leégett, 3 égési periódust figyeltünk meg (9. kép).

30 Legismertebb a Bécsi Hadilevéltárban őrzött a vár és a mezőváros XVI. századi alaprajzát ábrázoló metszet. Méri 1988, 114, XXX. tábla. A metszetekről átfogóan: Szalai 2001–2018.

31 Vándor 1994, 281, 13. kép.

32 Kisari-Balla 1999, 128.

33 Méri 1988, 114, XXX. tábla.



A feltárás során összesen 17 objektumot dokumentáltunk, ebből 10 volt a XVI. századra, 7 objektum pedig a XVIII–XIX. századra keltezhető. A XVI. századi leletek közül kiemelkedtek egy díszes páncélzat darabjai (mellvért, csatakötény, könyökvért), melyek a városfal árkából, egy török kori korsó és tál töredékei, melyek az 1. silóban feltárt kútból kerültek elő.

## **Régészeti feltárás az egykori vár területén: Nagykanizsa, Vár utca 12.**

2009. február és április között került sor régészeti megfigyelésre az egykori üvegyár területén, az üvegyár bontási munkálatai közben. A lebontott nagykanizsai üvegyár épületeinek, annak beton alapozásának felszedését, földből való kiemelését, a tereprendezést követtük figyelemmel. A régészeti szakfelület pozitív eredménnyel zárult, a területen megtaláltuk a váron áthaladó szekérút egy részletét (11. kép), építményekre utaló cölöpsorokat figyeltünk meg a telek DNy-i részén, és rengeteg 17. századi kerámiatöredéket, fémleletet (kard, ágyúgolyó) gyűjtöttünk. A földmunkák során jól látszott, hogy a korábban feltöltött jelenlegi talajszint alatt egy fekete régészeti kultúrréteg van. Munkánk két részből állt. Egyrészt folyamatosan figyeltük a beton elemek, különös tekintettel a nagyméretű, kerek átmetszetű, sokszor 4 méter mélyen a talajba fúródó betonpillérek kiemelését. E munka során rögzítettük a talaj szerkezetét a mai járószinttől egészen az altalajig.

A felszíntől a talaj rétegződése a következő volt:

- Legfelül: Feltöltés – téglával, üvegtöredékekkel, kavicssal teli törmelék réteg.
- Középen: Fekete réteg – cölöpökkel, jellegzetes török kori, 16–17. századi kerámiával, sok elszenült állatcsonttal.
- Alul: Világosszürke, egynemű agyag – ebbe mélyedtek a cölöpök kihegyezett végei.
- Legalul: Sárga altalaj.

A fekete régészeti kultúrrétegben megfigyelt fatörzsekből készült, kihegyezett cölöpök az alatta lévő világosszürke agyagban álltak. A betonpillérek kiemélésekor (13. kép) számtalan ilyen: vastag, kerek átmetszetű, kihegyezett

cölöp került a felszínre (14. kép). A gép, hogy ki tudja szedni a betontömböket, széles körbeárkolta azokat, e bolygatások alkalmával kerültek felszínre nagy számban a cölöpök. Különösen sokat találtunk a munkaterület D-i, DNY-i részén. Itt bizonyára valamilyen épület állhatott. A cölöpökkel kiszedett fekete földből rengeteg késő középkori leletet gyűjtöttünk össze. A jellegzetes kerámialeletek mellett (fazék perem-, oldal- és aljtöredék, zöldmázás tálak, edények perem-, alj- és oldaltöredékei, sárga mázas darabok), meghatározó fémleletek is előkerültek (ágyúgolyók, vaskard, vaseszközök töredékei, béklyók). A munkálatok során megállapítást nyert, hogy a lebontott üvegyár területét korábban több méter magasságban feltöltötték, a régészeti kultúrréteget így nem bolygatták meg teljes egészében. A régészeti réteg pusztulása a betonpillérek helyén volt végleges, a terület más részei a gyárak építésekor végzett feltöltések miatt ép maradt. Megfigyeléseink szerint nagyobb felületek feltárásának lehetősége esetén bizonyosan konkrét régészeti objektumokra, jelenségekre bukkanánk. Egykor a vár belsejében lévő, cölöpre alapozott épületek nyomai is minden bizonnyal előkerülnének, mivel az építési terület bármely részén szedett is ki beton alapot a gép, került elő kihegyezett fa cölöp.

A fenti megállapítást erősíti meg az építési terület É-i részén végzett 170 négyzetméteres próbafeltárás is. A feltárás során iszapoló kanalas markolóval szedtük le a törmelékes felsőrészt a fekete kultúrréteggig. Szerencsénk volt, mert a kis felület ellenére rögtön egy fontos objektumra, a várról készült metszeten is ábrázolt, széles, fából ácsolt szekérút részletére (11. kép) bukkantunk. Az előkerült útszakaszt átmetszettük, megfigyeltük, hogy az utat vastag deszkákból készítették, többször megújították, felszínét eleve domborúra képezték ki, hogy levezesse az esővizet. Szerkezetét tekintve adat van arra, hogy két oldalát cölöpök közé tették, zsaluzták, alá pedig földet hordtak. Az út további, a várfal irányába tartó szakaszának és a várfal egy darabjának a feltárása meghatározhatná a metszeten ábrázolt vár pontos helyét.

Ennek az útnak a részletét – ahogy az már a korábbi fejezetben említésre került – Méri István is megtalálta az 50-es években,<sup>34</sup> így az út meglétét és szer-

34 Méri 1988, 98–99.

kezetét már korábban ismertük. A 2006-ban végzet feltáró munkának a jelentőségét az hangsúlyozza, hogy GPS koordinátákkal is rögzíthettük az út pontos nyomvonalát, amely lehetővé tette a várról készített korabeli metszetek egyes részleteinek hitelesítését. Az ásatás után Vándor László Méri István alaptérképére<sup>35</sup> rá is vetítette a legújabb ásatások eredményeit (16. kép). Feltüntette és a térképre rajzolta az összes Kanizsa várról készült metszeten ábrázolt, a váron áthaladó utat és nyomvonalát, elhelyezte a kataszteri térképen az ásatási helyszínt is. Kiderült, hogy a feltárt útszakasz minden bizonnyal az ún. Régi Országút része lehetett. Ez az út az a főút, amely a Magyar utcán, É-felől jött be a városba, és azon áthaladva a várba tartott, mint ahogy ezt az ún. „Stockholmi metszeten” is ábrázolták<sup>36</sup> (14. kép). Az újabb adatokkal korrigált áttekintő térképvázlat a vár és a város elhelyezkedését, egymástól való távolságát is pontosítja.<sup>37</sup>

## **A belváros rekonstrukciójához és egyéb beruházásokhoz köthető régészeti megfigyelések eredményei**

Nagykanizsa teljes belvárosában zajló szennyvíz rekonstrukciós munkák területére az érintett belvárosi leőhelyek okán régészeti megfigyelést írt elő az örökségvédelmi hatóság. A szennyvíz vezeték fektetésekor a vár és a város területén is kerültek elő újabb cölöpök, azonban ezek minden alkalommal másodlagos helyzetben. Az új szennyvízcsövet szinte kivétel nélkül a régi csővezeték árkába helyezték, azon a területen ástak. Az így előkerült cölöp töredékeket már korábban a régi vezeték fektetésekor is megbolygatták, majd tömörítés végett visszatemették. A korábban megfigyeltek szerint a Király utcai körforgalom és az Erzsébet-tér–Ady utca–Fő út találkozásánál kerültek elő újabb kihegyezett fa cölöpök, ezek a kerített város területére lokalizálhatók.<sup>38</sup>

35 Méri 1988, 7. ábra.

36 Kisari-Balla 1999, 128.

37 Vándor László kutatásai még publikálatlanok. Segítségét és az elkészült térképvázlatot ezúton is köszönöm.

38 Nagykanizsa-Belváros rekonstrukció I. projekt. Göcseji Múzeum Adattára. A régészeti megfigyelést a szerző végezte.

A belvárosi szennyvízcsatornázás projekt alkalmával az Ady utca és a Zrínyi utca találkozásánál is cölöp töredékek maradványait és a kiásott munkagödör falában árok metszetét figyeltük meg, amely minden bizonnyal szintén a kerített városhoz tartozott. Az árkot követni tudtuk az Ady utca 12. számú épületig. Ez a tény kiegészíti az Erzsébet téren a mélygarázs építése kapcsán tett megfigyelések topográfiai eredményeit, miszerint a kerített város fala az Erzsébet tér ÉK-i sarkától az Ady utcán keresztül a Posta irányába húzódott és árok övezte.<sup>39</sup>

Egy későbbi régészeti megfigyelés nyomán a kiskanizsai vasúti átjáró közelében, a Vár utca déli oldalán egy cég telephelyének bájárata közelében folyt kisebb léptékű mélyépítési munka alkalmával is kerültek elő fa cölöpök. Ezek a vár területére estek.<sup>40</sup>

Egyéb kisebb beruházások alkalmával a Vár utca D-i felén, az egykori üvegyár és a kiskanizsai vasúti átkelő mögötti területen, ahol ma több kisebb cég telephelye van, a vasúti sínek irányában szintén került elő fa cölöp. Sajnos a terepviszonyok itt is átalakultak, de ezen a területen nyomokban kivehető volt az egykori várárok (?).<sup>41</sup>

## **Kutatások a Kanizsai vár területén: a Netta-Pannonia Kft. és Nagykanizsa városa által támogatott kutatási projekt és eredményei**

A Méri István által feltárt várkastély alapjai, mint azt már említettem, az egykori szeszgyár, ma a Netta-Pannonia Kft. telephelyére esnek. A Kft. ügyvezetője Horváth Balázs 2015-ben megkereste a Thúry György Múzeumot, hogy a cég egyik raktárának átalakításával létrehozott térben rendezzen be egy állandó

39 Nagykanizsa-Belváros rekonstrukció I. projekt Göcseji Múzeum Adattára. A régészeti megfigyelést a szerző végezte.

40 Régészeti megfigyelés. Thúry György Múzeum Adattára. A régészeti megfigyelést a szerző végezte.

41 Régészeti megfigyelés. Thúry György Múzeum Adattára. A régészeti megfigyelést a szerző végezte.

tárlatot, amely a hajdani kanizsai vár építésének, szerepének és kényszerű pusztulásának történetét mutatja be. A jelenleg is látogatható kiállítás 2015. novemberében nyílt. Az érdeklődők a cég ügyfélszolgálatán keresztül, nyitvatartási időben látogathatják a tárlatot. A korabeli metszetek nagyításai, az évtizedekkel ezelőtti feltárások fotói mellett tárgyi emlékek – köztük ágyúgolyók, fegyverzetek darabjai, cseréptöredékek, valamint a vár több eredeti cölöpdarabja – látható a multimédiás eszközökkel is kiegészített kiállításon.<sup>42</sup>

A kiállítás létrejötte után a cég vezetője egy kutatási projektet is életre hívott, és ebbe a Thúry György Múzeum és Nagykanizsa városa is bekapcsolódott. A kutatások célja az egykori vár elhelyezkedésének pontosítása és 3D rekonstrukciójának elkészítése volt. A projekt első lépcsője az eddig ismert adatok és források széles körű összegyűjtése volt, erre az adatbázisra épültek a cég által felkért Pazirik Informatikai Kft. által megvalósított elméleti rekonstrukciós elképzelések.<sup>43</sup> Nagykanizsa városa a Pazirik Információs Kft. által készített látványos elméleti rekonstrukciós kísérleteket album formájában is kiadta.<sup>44</sup> Az elkészült elméleti rekonstrukciók egy része a fentebb említett kiállítás webes felületén<sup>45</sup> és a Pazirik Kft. honlapján is megtalálhatók.<sup>46</sup>

A Pazirik Kft. által kordinált tudományos kutatások a vár elméleti rekonstrukcióját három kiválasztott, a források által adatolt korszak esetében mutatták be. Az első az 1380 körüli időszak, ekkor még csak a várkastély áll. A kutatócsoport által közreadott Kanizsa vár album szerint a várkastély gótikus stílusban épülhetett, akkor azonban a Méri István által feltárt D-i kaputorony még nem épült meg.<sup>47</sup> Ez a kaputorony a kutatócsoport szerint később a 15. század folyamán épült, 1440 körül.<sup>48</sup> A harmadik időszak 1600-ban mutatja be a várat,

42 A kiállítás honlapján több forrás is digitalizálásra került. <http://www.kanizsavar.hu/>; a letöltés időpontja: 2021. május 07.

43 Szakonyi 2018, 18–21.

44 Kanizsa vára 2017.

45 <http://www.kanizsavar.hu/metszetek-kepek/166-3d-rekonstrukcio.html>; a letöltés időpontja: 2021. május 07.

46 <https://pazirik.hu/projekt/kanizsa-egy-elfeledett-var-ujraeledese/>; a letöltés időpontja: 2021. május 07.

47 Kanizsa vára 2017, 11.

48 Kanizsa vára 2017, 19.

melynek alapja Leonard von Yell ábrázolása.<sup>49</sup> A kutatási projekt részeként talajradaros felmérések is folytak az egykori várkastély területén, azonban Méri István kutatásai helyszínén a szennyezettség miatt (beton, közmű csövek, vastag törmelék réteg) áttörő eredményt nem hoztak.<sup>50</sup> A projekt részeként azonban a kutatók látóterébe került néhány légifotó, amelyek még a két gyár, az üvegyár és a szeszgyár megépülése előtt készültek. Ezekben, legjobban egy 1950-ben készült légifelvételen talán a vár egyik bástyájának körvonala látszik.<sup>51</sup>

A Netta-Pannonia Kft.–Pazirik Kft.–Nagykanizsa Megyei Jogú Város–Thúry György Múzeum közös kutatási projektjének fontos eredménye volt az is, hogy a vár régészeti feltárásaihoz köthető, a várkastély és a vár topográfiai elhelyezkedéséhez irányadó forrásokat összegyűjtötte. A várkastély és a vár elméleti rekonstrukciójának elkészülte mellett az adatbázisba gyűjtött forrásanyag értékelése, publikálása folyamatban van.

## A jövő: a vár régészeti kutatásának fő irányai

A ma már sajnos teljes egészében a földfelszín alatt lévő Kanizsa várának régészeti kutatása során a legfontosabb mérföldkőnek Méri István feltárásai tekinthetők, melynek eredményeit a 2006-ban végzett kisebb felületű feltárás a Vár u. 12. szám alatti telken is megerősítette. A kerített város területét a 2009-ben az Erzsébet tér É-i felén folytatott régészeti munkáig mindössze szórvány adatok alapján lokalizálták. Az előkerült sarokbástya részlet fontos támpontot nyújtott annak tájolásához, a vár és a kerített város távolságának meghatározásához. A vár további régészeti kutatásainak függvényében kiemelkedően fontos megfigyelés az is, hogy a vár maradványait tartalmazó régészeti kultúrréteg nagy része máig háborítatlanul nyugszik egy vastag törmelék réteg alatt. A 2016-ban

49 Kanizsa vára 2017, 27.

50 Dr. Páll Dávid Gergely – Dr. Sipos György: Sekély geofizikai kutatások dokumentációja. Nagykanizsa, várkutatás. Geofizika Szeged, 2018. Thúry György Múzeum Adattára 2018.

51 HM Zrínyi Térképészeti Kft. Légifotók Nagykanizsáról, 1950-ben készült fotó. A felvétel másolatát a Thúry György Múzeum megvásárolta, az a Thúry György Múzeum Adattárában kutatható.

bonyolított kutatási projekt eredményeképpen mérföldkőnek tekinthető a várkastély és a várfal 3 korszakra kiterjedő 3D elméleti rekonstrukciója.

A régészeti kutatás azonban még mindig adós azzal a válasszal, amely a várról készült metszetek és a végül megépült vár, várfalak pontos elhelyezkedését tisztázza. Makoviczky Gyula 1935-ben a Zalai Közlöny újságírója szerint azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a vár kutatása szempontjából alapvető fontosságú lenne megtalálni: „*a várfal egyik részletét, amely kiindulópontja lehet a további kutatásoknak*”.<sup>52</sup> A Thúry György Múzeum a jövőben az erre irányuló tervadások megvalósítását tűzte ki célul.

---

52 Zalai Közlöny, 75. (1935) 2. sz. 3.

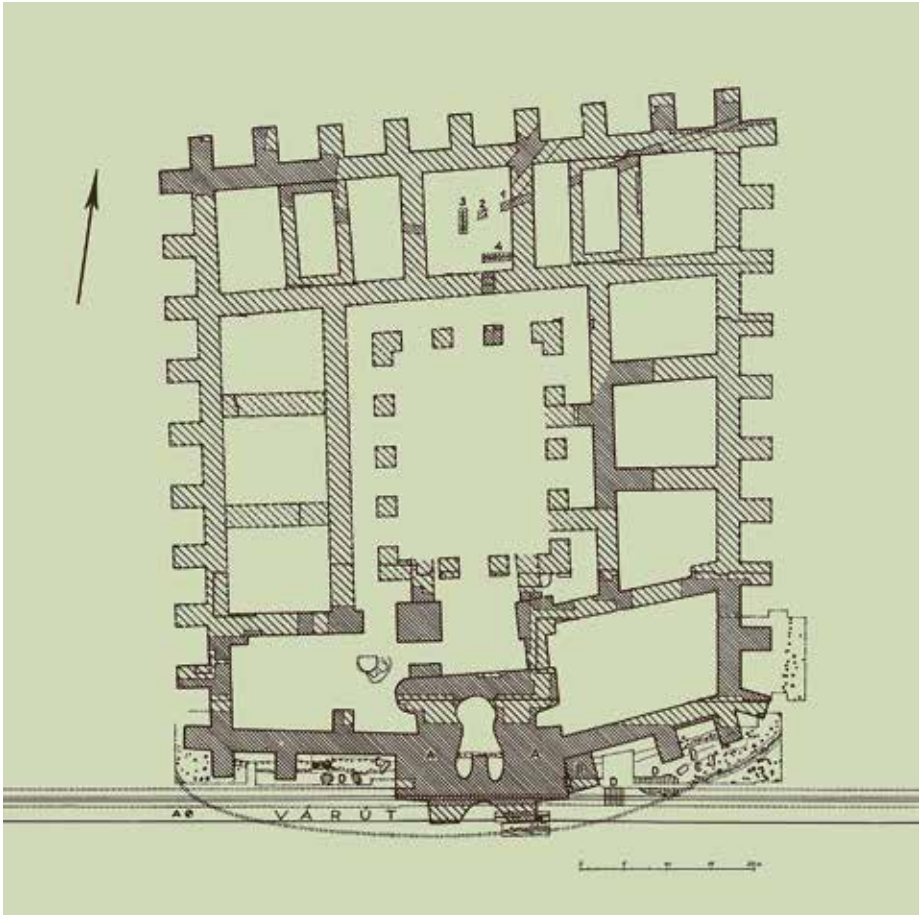
## FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alagutnak... 1935.** Alagutnak, várkapunak, épületeknek nyomai kerültek felszínre a kanizsai vár kísérleti ásatainál. *Zalai Közlöny*, 75. (1935) 95. sz. 3.
- Folynak... 1935.** Folynak a kísérleti ásatások a kanizsai vár helyén. *Zalai Közlöny*, 75. (1935) 94. sz. 5.
- Istvánffy 2009.** *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/3.* s.a.r. Benits Péter, Budapest, 2009.
- Kanász 2019a.** Kanász Viktor: Kanizsa 1601-es ostromának itáliai forrásairól és emlékeiről. *Castrum*, 22. (2019), 1–2. sz. 79–92.
- Kanász 2019b.** Kanász Viktor: Egy füstbe ment terv. Gianfrancesco Aldobrandini szobra és a kanizsai Hősök ligete. *Kanizsa Antológia* 20. (2019) 246–268.
- Kanász 2020.** Kanász Viktor: A Rómába induló főúr végrendelkezik. Kanizsai László itáliai zarándoklatáról, testamentumáról és haláláról. In: Kovács Enikő–Rudolf Veronika–Szokola László–Veszprémy Márton (szerk.): *Micae Mediaevales IX. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Budapest, 2020. 107–124.
- Kanizsa vára 2017.** *Kanizsa vára. Egy elfeledett vár újræledése. Képes album.* Nagykanizsa, 2017.
- Kelenik 1997.** Kelenik József: A Kanizsa–sormási ütközet 1600. október 7–13. *Zalai Múzeum*, 7. (1997) 37–43.
- Kisari Balla 1996.** Kisari Balla György: *Törökkori várrajzok Stockholmban.* Budapest, 1996.
- Kruppa 2019.** Kruppa Tamás: Olasz csapatok Kanizsa alatt 1601-ben. Megjegyzések egy kudarcba fulladt hadjáratról. In: Bagi Zoltán Péter (szerk.): „...*ugy irhassak, mint volt...*”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendőös Tóth Sándor László tiszteletére.* Szeged, 2019. 139–149.
- Kruppa 2020.** *Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601).* Gianfrancesco Aldobrandini levelezését feltárta, közreadja és a kísérőtanulmányt írta: Kruppa Tamás, Budapest–Róma, 2020.
- Kunics 1999.** Kunics Zsuzsa vonatkozó szócikke. In: Rikli Ferenc (szerk.): *Kanizsa Enciklopédia.* Nagykanizsa, 1999.



- Makoviczky 1933.** Makoviczky Gyula: Milyen volt tulajdonképpen a régi kanizsai mocsárvár?. *Zalai Közlöny*, 73. (1933) 93. sz. 4.
- Makoviczky 1935.** Makoviczky Gyula: Érdekes tudnivalók a tervezett kanizsai ásatásokhoz. *Zalai Közlöny*, 74. (1935) 2. sz. 3–4.
- Méri 1988.** Méri István: *A kanizsai várásatás. Vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához.* Kiadásra előkészítette: Kovalovszky Júlia, Budapest, 1988.
- Oross 2006.** Oross András: Dokumentumok a kanizsai vár 1702–1703. évi lerombolásának történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 77. (2006) 2. sz. 137–187.
- Polster 2019.** Polster, Gert (szerk.) *Die Kanizsai und ihre Zeit. Tagungsband der 38. Schlaininger Gespräche 17. bis 20. September 2018.* Eisenstadt, 2019.
- Szakonyi 2018.** Szakonyi Balázs: A kanizsai vár 1600-as elméleti rekonstrukciója. *Várak, kastélyok, templomok*, 14. (2018) 6. sz. 18–21.
- Szalai 2001–2018.** Szalai Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken I-V.* Budapest, 2001–2018.
- Száráz 2006a.** Száráz Csilla: *Nagykanizsa – Erzsébet tér megelőző régészeti feltárása.* Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága 2006. Thúry György Múzeum Adattára.
- Száráz 2006b.** Száráz Csilla: *Nagykanizsa Vár u. 12. szám alatti ingatlan földmunkával járó bontási munkálatai kapcsán végzett régészeti szakfelügyelet.* Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága 2009. Thúry György Múzeum Adattára.
- Száráz 2011.** Száráz Csilla: *Vár és Város. Kanizsa török kori története az utóbbi évek régészeti kutatásainak tükrében.* (Nagykanizsai Honismereti Füzetek 36.) Nagykanizsa, 2011.
- Szita 1994.** Szita László: Dokumentumok a kanizsai blokád, és a vár kapitulációjának történetéről 1688-1690. *Somogy megye múltjából*, 25. (1994) 51–124.
- Vándor 1994.** Dr. Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Dr. Béli József – Dr. Rózsa Miklós – Dr. Rózsáné dr. Lendvai Anna (szerk.): *Nagykanizsa Városi monográfia I.* Nagykanizsa, 1994. 215–424.
- Vándor 1999.** Vándor László vonatkozó szócikkei. In: Rikli Ferenc (szerk.): *Kanizsa Enciklopédia.* Nagykanizsa, 1999.

## KÉPMELLÉKLET



1. kép: A Kanizsai család várkastélyának összesítő ásatási alaprajza Méri István munkája nyomán (Méri 1988, 2. ábra alapján)



2. kép: A várkastély D-i homlokfala alapozásának Ny-i részlete támpillérrel.  
(Méri 1988, 91, VII. tábla 1.)



3. kép: A várkastély D-i homlokfalának alapozása előtti kettős fonott cölöpsor kibontott részlete. (Méri 1988, 92, VII. tábla 2.)



4. kép: A szekérútnak az üveggyár telkén feltárt részlete.  
(Méri 1988, 98, 16. tábla 3.)



5. kép: Nagykanizsa-Erzsébet tér megelőző feltárás, Az 1. siló felülnézeti fotója, középen a török kori kúttal.



6. kép: Nagykánizsa-Erzsébet tér megelőző feltárás, A 2. siló felülnézeti fotója az ÉK-i sarokbástya és a várfal árkának részletével.



7. kép: Nagykanizsa-Erzsébet tér megelőző feltárás, a kerített város ÉK-i sarok bástyájának ún. bástyatoroka a 2. siló területén.





8. kép: Nagykanizsa-Erzsébet tér megelőző feltárás, a városfal előtti árok részlete a 2. siló területén.



9. kép: Nagykanizsa-Erzsébet tér megelőző feltárás, a városfal előtti árok K-Ny-i irányú metszetfotója a 2. siló területén.



10. kép: Nagykanizsa-Erzsébet tér megelőző feltárás, leletek a feltárásról: 1– 4. a városfal előtti árokból a 2. síló területéről, 5–7. kút leletei az 1. síló területéről.



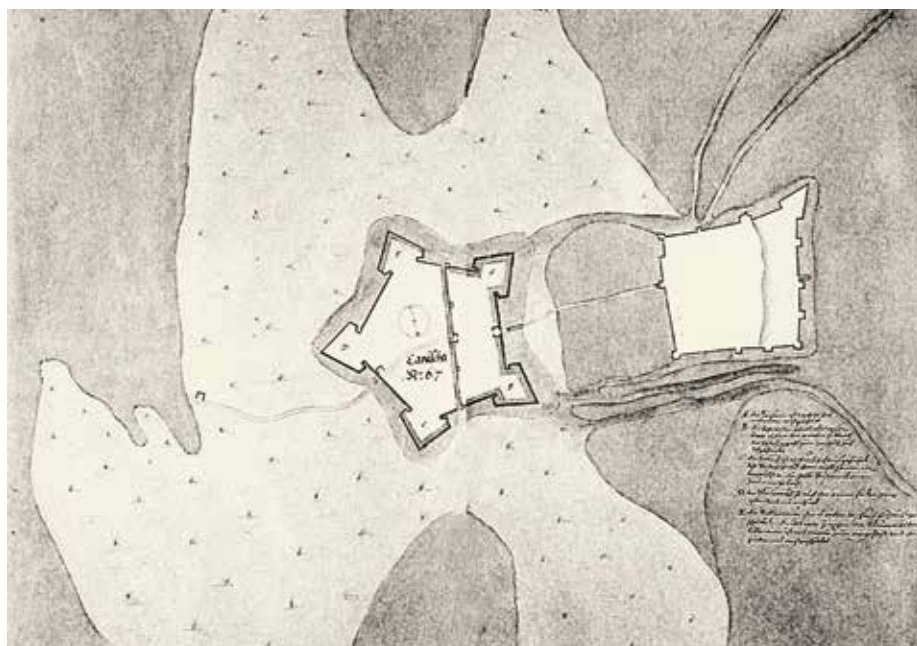
11. kép: Nagykanizsa-Vár utca 12. megelőző feltárás, a szekérút feltárt részlete.



12. kép: Nagykanizsa-Vár utca 12. megelőző feltárás, a régészeti réteg alá mélyedő betontömb.



13. kép: Nagykanizsa-Vár utca 12. megelőző feltárás, a régészeti rétegből kiemelt facölöpök.

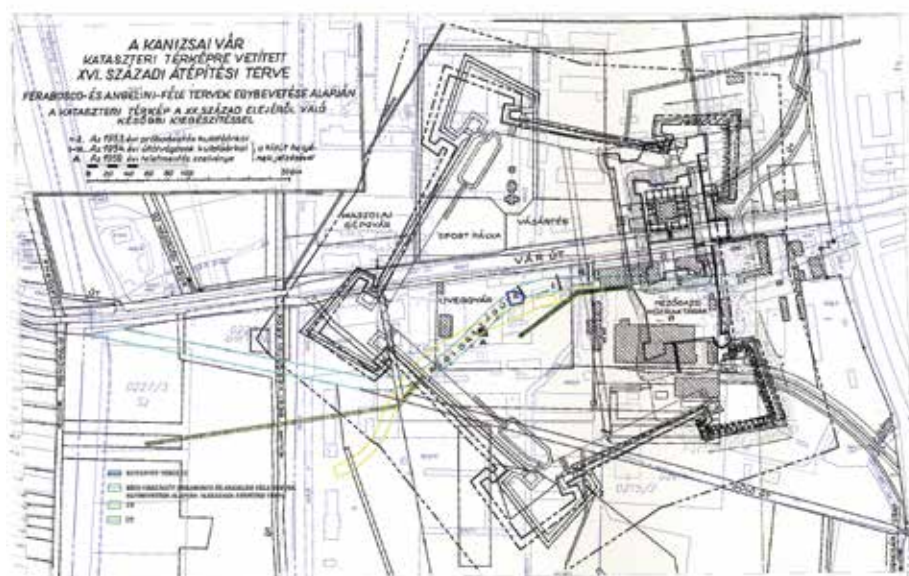


14. kép: A vár és a város együttes ábrázolása az ún. Stockholmi metszeten.  
(Kisari-Balla 1999, 128.)

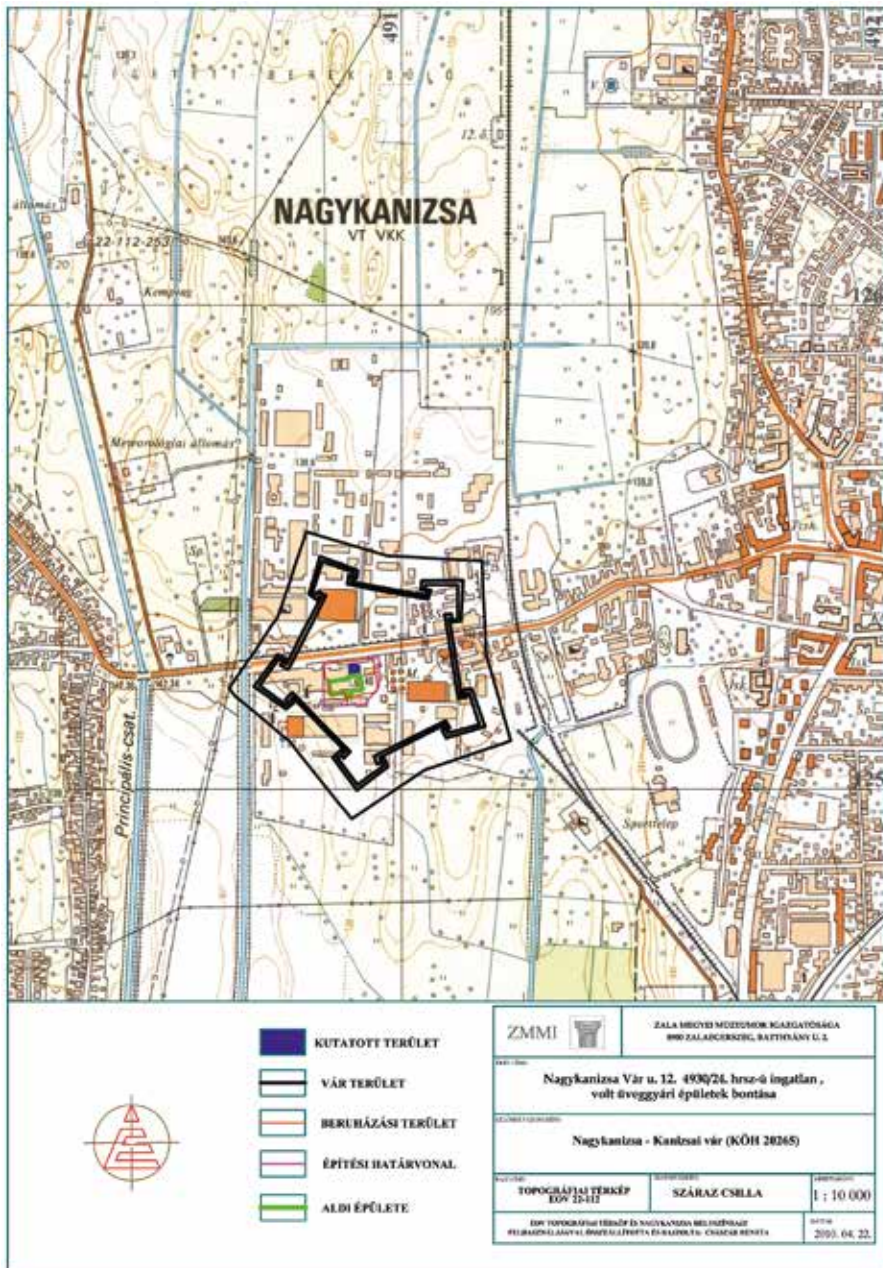


15. kép: A vár és a város együttes ábrázolása mai térképre vetítve.  
(Alaptérkép: Méri 1988, 7. ábra, a vár és a város topográfiáját az új eredmények alapján Vándor László pontosította.)





16. kép: A váron áthaladó útnyomvonalak a Régi Országúttal és a Vár utca 12. szám alatti feltárási területtel mai térképre vetítve. (Alaptérkép: Méri 1988, 7. ábra, az adatokat az új eredmények alapján Vándor László pontosította.)



17. kép: Kanizsa vára. A régészeti lelőhely „körvonala” EOV 1:1000 méretarányú topográfiai térképen.



GIAMPIERO BRUNELLI

# „A LEGSZÖRNYŰBB MEGKÖZELÍTÉSEK”. KANIZSA, 1601

## Bevezetés

A kora újkori magyar hadszíntér továbbra is kihívás elé állítja a hadászati változásokról szerzett ismereteinket. Hosszú idő telt el, amióta Geoffrey Parker kizárta Közép-Európát ikonikus tézisének lényegi részéből a *The Military Revolution and the Rise of the West* (1988) című kötetének első kiadásában. Igazság szerint a második kiadást már maga Parker egészítette ki olyan magyar példákkal, mint az új, olasz építészek által tervezett „fülesbástyás várak mélységi védekezése”.<sup>1</sup> Ez a változtatás azonban nem óvta meg Kelenik József kritikájától, aki 2000-ben azt kifogásolta, hogy Parker nem foglalkozott a 16. századi magyar hadszíntérrel. Kelenik alaposan elemezte a tizenöt éves háborút, bizonyítékot keresve a katonai forradalomelmélet három fő ismervére: a lőfegyverekkel felszerelt katonák magas arányára, a bástyákkal erősített várak elterjedésére és a harcoló katonák számának folyamatos, számszerű növekedésére. Szerinte az említett három jellemzőből legalább kettő igazoltan jelen volt. Kelenik határozottan kijelentette, hogy „az akkori magyar hadszíntér azon területek közé tartozott, ahonnan a hadügyi forradalom származott, vagy ahol először jelent meg”.<sup>2</sup> Kelenik nézete azonban nem terjedt el aka-

---

1 Parker 1996, 173.

2 Kelenik 2000, 118–159.

démiai körökben. Ágoston Gábor műveiből tudjuk, hogy az oszmánok igen aktívak voltak a katonai fejlesztések területén.<sup>3</sup> 2018-ban Szabó János is visszatért a katonai forradalomelméletről szóló vitához. Bár elismerte, hogy Parker sikerrel hozott egyfajta „nyelvi fordulatot” a kora újkori hadtörténetben, mégis igen kritikus maradt Parker diffúziós modelljének – amely szerint a katonai változások csak néhány királyságból indultak el – hatékonyságával kapcsolatban, azt állítva, hogy egy olyan elmélet, amely egy dinamikus, újításokat létrehozó centrum és egy lemaradó periféria, egy másodvirágzás szembeállítására alapul, túlhaladott. Szabó elemzésének központi állítása ezzel szemben az, hogy különböző, egymással versengő és egymás eredményeit átvevő katonai kultúrák léteztek.<sup>4</sup>

A fentiek értelmében tehát felszabadultunk annak terhe alól, hogy egy újabb katalógust állítsunk össze arról, hogy mi tűnt modernnek és mi nem. Nem kell semmilyen elsőbbséget megállapítanunk. Inkább bemutatjuk a kora újkori hadviselés olyan újonságait, amelyeknek jól látható hatása volt a magyarországi háborúkra. Pontosabban nem olyan hadászati témákról lesz szó, mint a tüzérség, a kézi fegyverek, a füles bástyás végházak, a sortűz, a lovassági hadmozdulatok és hasonlók. A technológiai vagy taktikai kérdések helyett inkább azokra a katonai szférában bekövetkezett fejleményekre szeretném felhívni a tudósok figyelmét, amelyek elsősorban a mentalitást érintik, azaz, hogy a katonák egyfajta gyakorlatias tudományosság szemszögéből tekintettek saját területükre. Ennek során az 1601-es kanizsai ostrom kezdetére és Orfeo Galliani szerepére fogok összpontosítani.

Amint az köztudott, egyrészt a 16. század elejétől kezdve a racionális gondolkodást széles körben alkalmazták a hadviselésben, mivel a geometria lett a hadtudomány alapja, és az e témakörökben szerzett ismereteket könyvek és kéziratok útján terjesztették. Másrészt és részben ebből következően, a gyakorlatias hozzáállással párosuló feltaláló szellem, amely mindig is kapcsolódott a hadművészethez, a 16–17. században valóban hatékonyra válhatott. E hadviseléshez kapcsolódó találékonyságra jó példa Guido da Vigevano, Le-

3 Ágoston 2011, 1–9., Ágoston 2014, 85–124.

4 B. Szabó 2018, 939–959.

onardo da Vinci, valamint Battista Della Valle, aki az első nyomtatott hadászati értekezést írta *Il Vallo*<sup>5</sup> címmel. Valójában a 16–17. század a mérnökök korszaka volt.

A 17. század hajnalán leginkább két ostrom, a kanizsai és az ostendei állt számos új találmány hátterében. Mindkét végvár esetében nagy mennyiségű vízzel kellett megküzdeni. A holland esetet részletesebben ismerjük. Pompeo Targone, itáliai mérnök, akit VIII. Kelemen pápa küldött Albert főherceghez, 1603-ban különböző ostromgépeket tervezett: hajóra szerelt, úszó fa ágyútornyot; faállványokat, amelyeket dagálykor csörlő segítségével az ostromlók által az utánpótlás beszerzésére használt csatorna torkolatához vittek, hogy elzárják azt; állványokon és gerendákon álló, megerősített palánkokat (úgynevezett *blindeket*); úszó „gabionokat”, azaz fából készült tárgyakat, amelyek arra szolgáltak, hogy megvédjék a csatornákon és vizesárkokon átkelő gyalogos katonákat az ellenséges tűztől; egy nagy, szintén fából készült forgó fedezéket. Számunkra most nem az a fontos, hogy alaposan elemezzük ezeknek a találmányoknak a hatékonyságát. Ezek egyikét, egy hatalmas fából készült, önjáró hidat (olaszul *il ponte di Targone*) például sohasem használták, és erős kritikát váltott ki a megfigyelőkből.<sup>6</sup> Pompeo Giustiniani azonban számos információt közöl a fent említett eszközök nagy részének hányattatásairól, igazolva azt, hogy ezek valóban reális megoldások voltak. Ez nem is lehetett volna másként, elvégre Targone már korábban is megbirkózott az építőmérnöki munka számos gyakorlati problémával, és 1607-es Rómába való visszatérése után Scipione Caffarelli Borghese bíboros<sup>7</sup> befolyásos katonai tanácsadója lett.

5 Lásd Della Valle, Battista. *Vallo. Libro continente appartenentie ad capitaniij: retenere et fortificare una cita con bastioni, artificij de fuoco, polvere, et de expugnare una cita con ponti, scale, argani, trombe, trenciere, artegliarie, cave, dare avisamenti senza misso alo amico, fare ordinanze, battagliaioni, et puncti de diffida con lo pingere, opera molto utile con la experientia de larte militare* (Impressum Neapoli: per Antonium de Frizis Corinaldensis, 1521. Die. XV. Mensis Iunii). Lásd még Ostuni 1993., Gibbs-Smith–Harvard–Rees 1978.

6 Lásd Lamal 2020, 22. Bár egy velencei aranyműves fia volt, Targone Rómában és nem Velencében született (amint az ott szerepel).

7 Lásd Giustiniano 1609, “Figura VII” (a 66. oldal után), 80–82, “Figura X” (a 83. oldal után). Online elérhetőség: <https://archive.org/details/delleguerredifia00gius/page/n111/mode/2up>, letöltés: 2021. 09. 06. Lásd még: Simoni 2002, 65., Lamouche 2019., Spontone 1602, 136.

Nem állnak rendelkezésre szép metszetek az Orfeo Galliani ezredes által Kanizsa ostromára megálmodott szerkezetekről és gépekről (olaszul „ordigni & machine”).<sup>8</sup> Mivel a Kanizsa ostromára vonatkozó források meglehetősen kevés részletet tartalmaznak ezekkel kapcsolatban, minden rendelkezésre álló adatot össze kell gyűjtenünk. Mindazonáltal előbb lépünk vissza egy kissé, hogy röviden áttekintsük a témával kapcsolatos historiográfiai előzményeket. Kruppa Tamás, Bagi Zoltán Péter, Kanász Viktor és Szovák Márton sokat írtak az 1601. évi kanizsai hadjáratról.<sup>9</sup> Egy régészeti eredményeken alapuló háromdimenziós rekonstrukció is elérhető az interneten.<sup>10</sup> Elsősorban Bagi fejtette ki részletesen, hogy miért nem volt sikeres a jelentős erőd ostroma: a hadjárat finanszírozása nagyon rövid időn belül súlyos problémákat vetett fel, amelyek következtében a szükséges 40 000 katona helyett mindössze annak fele, 20 000 állt rendelkezésre, és ez a szám is jelentősen csökkent néhány héten belül. Az ostromló sereg utászokból is hiányt szenvedett (csak 500-an voltak), emellett a készletek teljes mértékben elégtelenek voltak (naponta 17,5 tonna kenyérre, 1,5 tonna húsrá vagy hüvelyes terményre, és majdnem 4 tonna takarmányra és zabra lett volna szükség). A parancsnokok közötti gyakori konfliktusok is hátráltatták a hadművelet haladását, és végül – hangsúlyozza Bagi –, a legtöbb hadtestparancsnok tapasztalatlan volt. Bagi oszt-rák forrásokon alapuló elemzése széles körben elfogadott. Amint az közismert, az ostrom teljes kudarcba fulladt. Az október 28-i értelmetlen, de véres támadás után, november 17-ére a pápai hadsereg lövészárka végül elérte a várarkot. Ennek ellenére, amint Flaminio Delfini írta november 20-án, *fuga, disfatta, et conquasso* (azaz menekülés, teljes vereség és lázadás) volt az, ami közvetlenül ezután történt.

És ezzel vége a történetnek? Ami azt illeti, nem. Ez idáig ugyanis az ostrom egy szemszögből még nem kapott elég figyelmet. Kanizsa esete jó lehetőséget szolgáltat a kora újkor alatt zajló katonai változások vizsgálatára, az olyanokéra, mint a mérnöki találékonyság a háborúban, a katonai szakértők nyilvános szereplése és a köztük meglévő vetélkedés. Orfeo Galliani alakja, akit egyöntetűen

8 Spontone 1602, 136.

9 Lásd Bagi 2013., Kruppa 2019b., Huszthy–Kanász–Szovák 2018., Brunelli 2018, 136–145., Szovák 2018., Kanász 2019a., Kanász 2019b., Kruppa 2020, 222–253., Kanász 2020.

10 <http://kanizsaivar.hu>, letöltés: 2021. 09. 06.

azzal vádoltak, hogy ő idézte elő a katasztrófát, nem egyszerűsíthető le egy ravasz udvaronc figurájára, aki ügyesen elnyerte Ferdinánd bizalmát, és naivan, hovatovább magányosan vezényelte le az ostromot. Nem azon excentrikus katonai feltalálók közé tartozott, akiket Christopher Duffy a következőképpen jellemez: „A gépezetek feltalálói a késő reneszánsz legkevésbé józan alakjai közé tartoztak. Jegyzetfüzetet jegyzetfüzet után töltöttek meg valóságtól elrugaszkodott terveikkel, és évtizedekig zaklatták az ésszerűen gondolkodó katonákat.”<sup>11</sup>

Az ilyen jellegű állításokat meg kell kérdőjeleznünk. Azok a gyakorlati szakemberek, akik mégoly furcsa katonai gépezetek használatára is buzdítottak, segítenek nekünk abban, hogy nyomon kövessük a kora újkori hadügyi kísérletezések útját. A kísérletezés ugyanis az úgynevezett katonai forradalom egyik jellegzetes vonása volt. Orfeo Galliani révén, aki korai halála ellenére az 1601-es hadjárat egyik kulcsfigurája volt, megbizonyosodhatunk arról, hogy a hosszú török háború alatt, pontosan úgy, mint más korabeli konfliktusok során, haditechnikai kísérletezés folyt.

## Orfeo Galliani

Orfeo ezredes élete mindenképpen megérdemli az ismertetést. Az észak-itáliai Lodiban született 1550 körül. Két azonos nevű nizzai család kulcspozíciókat töltött be a Savoyai Szent Mauritius és Lázár vallási rendben.<sup>12</sup> A két család közötti kapcsolat azonban nem megerősített. Gallianit 1583-ban kinevezték a Brüsszel és Aalst között félúton fekvő Liedekerke városának kormányzójává. Kisvártatva sikeres diplomataként is tevékenykedett: az Alessandro Farnese és d'Alençon herceg közötti megállapodás 1583-ban Galliani kezdeményezésére jött létre.<sup>13</sup> 1588 körül Lotaringiába költözött. Vitatott, hogy milyen mértékben

11 Duffy 1979, 77–78.

12 Lásd Registro di tutti li cavalieri della Sacra Religione ed Ordine militare de' Santi Maurizio e Lazzaro, Biblioteca Reale di Torino, Mss Storia Patria, 955: 1, 4.

13 Lásd Rinaldi, Paolo. Liber relationum eorum quae gesta fuere in Belgio et alibi per Serenissimum Dominum Ducem Alexandrum Farnesium, Bibliotheque Royale de Bruxelles, ms. II, 1155, f. 126v (Köszönettel tartozom Giuseppe Bertininek ezért a jelentésért).



járult hozzá a nancyi erődítmények kialakításához. A 18. század elején Augustin Calmet, a hercegség hivatalos történetírója azt állította a *Notice de la Lorraine* című művében, hogy Nancyban a la Ville Neuve „desseins dressés par le colonel Orphée de Galean, mort devant Canise en Hongrie, très-excellent mathématicien” (magyarul: Galeani Orpheus ezredes, a kiváló matematikus tervei alapján épült, aki Kanizsánál halt meg Magyarországon).<sup>14</sup> A 19. századi tudós, Léon Mougenot azonban határozottan cáfolta ezt az állítást, véleménye szerint III. Károly herceg Orfeo Gallianit 1591 és 1592 között gyalogsági ezredessé, hadi- és államtanácsossá nevezte ki. Galliani elnyerte új ura bizalmát: a francia vallási háborúk utolsó szakaszában sikeresen ostromolta Jametzet és egyéb helységeket (például Marsal, Villefranches, Vassy). Ezután 1593-ig Montesclair kormányzójaként teljesített szolgálatot. Mérnöki munkásságának nyomai a „boulevard du colonel Orphéo”<sup>15</sup> néven ismert lunéville-i bástyán azonosíthatók. Itáliába visszatérve, 1594-ben Toscanába ment és ígéretet tett I. Ferdinánd nagyhercegnek arra, hogy szolgálatában marad.<sup>16</sup>

Ezután Livorno erődítményeit látogatta meg. Arra a kérdésre, hogy hol a legjobb erődöt építeni: „o in monte o in costa o in piano, in padule o in acqua?” (azaz „a hegy tetején vagy az emelkedő közepén, a síkságon vagy a mocsárban vagy a vizen?”), Galliani azt válaszolta, hogy „la meglio è quella dove non si può accostare”, azaz az a hely a legjobb, amelyet nem lehet megközelíteni.<sup>17</sup> Egy kérdés és egy válasz, amely úgy hangzik, mint egy ómen.

1595-ben Galliani V. Vilmos bajor herceg szolgálatába állt. Antonio de' Medici találkozott vele Bécsbe érkezvén, mielőtt az Esztergom alatti táborba ment volna. Galliani Schärding Miksa herceg által ellenőrzött erődítési munkálatait irányította. Ezt követően Galliani részt vett az 1595. évi török elleni hadjáratban.

14 Calmet, Augustin. *Notice de la Lorraine...*, 2nd ed., t. II (Lunéville: Chez Mme George, 1840) 135. Lásd még: Tassin 2012, 217–230.

15 Lásd Mougenot 1860, 11–21. (részlet a *Mémoires de la Société d'Archéologie lorraine* című kötetből). Lunéville Nancy-tól mintegy 30 km-re délkeletre található. Lásd még Sahin-Tóth 2004, 1186. Sahin-Tóth megerősítette Galliani szerepét a Nancy megerősítésében.

16 Lásd *Promessa del Colonnello Orfeo Galliani di stare a disposizione del ser.mo Gran Duca Ferdinando I per l'anno 1594*, in *Archivio di Stato di Firenze, Miscellanea medicea*, 225/3, ff. 513–518.

17 Ferretti 2012, 74.

Nem rendelkezett sem hivatalos paranccsal, sem utasításokkal. Ennek ellenére Antonio de' Medici leveleinek tanúsága szerint tudós szakértőként kezelték, és meghívták a Visegrád ostromáról szóló haditanácskozásokra szeptember közepén. Még a hónap vége előtt távozott. Vélhetőleg csalódott volt a háború menete miatt, mivel azt rebesgették, hogy II. Rudolf császár azonnali békét akar kötni a szultánnal. Giovanni de' Medici azt írta I. Ferdinánd toszkánai nagyhercegnek, hogy Mátyás főherceg figyelemre méltó ajándékokkal bocsátotta el; ez a részlet azt sugallja, hogy Galliani nem vesztette el a Habsburgok bizalmát.<sup>18</sup>

Azt nem tudni, hogy visszatért-e Nancyba vagy sem, de Galliani egy ideig minden bizonnyal ismét kitartott a lotaringiai herceg szolgálatában. 1596. január 2-án évi 5685 frank összegű juttatást ítéltek meg számára. Az író és történész Cesare Campana szerint Galliani Adolph von Schwarzenberg tábornoknak segédkezett a balszerencsés 1596. évi hadjáratban, ám a közvetlenül a mezőkeresztesi csata előtt adott tanácsait a csapatok elhelyezéséről nem hallgatták meg.<sup>19</sup> Végül 1596 novemberében Orfeo ezredes megbízást kapott 3000 vallon gyalogos toborzására, de néhány hónap múlva Georges Bayer de Boppart vette át tőle a feladatot. Emellett Gallianit a haditanács (Feldkriegsrat) tagjának is kinevezték.<sup>20</sup>

Giovan Francesco Aldobrandini unokatestvéréhez, Pietro Aldobrandini bíboroshoz írott levele szerint Galliani 1597 márciusának elején Velencében tartózkodott, hogy átvegye 3000 gyalogosának parancsnokságát, sőt, készen állt Győr meghódítására is.<sup>21</sup> Azonban hamarosan visszahívták Lotaringiába. A mantovai herceghez, I. Vincenzo Gonzagához írt levele, amelyet Antonino Bortolotti 1889-ben tett közzé, valójában 1598. augusztus 12-én, Nancyban kelt.<sup>22</sup> Ekkor, 1599 és 1600 között Galliani visszatért Itáliába, hogy kettős küldetést teljesítsen. Egyrészt információkat keresett a firenzei Monte di Pietàról

18 Lásd Covoni 1892, 86–92., Niccolai 1952, 69.

19 Campana 1609, 143–144.

20 Bagi 2011, 64.

21 Lásd Kruppa 2019a.

22 Lásd Bertolotti, Antonino. Architeti, ingegneri, matematici in relazione coi Gonzaga signori di Mantova nei secoli XV, XVI e XVII. *Giornale ligustico di archeologia, storia e letteratura*, Vol. XV, 1888: 401–436, XVI, 1889: 94–142, 95–96.

– vagyis arról a jótékonyági pénzügyintézetéről, amely kevés vagy akár minimális kölcsönt nyújtott enyhe feltételekkel személyes ingatlanokra vonatkozó jelzáloggal. Másrészt megpróbálta megszerezni VIII. Kelemen pápa jóváhagyását lotaringiai Henrik és a kálvinista Bourbon Katalin, IV. Henrik nővérének frigyére. Ez utóbbi feladatot nem sikerült teljesítenie. Ehelyett, az első megbízását teljesítve, Galliani nemcsak a firenzei Monte di Pietáról szóló teljes jelentéssel tért vissza a lotaringiai udvarba, hanem 30 000 piaszter (ezüst lemezek, egyenként 32 gramm fém) kölcsönrel is.<sup>23</sup>

## Galliani, a találékony „tótumfaktum”

Végül az 1601 nyarára tervezett kanizsai ostrom során Gallianit Habsburg Ferdinánd, belső-ausztriai főherceg hadszertárnokká (Zeugwarth) nevezte ki.<sup>24</sup> Névlegesen Galliani feladata a szállítmányozás, a fegyvertár elhelyezése és védelme, valamint a tüzérség irányítása, az ütegek telepítése és az árkások munkájának irányítása volt. Végül a Zeugwarth felügyelte az egész hadsereg lőszerellátását.<sup>25</sup> Mindenesetre Vincenzo Gonzaga altábornagynak és Giovanni de' Medici tábornagynak kellett volna rangban felette állnia. Az elsődleges források azonban másról árulkodnak. Peter Casalnak, Ferdinánd titkárának levelei szerint ugyanis mind az osztrák, mind a spanyol seregek Ternitz felől érkeztek, és Letenye közelében – szeptember 6-án – átlépték a Mura folyót, hogy elérjék a Kanizsától 8 km-re délkeletre fekvő Bajcsavárat. Másnap maga Orfeo Galliani, Giovanni de' Medicivel közösen, megkezdte az alkalmas átjárók felkutatását. Három nappal később a tábornok Kanizsa előtt, északnyugatról indulva állították fel. Később Galliani ismét terepszemlélet tartott Mantova hercegével és Giovanni de' Medicivel, és úgy vélték, a támadást az ellenkező irányból, délkeletről kell megindítani. Szeptember 12-én újabb terepszemlére került sor: Galliani ismét Vincenzo

23 Lásd Guérard 1859. (Részlet a lotharingiai Mémoires de la Société d'Archéologie-ből.)

24 Lásd Ortelius 1603, 516.

25 Lásd Bagi 2011, 82–83.

Gonzagát, Giovanni de' Medicit és Hans Sigmund von Herbersteint<sup>26</sup> kísértte el. Galliani státusza, amennyire ezek a források bizonyítják, feltűnést keltett. Más korabeli megfigyelők is úgy vélték, hogy Galliani legalább olyan bánásmódban részesült, mint a főparancsnokok. Filippo Pigafetta valóban arról számolt be júliusban, hogy Orfeo ezredes Ferdinánd főherceggel és még néhány emberrel együtt Grazban előkészítette az ostrom terveit. Ezt az információt alátámasztja Giovan Francesco Aldobrandini levele, aki Galliani határozott véleményéről is említést tett, mely szerint Kanizsát egyszerű lesz elfoglalni. A pápa unokatestvérét kísérő mérnökök, a tábor technikai személyzete és maga Giovanni de' Medici is nagyon optimistának tűnt, amint azt Ercole Torbidi levelezéséből tudjuk.<sup>27</sup> Szeptember 16-án Peter Casal újabb említést tett róla leveleiben: Orfeo „und andere”<sup>28</sup> elment Kanizsát felmérni az egykori piactér felől, és a helyzetet jónak találta. Ugyanezen a napon Filippo Pigafetta tömör jelentést írt, amelynek az olasz címe: *Breve information di quanto è successo a Canisa dopo che l'esercito Cristiano l'ha attaccata, da leggersi col disegno di quella piazza dinanzi.*<sup>29</sup> Ebben egy szó sem szerepel Gallianiról. A Ferdinánd haditanácsa által kidolgozott terv célja Pigafetta szerint az volt, hogy először is a három befejezetlen bástya közül foglaljanak el kettőt. Pigafetta ezeket keleti irányban határozta meg, de a földrajzi tájolást ellenőrizni kell. A második cél az egész terület elfoglalása volt, a harmadik pedig a két bástyának az elfoglalása, amelyeket várnak („guadagnar li due baluardi che si dicono il castello”)<sup>30</sup> neveztek. Ezután szeptember végén a pápai hadsereg biztosa, Giacomo Serra azt írta, hogy Ferdinánd főherceg meghívta Orfeo ezredet a haditanácsokba néhány tábornokkal együtt (akik a fent említett Gonzaga, Medici, valamint Gaudenzio Madruzzo, a spanyol hadsereg parancsnoka és Germanico Strassoldo voltak).<sup>31</sup> Francesco Del Monte, a pá-

26 Lásd Stauffer 1886, 280–284.

27 Lásd Alessandro d'Este-hez Zágrárból és Varasdból írt, 1601. augusztus 18-án, valamint 1601. szeptember 2-án kelt leveleit. Huszthy–Kanász–Szovák 2018, 156–157.

28 Stauffer 1886, 287.

29 AAV, Fondo Borghese, s. III, 70b-f, ff. 88r–89v. Részben lefordítva és publikálva: Pozzi 2004, 120–121.

30 Ibid. 121.

31 Lásd Brancucci 1980, 94., Pozzi 2005, 932., Kruppa 2020, 223.

pai hadsereg egykori ezredese, aki ekkor I. Ferdinánd de' Medici nagyherceg alkalmazásában állt, nem volt hajlandó együttműködni Gallianival. Pietro Aldobrandini bíboros informátora, Giovan Battista Camoscino szerint a kettejük, valamint a Mantova hercege és Giovanni de' Medici közötti ellentét miatt nem tudták telepíteni az ágyúkat.<sup>32</sup>

Az 1601-es hadjárat főparancsnokai közötti viták a korábbi tanulmányoknak köszönhetően jól ismertek. Mindazonáltal egy további részletet kell kiemelni: az ostrom első három hetében senki sem beszélt Galliani önjelölt szerepéről az ostromműveletek irányításában. Csak október 6-án, a négy nappal korábban bekövetkezett haláláról írva nevezte Gallianit Torbidi „e háború tótumfaktumának”<sup>33</sup>. Egy héttel később Federico Ghislieri, a pápai hadsereg altábornagya is egyértelműen említette Galliani meghatározó szerepét a szövetséges hadseregben. Ghislieri szerint a lombard mérnök volt a felelős a Kanizsa elleni idő előtti támadásért, amely támadást „a – számunkra – legszörnyűbb megközelítésekkel hajtották végre, amelyeket valaha is el lehet képzelni” („gli approcci i più horribili per noi ch'imaginar si possa mai”).<sup>34</sup> A bástyák megközelítése – a mocsaras talaj gabionokkal és fagottokkal (cölöpök) való megszilárdítása érdekében – ugyanis teljesen nyílt terepen történt, és az ellenség könnyedén eltalálhatta és megrongálhatta az épülő találmányokat. A törökök tehát a legjobb katonákat semmisítették meg – jelentette ki Ghislieri –, hiszen csak a legbátrabbak álltak ilyen veszélynek elébe. A pápai parancsnoknak nem voltak kétségei: Galliani halála után is követte a török védelem megközelítési módját. És ez nagyon nehéznek bizonyult. Hallgassuk meg Ghislieri szavait: „Végigsétálunk a rövid oldal mentén középről belépve a külső sarok felé, hogy elkerüljük a nagyobb bajt, amikor pedig megfordulunk, a másik, szemben lévő oldalról támadnak három ágyúállásból. Ezután megpróbálunk szilárd talajt kialakítani a mocsárban, így fagottokat és gabionokat helyezünk el benne, az utóbbiakat fagottokkal töltjük

32 Giovan Battista Camoscino Pietro Aldobrandinihez, a Kanizsa alatti táborból, 1601. szeptember 29., AAV, Fondo Borghese, s. IV, 218, f. 125r.

33 Lásd a Kanizsa alatti táborból Alessandro d'Estehez írt 1601. október 6-i levelét, in: Huszthy–Kanász–Szovák 2018, 163.

34 Federico Ghislieri Pietro Aldobrandininek, a Kanizsa alatti táborból, 1601. október 13., AAV, Fondo Borghese, s. III, 93b2, f. 42r.

meg, de ezek csak elveszik tőlünk a kilátást (azaz nem látunk), és így az ellenség célpontjává válunk.”<sup>35</sup>

Más szavakkal, a megközelítés szokásos módját alkalmazták, és leginkább a tüzérségi tűz fedezetének hiánya és a nagy kiterjedésű mocsár okozta ezt a drámai patthelyzetet. Pedig ez a taktika nem volt teljesen hasznavehetetlen, három hét múlva, amint azt Ascanio Sforza leveléből tudjuk, Ghislieri közelebb került a várárokhoz (30 lépésnyire).<sup>36</sup>

A Galliani elleni sajtókampány (ma így mondanánk) végrehajtói a Gonzaga családhoz közeli személyek voltak. Ciro Spontone, a Gonzaga-párti udvaronc-író, Mantova hercegének követője szerint Galliani szerepe döntő volt, de teljesen negatív értelemben. Az *Attioni delli Re d'Ungheria* című, 1602-ben, Bolognában kiadott könyvében Spontone azt állította, hogy „mivel Galliani a miniszterek és a nagyherceg túlzott bizalmát birtokolta, [...] úgy tűnt, hogy Kanizsa visszaszerzésének feladata csakis rá hárul. Így a többi parancsok minden más véleményét kizárták, és e vélemények kikérését is feleslegesnek tartották.”<sup>37</sup> Spontone szerint tehát Orfeo Gallianinak sikerült elnyernie a főherceg bizalmát; Ferdinánd lényegében teljes irányítást adott neki az ostrom felett, de a lombard mérnöknek ezt nem sikerült hatékonyan végrehajtania. Ráadásul Gal-

35 “Caminiamo alla volta della faccia del beluardo manco imboccati dalla metà d'essa verso l'angolo exterior per evitar maggior male, quando puoi [=poi] voltissimo imboccati dal fianco opposito, ch'ora ci traversa co' tre tiri suoi, et doi posti sopra l'orecchione. Et questo facciamo co' assodare il pantano con fassine et mettendovi gabioni et quelli empiendo pure con fascina, i quali servono solo a ciechare la vista et a mostrar luoco certo al'inimico accioché vi tiri”. Pietro Aldobrandini levele a kanizsai táborból 1601. október 13-án, AAV, Fondo Borghese, s. III, n. 93b2, f. 42rv.

36 Ascanio Sforza Pietro Aldobrandinihez, a Kanizsa alatti táborból, 1602. november 2., ivi, f. 67v. Ghislieri maga adott több információt Kanizsa ostromakor folytatott tevékenységéről V. Pál pápához írott kérvényében, amelyben megemlítette, hogy új megközelítési lehetőségeket talált fel. Lásd az eredeti olasz idézetet: „A Canissa [Ghislieri] fu di Consiglio, et inventò, come è noto, quei novi approsi, e guadagnò in 18 giorni la fossa con sei ridotti, havendo prima in 5 giorni fatti tre forti dell'altra parte, et in un Isola piantato otto pezzi, con haver messo in lavoro m/30 [= 30.000] fascine, et per confessione commune la fortezza sarebbe stata espugnata se si fosse continuata l'espugnatione da quella parte”. Római Állami Levéltár, Archivio Giustianiani (Armadio Unico Savelli), 101, a fóliók nem számozottak.

37 Spontone 1602, 135–136. Lásd Gurreri 2018, 773–775.

liani úgy döntött, hogy minden találmányáról hallgatni fog.<sup>38</sup> Erre a részletre később visszatérünk. Ebben a pillanatban azt fontos megjegyezni, hogy a fenti szöveg a plágium határát súrolva hasonlít Mantova hercegének kiáltványához, amelyet Kruppa Tamás adott ki.<sup>39</sup> A két szöveg összehasonlítása *A függelékben* olvasható. Feltehetően Spontone írta mindkettőt, de a Mantova-párti írárok listája nem teljes. A Vatikáni Apostoli Könyvtárban őrzött *Ristretto di progressi intorno all'impresa di Canissa a' 1595* szintén foglalkozik Kanizsa ostromával. Az ismeretlen szerző azt állítja, hogy a fent említett Filippo Pigafettától szerezte az információit, és kapta a megbízást a hadjárat történetének megírására. Az 1595-ös évszám az 1601-es helyett súlyos másolói hiba, de szinte az egyetlen.<sup>40</sup> Ennek a jelentésnek egy másik, a mantovai állami könyvtárban őrzött és 2007-ben kiadott másolata nagyon pontatlan.<sup>41</sup> *A B függelék* tartalmazza az Orfeo Gallianira vonatkozó részeit. A *Ristretto* megerősíti Galliani meghatározó szerepét, és azt állítja, Galliani „csodás titkokat”<sup>42</sup> ajánlott fel. De miféle titkokat?

Itt térjünk vissza az újszerű katonai találmányok kérdésére. A 17. századi történelemszótól, Giorgio Tomasitól tudjuk, hogy Galliani „felvetette annak lehetőségét, hogy – egy általa tervezett, hidakból álló építmény alkalmazásával – megkönnyítse a [katonák] átjutását a mocsárból a városfalakhoz.”<sup>43</sup> A további részletek nem ismertek. De néhány részlet kirajzolódik Galliani kéziratos munkájából, a *Del modo di fortificare*ből, amelyet Miksa bajor hercegnek ajánlott.<sup>44</sup>

38 A 20. század elejétől fogva, a tudósok Errante véleményét fogadják el, amely szerint az ostrom a következők szerint alakult: “per la maggior parte governata dal Collonello Orfeo, che teneva nella sua testa sola il modo di essa, senza comunicarlo” (magyarul: nagyrészt Orfeo ezredes irányított, aki terveit megtartotta magának, azokat senkivel nem közölte). Errante 1915, 72.

39 Kruppa 2019b, 145–148.

40 *Ristretto di progressi intorno all'impresa di Canissa a' 1595* [=1601], BAV, Urb. lat. 818, ff. 320r–324v.

41 *Relazione degli eventi di Canissa, 1601*”, In: Malacarne 2007, 343–346.

42 *Ristretto di progressi intorno all'impresa di Canissa* cit., f. 322v.

43 “il colonnello Orfeo [...] si era tolto l'assunto di fare con un suo artificio de ponti agevol transito per il paludo alla muraglia della Piazza.” Tommasi 1621, 94.

44 Galliani Orfeo *Del modo di fortificare* című kézirata, amely mind a párizsi Biblioteca Palatinában (Ms 1006) mind a müncheni Bajor Állami Könyvtárban megtalálható (Ms Ital. 30). Az Alcamaar ostromakor használt hidakról bővebben lásd: p. 28. r. A publikáció megjelenés előtt áll.

Gallianinak volt alkalmatlan látni a mobil hidak sikeres alkalmazását a flandriai Alcamaar ostromakor 1573-ban. Így a kanizsai mocsáron és a sáncárkon is mozgatható hidakkal kívánt túljutni. Pompeo Targone szintén ilyen, lovakkal húzott mozgó hidakat álmodott meg Ostende ostrománál. Federico Ghislieri pedig egyszerű hidakat („ponti facili”) javasolt Kanizsa jövőbeli ostromáról szóló 1602-es írásában. Valójában ez a közismert írás tele van újító javaslatokkal, mint például egy hordozható védelmi vonal („una trinciera portatile”), akármit is jelentsen ez; a kazamaták (hordozható fakabinok) 12 muskétással a belsejükben, amelyek képesek keresztülhaladni a mocsáron („certe case matte con le quali potrò andare per quel pantano sicuro con dodeci moschettieri dentro”); kis csónakok, amelyekről a katonák gyorsan hidakat tudnak építeni („alcune barchette, che buttaranno ponti con grandissima facilità”); másfajta kis csónakok, biztonságos eszközökkel, amelyek át tudnak kelni a várárkon („altre barchette con ingegni sicuri, con li quali potrò andare per la fossa”). Ami az egyes találmányokat illeti, Ghislieri határozottan kijelentette, hogy inkább nem közöl sok részletet, mert mások ellophatják az ötleteit, vagy – legalábbis – nem megfelelő rendben kezdenék alkalmazni azokat.<sup>45</sup> Vagyis egyetértett azzal, hogy ezekről a találmányokról nem szabad információkat megosztani, mégis Gallianit vádolták titkolózással.

## Következtetések

Összefoglalva, Orfeo Galliani – akárcsak Pompeo Targone vagy Federico Ghislieri – valójában technológiai szakember volt, a kora újkori hadviselés jól ismert szereplője.<sup>46</sup> A kanizsai ostrom technikai megoldására irányuló szüntelen erőfeszítéseinek semmi köze nem volt a Christopher Duffy által idézett „fantasztikus tervekhez”,<sup>47</sup> mivel ez egy komoly kísérlet volt a város elfoglalására, amelyet főként féltékenységből kritizáltak a kortársak. Fontos, hogy e próbálkozások

45 Szovák 2018, 206–207.

46 Lásd Walton 2017, 87–113., Keller 2017.

47 Lásd fent, a 11. lábjegyzet.



kézzelfogható sikerén, illetve kudarcán túlra tekintünk. A *Cambridge History of Warfare* új kiadásának bevezetőjében Geoffrey Parker egy „nyugati hadászati módszerről” ír, amelynek fő vonása a folyamatos technológiai kutatás. Ebből a szempontból „úgy tűnik, hogy a Nyugat természetfeletti módon fogékony volt az új technológiákra, jöjjenek azok kívülről vagy saját feltalálótól.”<sup>48</sup> Igazából a „Nyugat” szó alatt az eurázsiai kontinens egész félszigetét kell értenünk, az Uráltól az Atlanti-óceánig. Így nem nehéz az olyan kora újkori katonai feltalálók, mint Galliani, Targone, és Ghislieri szerepét meghatároznunk. Esetükben a cselekvés, sőt a cselekvésre való törekvés és a gondolkodás összetartoznak és folytonosak: gyakorlati és elméleti tudásuk nem válik szét, nem veszélyezteti a megvalósítható gyakorlati lépéseket; a gyakorlati szakemberek a kettő közötti szellemi térben mozognak. Galliani Kanizsa meghódítására vonatkozó „csodálatos titkai” („mirabili secreti”) és Gabriello Busca könyvfejezete a mocsarakban lévő erődökről (*Delle fortetze poste nelle paludi*<sup>49</sup>) ugyanarra vonatkoznak. A természettudományok és a hadviselés kora modernkori átalakulása során, vagy hogy két találóbba kifejezéssel éljek, a hadügyi és a tudományos forradalom idején a gyakorlat volt a fő irányadó.

Kanizsa ostroma – annak minden viszontagsága és Galliani erőfeszítéseinek drámai epilógusa ellenére is – e változások egyik állomása volt.

---

48 Parker 2020, 2.

49 Busca 1585, 113–116.

## A FÜGGELÉK

*Manifesto del duca di Mantova  
circa l'impresa di Canissa*

[...] esso colonello in particolare **impossessato affatto** dell'animo **dell'arciduca, et de i ministri** per quello spettava all'espugnazione di detta piazza, come se in lui solo fusse stata la total fiducia della **sicura recuperatione**, et seco erano già state concertate le provisioni, che da lui erano giudicate bisognevoli.

[...] esso colonello [...] pubblicamente asseriva de haver ogni suo bisogno pronto, stava provveduto a quanto occorreva. Né in un consiglio, che pur si fecè avanti sua altezza prima della partita per il campo, et di altre simili cose superficiali, onde la prova ha poi mostrato, detto colonello, unico conduttore, per così dire, di questa fattione essersi in molte cose ingannato come quello, che non **havendo prima riconosciuta** la piazza ma atteso solo alla relatione d'altri. da cui **la trovò molto diversa**, non provvide di **molti ricapiti, che su'l fatto si trovarono necessarii, et in particolare d'arteglieria da campagna**, per batter le difese dell'inimico. Siche convenne con poco frutto **venir immediatamente all'uso del cannone, e col gettar al vento gran parte di quella monitione, che doveva servire per le batterie ridursi, come seguì, in pochissimi di in necessità così di palle, come di polvere.**

S'aggiunge, che professando il colonello Orfeo **d'haver organi, et machine da passar la palude**, et di poter con essi facilmente attaccar la piazza, non se n'avidde però in molto tempo effetto alcuno, anzi convenne passar per la via ordinaria delle fascinate, et gabionate tanto piu longa, e più difficile, come ha poi dimostrato l'effetto, quanto è più **malagevole per il largo, e profondo pantano il sito dela piazza medesima.**

*Spontone, Attioni delli  
Re d'Ungheria*

Colonello Orfeo Ingegniero **impossessato tanto** della volontà **dell'Arciduca, & de' Ministri**, che [...] pareva apunto, che in lui solo fusse posta la **sicurezza della ricuperatione** di Canisa; [...] perché volendo il Colonello Orfeo confidarsi affatto dell'altrui relatione appartenente alla Piazza, **senza haverla ei riconosciuta**; onde su'l fatto poi **la trovò molto diversa** da quello, che gli era stato dato a dividedere; cagionò **che molti ricapiti vi mancassero ch'erano più che necessarij, & in particolare l'artiglieria da campagna** per levare le difese all'inimico; la onde **convenne, & con poco frutto venire immediatamente all'uso del cannone, & co'l gettare al vento gran parte di quella monitione, che haveva a servire alle batterie, ridursi come seguì tra pochissimi giorni in necessità così di palle, come di polvere**; oltre che di semilla tiri, ch'egli haveva adimandato, se n'erano sommessi mille ottocento nel fiume Mora; & che **di mille cavalli, che havevano a tirare l'artiglieria, non arrivarono mai a trecento; & questi per gli ordinarij patimenti nella guerra, si andavano ogni giorno diminuendo**; né trovandosi pezzi pronti ne' primi giorni, si andò temporeggiando tanto, che si perdettero più di due settimane di tempo, attissimo a ogni fattione.

Ingannossi anche esso Colonello nel **credere d'haver ordigni, & machine per passare la palude; & da potere facilmente con esse attaccare la Piazza**: perché non se ne vide però in molto tempo effetto alcuno; anzi convenne passare per la via ordinaria delle fascinate, & delle gabionate; ma con molta difficoltà, per mancamento di terra in ciò solita d'adoperarsi; la quale non si poteva ca-

Egli è ben vero che per difetto, come si crede, d'alcuni ministri dell'arciduca e per mala fortuna ancora si trovò esso colonello in mancamento di molte cose promessesgli, **perche i cavalli per tirar l'arteglieria, che dovevano esser sino a mille, non arrivarono mai a trecento, e questi per li ordinarii patimenti della guerra, ogni dì si sono assai diminuiti di numero**, et per non haver l'arteglieria pronta su i primi di s'andò temporeggiando, che si perdesse per questo rispetto più di due settimane di tempo attissimo ad ogni fattione.

**I guastatori, che pur anch'essi dovevano esser circa mille, non furono mai ducentocinquanta**, et questi che dovevano assister di continuo all'opera delle fascinate, e gabionate, pochissimi di doppo l'arrivo loro in campo sotto pretesto, che il culto della campagna patisse, con bandiera inanzi, et con licenza de' suoi superiori se n'andorono. Onde restò il carico di tutto a i soldati che con maggior tepidezza s'impiegavano in queste opere per la continua mortalità che in essi seguiva di loro. **La materia poi era tanto lontana**, dovendosi levar dal bosco, che prima fossero fatte le fascine, et condotte alle paludi con i carri di diversi particolari, non essendovene alcuni destinati a posta a questo effetto, si andava consumando tutto quel tempo inutilmente, che haverebbe potuto servire per il buono, et felice effetto dell'impresa.

Non si tace la fabrica de gabioni, come adossata solamente, et senz'altro ricapito, doppo che alcuni di si fu in campo a i soldati Alemanni, ha portato seco tante dilazioni, che lungo sarebbe il riferirlo.

Delli 6 mila tiri, che il colonello Orfeo aveva ricercati, se ne sommersero nella mora da mille ottocento. Si che presto presto si consumò il resto, et per molti dì si stette attendendo nova provisione. **Onde** l'inimico scuoprendo queste debolezze **in cambio d'avilirsi**, prendeva animo, et in pochi dì rifaceva tutto quello, che di mano in mano dalle artiglierie nostre veniva rovinato.

vare dalla palude, né condurre meno tanto da lungi, quanto era la distanza sodo dalle gabbionate, le quali furono quasi, & i ridutti ancora fabricate di legnami; opera tanto più faticosa, & lunga, come ha poi **dimostrato l'effetto, quanto malagevole, per lo largo pantano, & profondo, ove è il sito della medesima fortezza**; aggiungendovisi grandissima lentezza nella fabrica di detti gabioni; che fu adossata a' soldati Alemanni, essendosi a bandiere spiegate partiti que' **guastatori, i quali devendo essere mille, non giungero mai a trecento; & conducendosi la materia troppo da lontano**, & sulle carra di persone particolari non ve n'essendo alcuno a tal servizio destinato. Ma sarebbe per avventura divenuto esso Colonello più trattabile; se non fosse stato ucciso da un colpo di palla di moschetto, ferito nel filo della schiera, mentre si tratteneva a far lavorare in una delle cinque strade, per le qual havevasi a giungere dalla palude alla fossa; & puossi ben dire, che così volessègli, essendo dal capitano Giorgio Albenga stato disuaso di trattarsi in quel sì pericoloso luogo, & in tal maniera. Conoscevano gli assediati il vacillamento de gl'Imperiali, la confusione, & la debolezza delle provisioni, **onde in vece di avilirsi**, ripigliando coraggio, in breve tempo si rifacevano de' ricevuti danni

## B FÜGGELÉK

*Relazione degli eventi di Canissa 1601*

[...] havendosi molti mesi inanti offerto il Colonello Orfeo, dichiarato poi generale dell'artiglieria, con *miserabili segreti* [the italics are mine] del suo ingegno di voler espugnare l'importante fortezza in pochi giorni, et con niuna perdita di momento diede principio alla sua misteriosa fabrica. Ma perché il fondamento era in abstracta et non in concreto, tosto dall'intendente fu conosciuta, et lui medesimo con l'esperienza s'avidde che il voler concludere senza la verità delle promesse produce il (.)<sup>\*</sup> falso, non volendo il (.7.)<sup>\*</sup> con li mali termini, per render ferma la conseguenza de l'adoperar eguali istromenti per rimetter l'edificio postosi, per vergogna ad ogni temerità pagò con la vita senza haver visto né tocco il nemico il credito della sua malfondata presunzione, il che immediatamente con non dissimile miseria seguì all'Ecc. Ecchembergh, che sostituito in suo luogho et ne' medesimi capricci prometteva et voleva intrare con niente la medesima espugnatione. Non bastando le tante invention et infruttuose battarie dell'Orfeo et del Ecchembergh, creduti inanti per giuditiosissimi et unichi (.)<sup>\*</sup> acquisto, accesi l'animi de gli assedianti niuno ardia di proporre nuovi partiti

\*az eredeti szövegben így

*Ristretto di progressi intorno all'impresa di Canisa, 1595*

[...] **havendosi molti mesi inanti offerto il Colonello Horfeo, dichiarato poi generale dell'artiglieria, con mirabili segreti del suo ingegno di voler espugnare sì importante fortezza in pochi giorni, et con niuna perdita di momento diede principio alla sua misteriosa fabrica, ma perché il fondamento era in astratto, non in concreto, tosto dagli intendenti fu conosciuto, et lui medesimo con l'esperienza s'avide che il voler concludere senza la verità delle promesse [=premesse] produce il sillogismo falso, né valendo il riassumere con simili termini, per render ferma la conseguenza né l'adoperare eguali instrumenti per rimetter l'edificio [edificio logico in senso aristotelico], espostosi per vergogna ad ogni temerità pagò con la vita senza haver visto, nonché tocco il nemico il credito della sua malfondata presunzione. Il che imediatamente con non dissimile miseria seguì all'Enchembergh, che sostituito in suo luogho et ne' medesimi capricci prometteva et voleva et voleva [written two times] in breve con niente la medesima espugnatione. Non bastando le vane et infruttuose batterie dell'Orfeo et Enchembergh, creduti inanti per giuditiosissime et uniche al totale acquisto, chiusi gli animi degli assedianti niuno ardia di proporre nuovi partiti**



## LEVÉLTÁRI RÖVIDÍTÉSEK

AAV Archivio Apostolico Vaticano, Città del Vaticano

BAV Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano

## FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ágoston 2011.** Ágoston, Gábor: Ottoman military organization (up to 1800). In: Martel, Gordon (ed.): *The Encyclopedia of War*. Chichester, 2011, 1–9.
- Ágoston 2014.** Ágoston, Gábor: Firearms and Military Adaptation. The Ottomans and the European Military Revolution, 1450-1800. *Journal of World History*, 25. (2014) 1. sz. 85–124.
- B. Szabó 2018.** B. Szabó János: A félreértett „hadügyi forradalom”. Egy hadtörténeti eredetű globális világmagyarázat terjedésének dinamikája. *Századok*, 152. (2018) 5. sz. 939–959.
- Bagi 2011.** Bagi Zoltán Péter: *A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekvényesítés, reformkísérletek*. Budapest, 2011.
- Bagi 2013.** Bagi Zoltán Péter: Egy kudarc okai. Kanizsa 1601. évi ostroma. *Aetas*, 28. (2013) 1. sz. 5–30.
- Bertolotti 1971.** Bertolotti, Antonino: *Architetti, ingegneri, matematici in relazione coi Gonzaga signori di Mantova nei secoli XV, XVI e XVII*. Bologna, 1971.
- Brancucci 1980.** Brancucci, Filippo: *L'assedio di Canisa. Nei documenti inediti del Archivio Segreto Vaticano*, Roma, 1980.
- Brunelli 2018.** Brunelli, Giampiero. *La santa impresa. Le crociate del papa in Ungheria (1595-1601)*. Roma, 2018.
- Busca 1585.** Busca, Gabriello: *Della espugnazione e difesa delle fortezze*. Torino, 1585.
- Calmet, 1840.** Calmet, Augustin: *Notice de la Lorraine... 2<sup>nd</sup> II*. Lunéville, 1840.
- Campana 1609.** Campana, Agostino: *Supplimento all'istoria della vita del cattolico Re delle Spagne, Filippo II d'Austria cioè Compendio di quanto nel mondo è avvenuto dall'anno 1583 all'anno 1596...* Venetia, 1609.

- Covoni 1892.** Covoni, Pierfilippo: *Don Antonio de' Medici al Casino di San Marco*. Firenze, 1892.
- Duffy 1979.** Duffy, Christopher: *Siege Warfare: Fortress in the Early Modern World, 1494-1660. vol. 1*. London–Henley, 1979.
- Errante 1915.** Errante, Vincenzo: „*Forse che sì, forse che no*”. *La terza spedizione del duca Vincenzo Gonzaga in Ungheria alla guerra contro il Turco (1601)*. Milano, 1915.
- Ferretti 2012.** Ferretti, Emanuela: Alessandro Pieroni, don Giovanni de' Medici e Ferdinando I: architettura e città in Toscana fra Cinquecento e Seicento. In: by Bernacchioni, Alessandro (ed.): *Alessandro Pieroni dall'Impruneta e i pittori della Loggia degli Uffizi*. Firenze, 2012. 65–87.
- Gibbs-Smith–Harvard–Rees 1978.** Gibbs-Smith–Harvard, Charles–Rees, Gareth: *The inventions of Leonardo da Vinci*. Oxford, 1978.
- Giustiniano 1609.** Giustiniano, Pompeo: *Delle guerre di Fiandra libri IV*. Anversa, 1609.
- Guérard 1859.** Guérard, François: *Notice sur le mont-de-piété de Nancy*. Nancy, 1859.
- Gurreri 2018.** Gurreri, Clizia: Spontone, Ciro. In: *Dizionario Biografico degli Italiani, vol. 93*. Roma, 2018. 773–775.
- Huszthy–Kanász–Szovák 2018.** Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szovák Márton: A hadi kudarc állatorvosi lova. Ercole Torbidi jelentései Kanizsa 1601. évi ostromáról. In: Domokos György–Kuffart Hajnalka–Szovák Márton (szerk.): *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, 2018. 143–172.
- Kanász 2019a.** Kanász Viktor: Kanizsa 1601-es ostromának itáliai forrásairól és emlékeiről. *Castrum*, 22. (2019) 1–2. sz. 79–92.
- Kanász 2019b.** Kanász Viktor: Egy füstbe ment terv. Gianfrancesco Aldobrandini szobra és a kanizsai Hősök ligete. *Kanizsai antológia*, 20. (2019) 246–268.
- Kanász 2020.** Kanász Viktor: Egy ismeretlen metszet Kanizsa 1601-es ostromáról. *Kanizsai antológia*, 21. (2020) 239–247.
- Kelenik 2000.** Kelenik, József: The Military Revolution in Hungary. In: Dávid, Géza–Fodor, Pál (eds.): *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Leiden,

2000. 118–159.

- Keller 2017.** Keller, Alex A.: Machines as Mathematical Instruments. In: Cormack, Lesley B.–Walton, Steven–A., Schuster, John A. (eds.): *Mathematical Practitioners and the Transformation of Natural Knowledge in Early Modern Europe*. Cham, 2017. 115–127.
- Kruppa 2019a.** Kruppa Tamás: Gianfrancesco Aldobrandini prágai tárgyalásai. *Lymbus*, (2019) 85–116.
- Kruppa 2019b.** Kruppa Tamás: Olasz csapatok Kanizsa alatt 1601-ben. Megjegyzések egy kudarcba fulladt hadjáratról. In: Bagi Zoltán Péter (ed.): „[...] ugy irhassak mint volt”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére*. Szeged, 2019. 139–149.
- Kruppa 2020.** *Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601)*. Gianfrancesco Aldobrandini levelezését feltárta, közreadja és a kísérőtanulmányt írta: Kruppa Tamás, Budapest–Róma, 2020.
- Lamal 2020.** Lamal, Nina: Communicating Conflict: Early Modern Soldiers as Information-Gatherer. *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 50. (2020) 1. sz. 13–31.
- Lamouche 2019.** Lamouche, Emmanuel: „Targone, Pompeo”. In: *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 95. Roma, 2019.
- Malacarne 2007.** Malacarne, Giancarlo: *I Gonzaga di Mantova. Una stirpe per una capitale europea. vol. 4: Il duca re. Splendore e declino da Vincenzo I a Vincenzo II, 1587–1627*. Mantova, 2007. 343–346.
- Mougenot 1860.** Mougenot, Léon: *Recherches sur le véritable auteur du plan des fortifications de la Ville Neuve de Nancy*. Nancy, 1860.
- Niccolai 1952.** Niccolai, Mirella: Il contributo toscano nelle guerre contro il Turco. *Corvina*, 25. (1952) 1. sz. 59–71.
- Ortelius 1603.** Ortelius, Hieronimus: *Chronologia der historische Beschreibung aller Kriegs...* Nürnberg, 1603.
- Ostuni 1993.** Ostuni, Giustina (ed.): *Le macchine del re: Il Texaurus Regis Francie di Guido da Vigevano, trascrizione, traduzione e commento del codice lat. 11015 della Bibliothèque nationale di Parigi*. Vigevano, 1993.
- Parker 1996.** Parker, Geoffrey: *The Military Revolution and the Rise of the West. 1500–1800*. Cambridge, 1996.



- Parker 2020.** Parker, Geoffrey (ed.): *The Cambridge History of Warfare*, 2<sup>nd</sup>, Cambridge, 2020.
- Pozzi 2004.** Pozzi, Mario (ed.): *Filippo Pigafetta consigliere del principe, vol. I. La questione turca*. Vicenza, 2004.
- Pozzi 2005.** Pozzi, Mario: Filippo Pigafetta e la lotta contro i Turchi nel 1601. In: Forner, Fabio–Monti, Carla Maria–Schmidt, Paul Gerhard (eds.): *Margarita amicorum. Studi di cultura europea per Agostino Sottili*. Milano, 2005.
- Sahin-Tóth 2006d.** Sahin-Tóth Péter: Lotaringia és a tizenöt éves háború. In: Oborni Teréz (szerk.): *Ad astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai. Études de Péter Sahin-Tóth*. Budapest, 2006. 253–298.
- Simoni 2002.** Simoni, Anna E. C.: Sans frontières: italo-dutch books 1565–1629. *La Bibliofília*, 104. (2002) 1. sz. 57–82.
- Spontone 1602.** Spontone, Ciro: *Attioni de' Re dell'Vngaria. Incominciassi dall'anno trecento settanta otto dopo Christo nato, seguendo infino al mille seicento, & vno compiuto. Vi si legge gran numero di considerationi politiche, & militari sopra le attioni de' detti re: & di loro si veggono gli arbori delle discendenze ancora*. Bologna, 1602.
- Stauffer 1886.** Stauffer, Albrecht: Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 7. (1886) 265–313.
- Szovák 2018.** Szovák Márton: Kanizsa másodsor. *Lymbus*, (2018) 193–209.
- Tassin 2013.** Tassin, Raphaël: Les premiers architectes italiens en Lorraine et le rôle fondamental de la Franche-Comté espagnole. *Travaux*, (2013) 217–230.
- Tommasi 1621.** Tommasi, Giorgio: *Delle Guerre Et Rivolgimenti Del Regno D'Ungaria, e della Transilvania...* Venetia, 1621.
- Walton 2017.** Walton, Steven A.: Technologies of Pow(d)er: Military Mathematical Practitioners' Strategies and Self-Presentation. In: Cormack, Lesley B.–Walton, Steven–A., Schuster, John A. (eds.): *Mathematical Practitioners and the Trasformation of Natural Knowledge in Early Modern Europe*. Cham, 2017. 87–113.

KANÁSZ VIKTOR

# KANIZSA 1600–1601. ÉVI OSTROMAINAK KORABELI MEGÍTÉLÉSÉRŐL ÉS EMLÉKEZETÉRŐL

Kanizsa 1600. és 1601. évi ostromai komoly hírértékkel bírtak a korabeli Európában. A két ostrom megítélése nagyon eltérő utakat járt be. A heroikus küzdelmet sokféleképpen értelmezték és használták fel: volt, ahol az uralkodói reprezentációba épült be, volt, hogy vallási színezetet kapott, politikai célok alá támasztására szolgált, vagy éppen hősmítoszt teremtettek belőle. Jelen tanulmányban tehát nem a konkrét hadi eseményekkel foglalkozunk, hanem ezeket az emlékezeti rétegeket bontjuk ki, elsősorban a két ostrom helyi – nagykanizsai és zalai –, az országos, valamint az olasz, német és török emlékezetének széles spektrumú, de nem teljes körű bemutatásával.

## A történelmi háttér

A Balaton és a Dráva között, a Kanizsa-patak – a mai Principális-csatorna – mocsarában lévő kanizsai vár Szigetvár 1566-os elvesztését követően lett a Nyugat-Dunántúl, valamint Stájerország védelmének egyik legfontosabb erőssége, valamint a kanizsai főkapitányság központja. Az új végvidék megszervezése a korabeli hadügyi adminisztráció egyik csúcsteljesítményének számított, ugyanis a Zrínyi Miklós hősi halálát követő pár évben a semmiből sikerült egy működő, mélységében tagolt várhálózatot kiépíteni. A végvidék

fontosságát jól mutatja, hogy főkapitányai között találjuk többek közt Thury Györgyöt és Zrínyi Györgyöt is. Az 1568-ban királyi kézbe kerülő várat olasz hadmérnökök – Pietro Ferrabosco és Sallustio Peruzzi – segítségével, modern elvek szerint kezdték megerősíteni és kibővíteni. A munkálatok azonban 1600-ra sem fejeződtek be, s a vár keleti része félkész állapotban várta az ostromló hadakat. Ennek ellenére az erősséget körülvevő nagy kiterjedésű mocsár jelentős akadályt jelentett minden támadó számára. Az oszmán erők régi vágya volt Kanizsa elfoglalása, amelyre végül 1600-ban adódott alkalom. A várat ekkor a stájer származású, egykori zenggi főkapitány, Georg Paradeiser védte, az ostromsereget pedig Dámád Ibrahim nagyvezír irányította. Kanizsa fontosságával a keresztény oldalon is tisztában voltak, ezért Rudolf császár katonasága a francia Mercoeur herceg vezetésével komoly kísérletet tett a vár felszabadítására. Részeredményeik ellenére a felmentő kísérlet az ellátási problémák miatt kudarcba fulladt, s ez megpecsételte a vár sorsát is. 1600 októberében szabad elvonulás mellett hosszú ostrom után Paradeiser feladta a rá bízott várat. E tettéért később bíróság elé állították és több társával együtt Bécsben lefejezték.

Kanizsát az oszmánok vilajetszékhellyé tették, védelmére pedig jelentős katonaságot rendeltek. Mivel Európa-szerte megdöbbenést keltett a vár elfoglalása, s féltek, hogy ezáltal veszélybe kerül Stájerország, valamint Észak-Itália, szinte azonnal felmerült a visszafoglalásának terve. Már a következő évben, 1601-ben egy jelentős nemzetközi keresztény sereg indult el Kanizsa alá. A Habsburg Ferdinánd főherceg által vezetett hadsereget magyar, horvát, belső-ausztriai és itáliai, VIII. Kelemen pápa és Vincenzo Gonzaga mantovai herceg által toborzott és fizetett katonák, valamint spanyol pénzen fogadott csapatok alkották. Bár biztosak voltak a győzelemben, a korai tél, s az ezzel járó kivételesen rossz időjárás, a hadsereg vezetésének hozzá nem értése, valamint a vezérek közti ellentétek miatt a keresztény csapatoknak fel kellett adni az ostromot. Ezt követően hosszú évtizedekre lekerült a vár visszafoglalása a napirendről. Legközelebb 1664-ben – szintén sikertelenül – Zrínyi Miklós próbálkozott a visszaszerzésével, majd végül csak 1690-ben került újra a félhold helyére kereszt a kanizsai várban.

## Árulás vagy isteni büntetés? A magyarországi kortársak véleménye

„Ebben az évben a kanizsai királyi várat, egész Horvátország (Helyesebben Dél-Magyarország) legerősebb és legfontosabb védőbástyáját a törökök serege Ibrahim pasa vezérletével körülzárta, és végül hosszabb ostrom vagy küzdelem nélkül, álnok árulás révén az ellenség kezébe került.”<sup>1</sup> A kortárs Závodszy György naplójában e sorokkal sommásan foglalta össze kora magyarországi közvéleményét, amely komoly érdeklődést mutatott a kanizsai ostromok iránt. A korabeli történetírók munkáiban, különböző naplókban, országleírásokban, valamint a hivatali írásbeliségben is rendre találkozunk hosszabb-rövidebb formában egyik vagy másik, bizonyos esetekben mindkettő ostrommal.<sup>2</sup>

A történetírói munkák közül a legrészletesebb a kanizsai eseményekben is részt vevő, a helyszínt ismerő Istvánffy Miklós elbeszélése.<sup>3</sup> A „magyar Livius” reális és elfogulatlan képet adott. Az 1600. évi oszmán hadjáratnak Kanizsa felé fordulását a szigeti bég kezdeményezésének tartotta. Paradeiser kapitányról rossz véleménnyel bírt, Mercoeur herceg felmentő próbálkozásáról viszont elismeréssel írt.<sup>4</sup> A herceg sikertelenségének okát a nagyon elharapódzó élelemhiánnyal magyarázta, Mercoeur pedig – a visszavonulás sikeres keresztülviteléért – elismeréssel illette.<sup>5</sup> A vár feladásának oka szerinte Paradeiser kétségbeesése

1 Tusor 2011, 23.

2 Jó példa erre Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyve 1600. augusztus 28-ból, amely szerint a Dunántúlon sok hír terjedt már az ostrom alatt: „Mivel időközben teljesen világos hírek keltek szárnyra a törököknek a Kanizsa ostromára irányuló szándékairól [...]” Tóth 1989, 235.

3 Istvánffy 2009, 357–388. A Kanizsával foglalkozó részeket azok hosszúsága miatt jelen tanulmány keretei között nem áll módunkban közölni.

4 „[...] a vitézlő nép is őhöz, mint felettebb fősvény s az együttélésben barátságatlan emberhez, nem könnyen akarnának menni, s az ő neve, mint ki Klissianak a törököknek visszasaadásában tanácsadó s a községet oly nagy kárba hozta volt légyen, azoknál mindenütt gyűlölséges volna.” Istvánffy 2009, 360.

5 „Ez az az visszamenetel, amelytől, mint vitéz módon és elég szerencsésen lött dologtól, Mercurianus minden hadviselők ítéletivel másoknak ritkán engedtetett hadakozás tudományának dicséretét nyeri.” Istvánffy 2009, 370.

volt, amelyért az életével fizetett.<sup>6</sup> A következő, 1601. év eseményeivel kapcsolatban kiemelte, hogy Rudolf császárral ellentétben a pápai csapatok vezére, a pápa unokaöccse, Gianfrancesco Aldobrandini Kanizsa ostromát javasolta. Beszámolt a hadvezér haláláról, a mocsár áthidalásának nehézségeiről és a keresztény csapatok komoly erőfeszítéseiről. Az ostrom feladását végül egyértelműen a kegyetlen hideg és a korai havazás számlájára írta.<sup>7</sup>

A korabeli történetírók közül Istvánffy után a későbbi nádortól, Illésházy Istvántól származik a legtöbb információnk. A neves főúr írt az oszmán haditervekről, a baboccai vár elfoglalásáról, mindeközben pedig kritikus hangokat is megszólaltatott.<sup>8</sup> Bemutatta a vár és védői állapotát, majd az ostrom menetét is.<sup>9</sup> Röviden kitért a sikertelen felmentő kísérletre és a következményeire, így Kanizsa feladására is.<sup>10</sup> 1601 kapcsán megemlékezett Kanizsa török megerősí-

6 „Paradisius és akik Kanizsában megszálltanak vala, minekutána eszekbe vevék, hogy az had, melyben minden reménségeket helyezték vala, keveset használván nékiek, visszatért volna, kétségbeesvén [...] feladván a várat [...] békével bocsáttatnék [...]. De nemsokára azután az ő felettébb időnap előtt való kétségbeeséséért s feladásért törvény szerint vétésnek lenni találtatván, némely társaival együtt az császár parancsolatjából fejével fizete.” Istvánffy 2009, 370.

7 „De mindjárt ugyanazon éjtszaka az nagy kegyetlen és iszanyú északi szelek északról fűni kezdének, és az ég megháborodván, és szokatlan nagy hó esék, minéműt az őseink ideje sem említene. [...] sokan kunyhójokban s vermekben szánatos halál nemével megöletve s fagyva merekedve taláttatnának. [...] Mely iszanyú háború időnek szélvész nemhogy valamennyire csendesedni, de mindennap dühösködvén, az szelek inkább-inkább öregbedni láttatnak vala, és hogy maga az ég és az föld is az ellenség mellett állana [...]” Istvánffy 2009, 386.

8 „Tanácsot tarta ott az törökökkel, és azt végezte vala, hogy fél hadát Kanizsa alá bocsássa, maga pedig Esztergom alá jöjön és azt megszállja.” Illésházy 1863, 69., „Másfelől az Tihája az előljáró haddal Babocsát szállá meg, azt megadák neki három nap múlva, és onnan Kanizsa alá szállá; a vezér bassa is, Ibrahim, utána szállá.” Uo. 83., „[...] főképen hogy immár Moldva és Oláhország elszakadott mellőlök, az németektől messze, és meg nem oltalmazhatják őket az pogányok ellen, minthogy Kanizsa szintén előttök volt, és mégsem oltalmazhatták meg [...]” Uo. 82.

9 „Ibrahim bassa, megadván nekik Babolcsát, megszállá Kanizsát. Ezt az végházat igen elhagyták volt, semmi fizetése a szolgáló népnek benne nem volt; nem sok idővel azelőtt egy németet, kinek Paradaisz neve, az ki Klisszát is féltében megadá a töröknek, ezt tevék belé kapitánynak; vele 400 német, magyar, mind futott nép és egyéb százan voltak benne, kevés eleség, porok, golyóbisok; de a sepedék miatt semmit nem árthatott nekik az török, mert ha az bozótot töltették, az víz fölráradott és kiöntötte az sánczbúl őket.” Illésházy 1863, 85–86.

10 A vár feladásáról: „A kanizsaiak annál inkább megrettenének, 21. Novemb. megadák az várat, kiket az török megajándékoza és békével elbocsátá őket.” Illésházy 1863, 87.

téséről, az ostrom előkészületeiről, valamint a hadi eseményekről.<sup>11</sup> A sikertelenség felelősségét – protestáns lévén – a felekezeti harcok évszázadában nem annyira a kegyetlen időjárásra, hanem sokkal inkább a hercegre, valamint a táborában lévő jezsuitákra igyekezett hárítani.<sup>12</sup>

A szintén kortárs, a régiót jól ismerő, Babocsa várát feladó Pethő Gergely is beszámolt *Rövid magyar krónikájában* a vár sorsáról. Fontosságával is tisztában volt: „Ez nem tsak Magyar Országnak, hanem sok több Országoknak is kapuya és őltalma vala.” Ezért megemlékezett Kanizsa ostromáról, Mercoeur herceg seregéről, valamint Paradeiser sorsáról.<sup>13</sup> A következő évben zajló sikertelen

11 „Teletszaka az török Kanizsát mind épété, de kikeletre ugyan igen megerősíté, szép szót adván az polgároknak, mind meghódoltatá az falukot Szalaszágban.” Illésházy 1863, 87., „Az római császár egyben akarja vala hozni a stíriai hadat azokkal, az kiket az Dux Mercurio mellé adott vala, valának azok is 20 ezeren, és Budát akarja vala megszállani. De az gréczi herczeg és annak az anyja addig kérék az császárt, hogy megengedné nekik, hogy ők vegyék meg Kanizsát, kit végre megengede nekik az császár. Megszállá azért az Ferdinandus stíriai herczeg Kanizsát az törökökre 9. Aug., sok álgúkkal löveté; az olaszok sokféle mesterséges hidakat csinálának az bozótón és árkokon kin általmentenek.” Uo. 95.

12 „Kanizsát igen lassan kezdék forgatni az olaszok, és azért Mátyás herczeg 3 ezer gyalogot küldé oda németet segítségre, és Nádasdy Ferenczet magyar lovasokkal; ő maga Fejérvárról Beszprimre jöve, onnan Pápára és Bécsben. Az gréczi herczeg az hadakozásában inkább mindenkor az jezuvitákkal tanácskozik, és népét, ki neki segítségre jöve, hátra szállítá, azt végezvén, hogy ezeké lenne az híre neve, ha azokat ostromnak bocsátának. Azonban szörnyüképen törökök kezdenék lőni. Mert immár Novemberben vala az idő, két-három dérral sok meghala az olaszokban és németekben és elszökék benne; azonban magokban megrémültek és elfutának, 60 örög álgút és taraczkokat hagyának ott, 20 ezer puskánál többet, 20 ezer dárdát, lánczos kópiát, számtalan fegyverdereket, minden sátorokat, éléseket, szekereket. Az herczeg is gyalog mene el, végre Istvánffy Miklósrá és Draskovics Jánosra, az tótországi bánra találkozott, azok hozták Csáktornyára, ott Zriny adott kocsikot neki, és azon mene Gréczbe, ki iffiu vala, 24 esztendő, és mindenestül fogva az jesuiták tanácsán jár vala minden dolgaiban.” Illésházy 1863, 98.

13 „Ibrahim Basa a'Vezér, keét száz ezer Törökkel Tátárral ki jöve, és jöttében Babólcsát meg szállá, és azt Septémbernek 4. napyán meg vevé azután Kanisát, Septembernek 8. napyán, az az, kis Aszszony napyán megszállá, Kinek segítségére, Duca de Mercurio, Zrinyi György, Nádasdy Ferencz, Dráskovics János a' Bán, és Herberstáner Sigmond a' Generál, el menének holott egynehány napig ingerkedvén a'Törökökkel, kényszerítettének előttök nagy harczal vissza szállani, Dráva és Mura közbe. Mert immár a' Tatárok; élésítés el fogták vala a' Thábornak. Ott vitte el az Algyu Kaftalánffy Péternek a' feyét Stankovacscki Ferkást elevenen el fogták, ki ugyan oda marada. Ibraim Basa azért látván hogy Duca de Mercurio vissza szállot hadával, Kanisát minden felöll jobban meg szorítá és Octobernek 21. napyán, Szent Orsola Aszszony napyán, a' meg-szállásnak utánna hatt hétrel, Országunknak nagy kárával, hitre Paradaiser Györgytől, az ott való Capitántúl meg vevé. Ez nem tsak Magyar Ország-

ostromért Istvánffyhoz hasonlóan az időjárást tette felelőssé.<sup>14</sup>

A hírek nemcsak a Dunántúl lakosságát érdekelték, hanem az Erdélyi Fejedelemségbe is eljutottak. Így többek közt Szamosközy István is hosszasan írt az eseményekről. Leírásában a várat a németek adták fel, és a kivégzett Paradeiser-ről szintén lesújtó véleménye volt.<sup>15</sup> A Bocskai István diplomatájaként szolgáló

---

nak, hanem sok több Országoknak is kapuya és óltalma vala, kiért azután való esztendőben, Paradaiser Györgynek, egynéhányad magával a' Császár feyét véteté Bécsben. Kis Komáromból, halván Kanysának veszedelmét ki szökének, kiben Törököket helheztetének." Pethő 1660, 97rv.

- 14 „Ferdinánd, a' Stayer Országi Herczeg, a' Cárol Herczegnek a' fia, kinek segítségére a' Nyólczadik Kelemen Pápa, Aldobrandinust a' maga Eoccsét, tizenhárome ezer Olaszszal bocsátta vala, Kanisát, Septembernek 4. napján megszállá, és azt rettenesessen lövete. De a' Vár megszállásának előtte meg hala Aldobrandinus. [...] Ferdinánd Herczeg, mikor immár tiz egész hétig Kanisát erőssen vittátta volna, az Arnaut kis Haszan Basára, iszonyu nagy hoo, és rettenetes erős hidegh üdő esék Tháborára, ki myátt az Olaszok és Németek, szántalanon halának el, Végre, semmiképpé a' nagy hideget meg nem álhatván, kényszerítették mondhatatlan nagy sok kár Vallásokkal, vissza szállani alóla, és egész Tháborát, négyven őregh fal-terő Agyuját és Taraszkat, sok számtalan külömb külömb féle hadakozó szerszámát és eszközt, a' Vár alatt hadni. Az Olaszok a' Tháborban, és az uton, inkább mind el halának hideggel. Ez len 18. napyán Novembernek." Pethő 1660, 98rv.
- 15 „Anno 1601. Csarlóközi István volt hajdúhadnagy Kanisa alatt, mikor Ibraim basa megvötte Kanisát, ez hajdúk előljáróban voltak, igen emberkedtenek. De végre úgy megverték az törökök őket, hogy nagyobbbrésze oda veszett. Azután az olaszokra jutott az dolog, kik Kanisa alatt u. m. tízezeren voltak, de semmi harcznak nem állván, éktelenül ott vesztették az törökök és hajdúk őket. Ez Kanisa megvétele előtt békességet futotta az német, de az mint mondják csak az üdőt halogatta vele, hogy az tél azonközbe eljöjjön és az töröknek ideje ne legyen az hadhoz. Ezenközbe azért alattomba mind eljártak az hajdúk. Eszéknél az Drávánál való hidat, ki két egész mélyföldig nyul, az sok vizes seppedékes [azaz vizenyős – KV] helyek miá, az hajdúk reá menvén nagy részét elégették, Szerém-Uj lakot meggyújtották, megégették, sok egyéb csatázásokat töttek az békesség szine alatt. Erre nézve Ibraim basa Kanisát hirtelen megszállotta és megvötte. Annakelőtte penig Sasvár agát küldötte volt Esztergomba az békeség tractálása felől, de mind hiába. Ez volt az oka Kanisa megvételenek. Nagy sok számtalan lészakot [azaz palánkot – KV], gerendákat, fákat, font-sövényeket csináltatott volt az basa, azokat hányatta az semlékekre és mindaddig töltötték, addig halmozták, hogy végre megadták az németek. Kapitán Paradaizer volt benne, kinek azután fejét vétette Rodolphus császár Bécsbe. Az ki az császárnak meghozta volt az Kanisa vételét, lefogta és igen megbaculálta [azaz megbotozta – KV]. Ezt adta az hírmondásnak praemiumját [azaz díját – KV].” Szamosközy 1880. 152. A későbbiekben is megemlíti Kanizsa elvesztését, s az erődöt a legfontosabb várak közé sorolta: „Mert az elmúlt hatvan esztendőben ti sok fűváarak ejtettetek az török kezében, Budát, Pestet, Esztergomot, Szolnokot, Egret, Kanisát több sok tartományokat és várakét Tótországban, Horvátországban etc.” Uo. 231–232. Valamint: „Az megöletett császárfiát temették Konstantinápolyba az nagy Ibraim basa mellett, ki Kanizsát megvötte.” Uo. 207. „Strigonium recuperatum est, at amissa est

protestáns költő, Johannes Bocatius *Hungaroteutomachiájában* is – Paradeisert a Győrt feladó Hardegg gróffal együtt elítélve – a németeket elmarasztaló véleményekkel találkozunk.<sup>16</sup>

Kanizsa elestének lett egy vallási térbe helyezett értelmezése is, amely a zsidó nép történetével párhuzamot vonva a török előretörésben Isten büntetését látta, amelyet a magyarság bűnei okoztak. Ennek egyik megnyilvánulását 1600 novemberében, Vas vármegye közgyűlésének jegyzőkönyvében találjuk: „Jól lehet bűneink miatt magunkra haragítván Istent, nagyon is megérdemeltük, hogy az ellenség elfoglalja Kanizsát [...]”<sup>17</sup> Szintén Vas megyéhez kötődik egy másik, Magyarai Istvánnak, Nádasdy Ferenc sárvári evangélikus prédikátorának 1602-ben írt műve, *Az országokban való sok romlásnak okairól*. E munkában Magyarai szintén Isten büntetését látta az elmúlt véres évtizedekben. Ezt taglalva hozta példaként Kanizsa 1601-es fagyos ostromának esetét is.<sup>18</sup>

A soproni evangélikus polgárok is hasonlóképpen értékelték a történeteket. Ezt kitűnően tükrözi Faut Márk és Klein Menyhért krónikája, amely beszámol arról, hogy „Ferdinánd főherceg Grazban, a Főtéren, ládákból, deszkákból és

---

Agria et Canisa praecipua propugnacula Ungariae.” Uo. 301. „Romffnak sógora volt Paradeizer, ű commendálta volt az kanisai tisztre, azért vetette ki császár Romffot, hogy olyan hitván embert commendált volt arra az tisztre. Ingyen sem vitták és mindjárt megadta.” Uo.126.

16 „Tudjuk ám, s elöttetek is (ismert) – hogy a kicsinyt a nagygal összevessem, Győrt és Kanizsát nevezem meg –ki adta át szégyenletes módon az egyiket és a másikat is az ellenségnek! Bizony állítom, hogy Hardegg gróf és Paradeiser volt. Németország eme két ékessége, Hardegg és Paradeiser, na, űk aztán az utolsó leheletükig, hűségesen, egy lépést sem hátrálva kitarottak a császárukért, ugyebár? Pfuj, micsoda szégyen, restellhetitek, amíg világ a világ! Egy seregnyi van az effélékből!” Bocatius 2014, 126–127. Paradeiser nem minden alapot nélkülöző védekezéséről: OSZK Kézirattár, Fol. Germ. 1408., Cerwinka 1968, 491–503.

17 1600. november 25. Tóth 1989, 243.

18 „Ha pedig mégis bálványimádók, képtisztelők leszünk, s azon régi gonosságokban maradunk, mellyekben ez idáig voltunk, úgy megvakít az űristen is bennünket, hogy még az hasznos eszközökkel és jó alkalmatosságokkal sem tudunk országunk szabadulására élni, mint hogy ez ideig is, noha minékünk jobb alkalmatosságunk volt ugyan az hadhoz az ellenségnél, de miért hogy az bálványozás kösztünk erőszakkal ótlamztatott, nem élhetünk véle, mert büntetésül Isten is akadékot vetett bele, éhséget, drágaságot, viszhavonyást, döghalált, hadviselők betegségeit, esőt, havat, szelet, árvizet, hideget, félelmetességet etc. bocsátott tartóztatástulaz vitézekre, mellyek miatt elkezdett dolgunkat, mind Buda és Kanizsa alatt is, félbenhattuk.” Magyarai 1979, 139–140.



fatörzsekből a jezsuiták biztatására és hízelgésére felépíttette Kanizsa mását, ezt a faerősséget megostromolta és nyomban be is vette.” Ezt követően nem kevés iróniával, vitriolos tollal jegyezték fel, hogy „Amikor azonban a Magyarországon fekvő igazi Kanizsa ellen vonult olasz hadnépével, jezsuita és kapucinus szerzeteseivel – ezek voltak a legjobb haditanácsosai és ezredesei – egy kapucinus a keresztet a várban levő törökök felé emelte, de egy ágyúgolyó keresztetől a levegőbe repítette.” A történetekben isteni beavatkozást véltek felfedezni: „Mindenféle hadi fortélyal megkísérelték a vár bevételét, ám Isten hirtelen borzalmas hideget küldött a hadnépre, sok hó esett, hadnépének több mint a fele megfagyott, nagy ágyúi a sárba ragadtak. Összes kincse ottmaradt, mert megfagytak az állatok is, és nem volt elegendő élelmiszerük sem. Így nagy veszteséggel dolgavégezetlenül elvonultak. A törökök aztán az ágyúkat és minden mást behurcoltak a várba.” A történet végén az is kiderül, hogy mi lett volna a siker záloga: „Azt is mondták a törökök, hogy ha lutheránusok lettek volna, akkor a grazi herceg könnyen meghódította volna őket és a várukat, mert állítólag különös szerencséje van a lutheránusokkal szemben.”<sup>19</sup>

Érdekes módon a komoly veszteségeket okozó két ostrom kevésbé mozgatta meg a korszak művészeinek és mecénásainak képzeletvilágát. Ezért a kora újkorból mindössze egy, ám annál impozánsabb magyarországi képzőművészeti alkotást köthetünk az ostromokhoz. Az egykor a Kanizsai család által birtokolt sárvári Nádasdy-vár dísztermének mennyezetén Nádasdy Ferenc megbízásából Hans Rudolf Miller készített 1653-ban egy az 1601-es ostromot ábrázoló falfestményt. Az alkotáson a kanizsai várat Hans Siebmacher híres metszetét mintául véve festették meg, a csataábrázolás pedig Antonio Tempesta firenzei rézmetszőnek Paulus Aemelius hőstetteit bemutató metszete alapján készült.<sup>20</sup>

E forrásokat áttekintve jól látszik, hogy a két ostrom története a Királyság egész területén, valamint az Erdélyben élő kortársakat is foglalkoztatta, és igyekeztek értelmezni, megmagyarázni az érzékeny veszteségeket. Ennek köszönhető, hogy a század első évtizedében még a nemesítő oklevelekben és az

19 Kovács 1995, 76–77., 139–140.

20 Galavics 2000, 453–455.

országgyűlések kapcsán is többször előkerültek a Kanizsa falai alatt zajló események.<sup>21</sup> Az események bemutatásánál sokszor hol burkoltan, hol egészen nyíltan bűnbakképzéssel találkozhatunk, s általában a németek, Paradeiser, esetleg felekezettől függően a katolikusok vagy a protestánsok hibájának tartják a vár elvesztését és a visszafoglaló kísérlet kudarcát.

## „A gyáva Paradeiser” – Az ostromok kései emlékezete Magyarországon

Kanizsa ostromainak története a 18-19. századra a hideg emlékezet tartományába került, így elsősorban történelmi munkákban, valamint különböző Kanizsát is érintő útleírások során került megemlítésre, sőt, az alsófokú iskolai tananyagba is bekerült. A professzionális magyar történetírás egyik első alakja, a jezsuita Timon Sámuel Kronológiájában, majd pedig Losontzi István híres, először 1771-ben napvilágot látott, és több mint hetven kiadást megélt iskolai tankönyvében egy-egy mondat erejéig megemlékezett Kanizsa ostromáról.<sup>22</sup> Bitnitz Lajos 1825-ben járt a városban, s a vár történetében felbuzdulva az egykori nagy események színhelyét is fel szeretne volna keresni, azonban falak helyett már csak cövekeket talált. Mindazonáltal leírta az erősség történetét is, Paradei-

21 Kötöny példa erre II. Mátyásnak az 1610. december 1-jén budróci Budor János és családja számára kiállított armálisra. „Sub iisdem diebus, cum illustrissimus princeps Philippus Emanuel Dux Lotharingiae in subsidium Canisianorum militum venisset [...]. Procedente tempore, cum Ibrahim Passa Turcarum vezirius praesidium Canisa obsedisset [...]. Sic etiam cum serenissimo archiduce Ferdinando eadem Canisa sequenti anno per pontificium exercitum obsessa fuisset, eiusdem obsidioni interfuisse, et Patriae servitium praestitisse.” Pálffy 2002, 977. 1600. december 8-i királyi meghívóban pedig a következők olvashatók: „Quum amissa Canisa, et hostibus Turcis Indies magis in regni istius nostri Hungariae reliquias dire saevientibus [...]” Fraknói–Károlyi 1885, 484.

22 „Octavo deinde Septembris Canisiam arce obsidet, ac quadragesimo obsidionis die deditio facta, eandem occupat.” „Ferdinandus Archidux sex hebdomadarum obsidione Canisiam recuperare conatus, ob frequentes pluvias, & aeris intemperiem desistere a molitionibus ulterioribus cogitur.” Timon 1764, 256., „Ezek után Ibráim Fő-Vezér ismét Magyar Országba jött 1600. és útjában Babotsát, az után Kanisát - is meg-vette.” Losontzi 1773, 134.

sert téve felelőssé a vár feladásáért.<sup>23</sup> Ezt követően 1862-ben Györök György a *Balaton-Füredi Napló*ban mutatta be nagy részletességgel a vár elfoglalásának történetét.<sup>24</sup> A 19. század végére sem változtak sokat a vélemények, általában az események rövid bemutatásakor Paradeiser nyakába varrták a történeteket.<sup>25</sup> A véres események emléke egy-két esetben a történeti irodalom falát is átütötte, s a napi aktuálpolitika is felhasználta hivatkozási példaként. Bizony Ákos országgyűlési képviselő például a Parlamentben a közös hadsereg kapcsán emlegette fel Paradeisert.<sup>26</sup>

Kanizsa és katonáinak történetét a korszak – szemléletében máig meghatározó – jeles piarista történétírója, Takáts Sándor vette újra elő, s publikált rendszeresen hosszabb-rövidebb írásokat a témában. Takáts Habsburg-ellenessége és a németekkel szembeni ellenszenvé Kanizsa kapcsán is jól érezhető. 1926-ban például *A gyáva Paradeiser* címmel közölt cikket, nem rejtve véka alá a közel sem közömbös véleményét.<sup>27</sup> A korban – új megközelítési nézőpontokat nyújtva – más hangok is megszólaltak a témában. Ennek legékezebb példája, hogy Banfi Florio az itáliai források felhasználásával 1940-ben egy elfogulatla-

23 „Maga a Kanizsai vár is [...] a' dúló Török' dühének 1571, 1574, és 1584-ben szerencsésen ellent állott, hanem Paradeisernek feladása által 1600-ban Török kézre jutván, csak 90 évек után szabadúlhatott meg a' járomtól [...]” Bitnitz 1825, 57.

24 Györök 1862.

25 „[...] Paradeiser Gy. erélytelen védelme folytán Kanizsa is a török kezébe esnek [...]” Okányi 1892, 12. „Október 22-ikén Kanizsát idegen kapitánya, Paradeiser György gyávasága, melyért utóbb életével lakolt, a török kezébe juttatta.” Acsády 1897, 527.

26 Bizony Ákos a korszak nagy polémiája, a közös hadsereg kapcsán 1903-ban tartott parlamenti beszédében emlegette fel az eseményeket: „Méltóztatnak tudni, hogy 1600-ban Kanizsát Paradeiser György szintén kardcsapás nélkül adta fel. De ha valaki ismerni akarja azt a felfogást, a mely a magyar és osztrák hadsereg között mindig létezett, csak olvassa el azt a rendkívül érdekes polémiát, a melyet 1662-ben Zrínyi Miklós a költő folytatott Montecuccolival.” Szabadság, 1. (1903) 11. sz. 4.

27 Takáts 1926, 1–2. „Ha Zrínyi György marad kanizsai főkapitánya, a vár sohasem kerül török kézre. De a császár nem bízott a magyarban s a gyáva és tudatlan Paradeiser-re bízta, aki aztán gyalázatos módon feladta Kanizsát. Fejét később a hóhér ütötte le Bécsben. Hogy miként viselkedett Paradeiser az ostrom alatt, arra álljon itt Zrínyi György följegyzése: »A kanizsai vajdák azt mondják, hogy Paradeisert elsőben akkor látták, mely nap az török megszállta. Másodszor akkor látták, midőn földadta a várat. Egy boltban hevert az megszállás idején.«” Takáts 1927, 95–96., Takáts 1929, 1–2.

nabb, adatgazdag tanulmányt közölt az 1601-es ostromról.<sup>28</sup> A történetek értelmezési keretét mégis sokkal inkább Takáts interpretációja szabta meg. A második világháborút követő kommunista diktatúra történelemszemléletébe jól beleillett a „nyugatellenes” takátsi modell, amely – népszerűsége okán – erős hatást gyakorolt a későbbi évtizedek, sőt napjaink történelmi tudatára is.<sup>29</sup>

Az utóbbi évtizedekben a tizenöt éves háború – valamint Kanizsa ostromainak története – kapcsán megfigyelhető egy tisztulási folyamat: egyre több forrás kerül kiadásra, újabb tanulmányok születnek, amelyek segítségével realisabb kép rajzolódott ki az eseményekről. Azt láthatjuk, hogy érdekes módon elsősorban nem is a hatását tekintve nagyobb jelentőséggel bíró 1600., hanem sokkal inkább az 1601. évi ostrom keltette fel a kutatók érdeklődését. Ennek okát elsősorban a források adta lehetőségekben látom: a vár visszafoglalásáért harcoló nemzetközi seregek katonasága a szélrózsa minden irányába elvitte a drámai események hírét. Ennek hatására Európa-szerte találunk a témánkat érintő forrásokat. Az elmúlt években elsősorban a bécsi, török és itáliai levéltárak kutatása által komoly mértékben bővült az ostromok ismert forrásainak száma, valamint e források értelmezése is új erőre kapott.<sup>30</sup> A történetek emellett

28 Banfi 1940.

29 Ennek illusztrálására: „A törökök sem Paradeiser kapitány, sem katonái vitézségéről nem tarthatták sokat. [...] Nem is tartotta őket a császár elég „hűnek” s helyettük egyre nagyobb számban küldött a magyar várakba idegen zsoldosokat, akiknek igazán nem az ország védelme volt az érdekük, hanem csak az, hogy minél nagyobb zsákmányra tehessenek szert! [...] Ferdinánd főherceg vezetésével hatalmas, szinte teljesen kizárólag nyugati zsoldoskatonákból álló sereg kísérelte meg Kanizsa visszafoglalását. [...] nem a védők, hanem a támadók seregei örlődtek fel olyannyira hogy az egész ostromló felszerelést, ágyukat, sátrakat, poggyászt hátrahagyva futottak el Kanizsa falai alól [...]” Zala, 9. (1953) 233. sz. 2. „Thúry halála után Kanizsára idegen zsoldos sereg került, 1600-ban fel is adták a várat a törököknek” Népművelés, 1. (1954) 4. sz. 8., „A Habsburgok magyarellenes politikájának következtében a hazaszeretettől fűtött végvári vitézeket később szelnek eresztették, helyettük zsákmányra éhes idegen zsoldosok kerültek a várba, akik 1600-ban kitűzték a fehér zászlót Kanizsa bástyáira.” Lobogó, 10. (1968) 20. sz. 11., „[...] a török 1600 őszén – jórészt az idegen származású parancsnok gyávasága miatt – bevette a kulcsfontosságú várat.” Magyar Nemzet, 49. (1986) 45. sz. 7.

30 Pl. Brancucci 1980., Tóth 1986., Vizi 1990., Ivanics 1992., Kelenik 1997., Sudár 2006., Tóth 2000, 309–345., Bagi 2013., Norton 2017., Brunelli 2018., Huszthy–Kanász–Szovák 2018., Szovák 2018a, Szovák 2018b., Kruppa 2019., Kanász 2019a., Kanász 2019b., Kruppa 2020., Kanász 2020a., Szovák 2021., Tóth 2021.

egy-egy esetben a mai magyar prózában is helyet kaptak.<sup>31</sup> Végül a legújabb (had)történeti összefoglalók sem feledkeznek el az ostromokról.<sup>32</sup> Mindezek örvendetes fejlemények, főleg annak tükrében, hogy az elmúlt évszázadban a magyar középiskolai tankönyvekből Pápa ostroma mellett a Kanizsa alatti események is eltűntek.<sup>33</sup>

31 Ezek közül kiemelkedik Passauth László *A herceg muzsikusa*, Jankovich Ferenc *A tél fiai*, Benkő László *A Zrínyiek*, Wodianer-Nemessuri Zoltán *Alkony (1580-1605)*, valamint Háy János *Dzsigerdilen* című regénye. „Tábor Kanizsa alatt. Csíkokban fut végig a rongyos hó, a nedves, nyers fahasábok gyér tüze mellett körmüket fújják a mantuaiak. Ez Vincenzo herceg új hadjárata. Már bölcsebben, nagyobb gonddal készült neki az utazásnak. Kevesebb selymet, zenészt és grófort hozott, több ágyút, melegebb köntöst, több bort. Ahhoz, hogy elfoglalja a töröktől a hírhedt kanizsai várat - nem kell muzsikos.” Passauth 1957., Jankovich 1980, 324–325., 333., „És beköltözött a török Kanizsára: A templomok ékét leverték a tornyokról, s a déli harangok hangját felváltotta az Allahü ekber. Zúgott és morgott Rudolf császár haditanácsa, és átkozta a katonákat, akik csak utolsó csepp vérükig voltak képesek védeni az erősséget. [...] Kanizsa elvesztése mérhetetlen bajokat hozott a nemzetre: háborúságok sorozata indult meg, hogy csak a legnevezetesebbre utaljak, a Bocskai-hajdúk király elleni zörgölődése. Ám bármi súlyú vészt is jelentett a Kanizsai vilajet létrehozása, az évek mégis csak teltek, s a tartomány mit sem változott, olyanformán maradt csonka, mint volt első évében.” Háy 2004, 154–155., „A várat a török immár húsz esztendeje tartotta megszállás alatt, és minden jel arra mutatott, hogy esze ágában sincs megválni tőle. [...] Kanizsáért évtizedekkel előtte sokat verekedtek. [...] a lápon túli száraz mezőségeket ésombokat tízezernyi török, horvát és magyar katona vére öntözte.” Benkő 2015, 28., „A diadal után a császári had egy része Kanizsára vonult. A korai hószállingózás, a köd és a fölázott utak a menetet jócskán megnehezítették. A nyirkos október végi időjárás embert-állatot ugyan megviselt, ám a sereget az ostromra teljességgel alkalmatlan ősz se tartotta vissza, mert a stájer főherceg közel harmincezer fős serege már egy hónapja Kanizsa alatt várakozott. [...] A tiszték zúgtak-morogtak. A kanizsai vereséget nem a nagyvezírnek, hanem az erőviszonyoknak tulajdonították, és annak, hogy a vonulás a felperzselt tájon, szakadó esőben túl soká tartott. Mire a vár alá jutottak, a harc ellehetetlenült. Fejérvár bevétele nagy diadal, Kanizsáé nem sikerült, hát aztán?” Wodianer-Nemessuri 2019, 371–372., Végül legújabb regényében M. Csóti Ágnes is megihlették a történetek. M. Csóti 2021, 18–23., 27., 103–110.

32 Kelenik 2013, 80–81., Bagi 2020, 92–93., 96.

33 Ld. Illik Péternek a kötetben található tanulmányát.

## Zrínyi, Thury vagy Aldobrandini? A kanizsai emlékezet alakulása

### A kezdetek

Nagykanizsa tragédiája, hogy a nevét Európa-szerte ismertté tevő vár falai a 18. század elején elpusztultak, így fizikailag nehezen tud a helyi emlékezet kapcsolódni az eseményekhez.<sup>34</sup> Ennek ellenére történeti emlékezetében kiemelten fontos a kora újkor. Mivel ekkor került a város az országos és európai érdeklődés homlokterébe, a cívisek is e vérrel, dicsőséggel és bukásokkal teli kort tartják szűkebb pátriájuk legfontosabb korszakának. Mindez a hivatalos és alulról jövő történeti emlékezetben is érzékelhető. Világosan látszik azonban, hogy a „török kor”-ból Kanizsai Dorottya és a mohácsi csata halottjainak eltemetése, Thury György kapitánysága és hősi halála, valamint Zrínyi Miklós 1664-es ostroma uralja a helyi emlékezetet, s a vár 1600. és 1601. évi ostromai háttérbe szorultak.<sup>35</sup>

Mindazonáltal, még ha bűvópatakszerűen is, de a két ostrom értékelése helyi szinten is megtörtént. A város történetét először papírra vető Horváth Gyula 1861-ben, Kanizsán megjelent könyvecskéjében meglepően hosszan, költői képekkel és párbeszédekkel tarkítva, a valóságtól sokszor elrugaszkodva ismertette az eseményeket.<sup>36</sup> Az őt követő fél mondatos említések után a városi könyvtár névadója, Halis István mutatta be 1895-ben az eseményeket. Ő Paradeiser és – a hideg idő helyett sokkal inkább – Mercoeurt, valamint Ferdinánd főherceget

34 Ennek a legszebb megfogalmazása: „Hiába keressük a dicső múltú vár büszke tornyait, futóárkait, hiába kutatjuk a rengő búzatáblák között Zrínyi Miklós, Thury György legendás alakját, az Allah nevét üvöltő törökök seregét, mindez már rég a múlté. A vár valahol a rétek alatt álmodik a múlttól, a vitézek poraiból acélos búza szökken kalászbá, a régi bástyák helyett karcosú gyárkémények nyúlnak az ég felé, – a város mintha elfelejtette volna múltját.” Bodri–Madarász–Zsadányi 1935, 174.

35 Kanász 2020b, 98–100., Kanász 2021, 98–110.

36 Horvát elsősorban a rossz vezetést és az időjárást tette felelőssé az 1600. és – tévesen 1661-re datált – 1601. évi kudarcért. Horváth 1861, 15–21.

tartotta felelősnek a történetekért.<sup>37</sup> Ugyanebben az évben jelent meg a kanizsai gimnázium évkönyve, amelyben hosszan lehet olvasni a vár történetéről. Ebben kiegyensúlyozott, rövid leírást kapunk az ostromokról is, elsősorban az élelmi-szerhiányt okolva a kudarcért.<sup>38</sup>

1896-ban jelent meg Balogh János máig sokak által használt, azonban feletébb megbízhatatlan hadtörténeti összefoglalója, amely harminchárom oldalon keresztül meséli el a történeteket. Paradeiser várfeladását ő is árulásnak minősítette, az 1601-es kudarcot pedig elsősorban a hideg számlájára írta.<sup>39</sup> 1929-ben a város történetének következő monográfusa, Barbarits Lajos elsősorban Balogh alapján ismertette a történeteket.<sup>40</sup>

37 „Minthogy pedig a nevezetes várnak elvesztését mindenáron megtorolni kellett, ezért Bécsben kivégezték iszonyú kínzások között a kanizsai várórség volt tisztjei közül Paradeiser György parancsnokot, Kugler György zászlóstitest és Nuzs Pongrácz őrmestert, mint hazaárulókat. Pedig a várfeladás közvetlen oka az volt, hogy Mercœur Fülöp lotharingiai herceg vezérése alatt Kanizsa segítségére jött nagy hadsereg a török elől gyáván visszavonult és védelem nélkül otthagya a kétségbeesett várórséget. [...] II. Ferdinánd (még mint főherceg) 29.000 főnyi hadsereg élén jött 1601-ben Kanizsára. Seregében volt 13.000 emberről álló pápai csapat, melyet VIII. Kelemen pápa küldött segítségül Kanizsa várának a pogányoktól visszavételére. Az olaszok annyira nevezetesnek tartották Kanizsa ostromát, hogy könyvben is kinyomatták. Pedig e hadjáratról bizony nem volt érdemes dicsekedni. Ferdinánd megszaladt a török elől, hátrahagyva ágyúit, sátrait és minden podgyászát.” Halis 1895, 783.

38 Például: „A kimerült felmentő sereg okt. 11 és 12-én ütközött meg a török haddal, de a beállott eleség-hiány miatt kénytelen volt visszavonulni és szétválni. A várban az élelem szintén elfogyott, s a kiegészített őrség a parancsnokot a vár feladására kényszerítette.” Pachinger 1898, 5.

39 Balogh 1896, 110–133. „Nagy-Kanizsa várparancsnoka, ki egyéb iránt úgy a német, mint a magyar őrség által gyűlölt, nyelvünket sem értő karinthiai származású, roppant ellenszenves ember volt [...]” Uo. 110., „Nagy-Kanizsa vára, az országnak egyik legerősebb helye volt; a törökök ezt csakis Paradeiser György várkapitány árulása folytán vehették be [...]”. Uo. 217., „[...] csakhogy vele érkezett a hideg és hó is. Hasztalan lett volna most már tíz annyi erő és 100 jeles vezér is, a tagok és idegeket metsző és dermesztő hideg ellen; ez mind lefegyverezte volna ép úgy: mint ezen sátor és egyéb enyhely nélküli táborral is tett [...]”. Uo. 141. Pontatlanságára, ferdítéseire sok példát lehetne hozni, témánk szempontjából a legszembetűnőbb az, hogy szerinte Aldobrandini az ostrom során egy súlyos sebesülésbe halt bele. Uo. 137.

40 „A vár parancsnoka a krajnai származású Paradeiser György ezredes, aki nem is érti a magyar szót és ezért is, meg fősvénységéért is az egész várórség, még a német zsoldosok is csak gyűlölni tudták.” Barbarits 1929, 11. „Mi sem természetesebb, mint hogy a bécsi udvar most már nem nézhette tétlenül Kanizsa-vár elestét. Míg lotharingiai Fülöp herceg 45.000

## A Hősök ligete és Aldobrandini szobra

Mivel a vár elpusztult, az 1930-as években komoly erőfeszítések történtek egy annak a helyén lévő történelmi park kialakítására, s ott Gianfrancesco Aldobrandini szobrának felállítására. A történet fonalát 1934 novemberében tudjuk felvenni, ekkor hallunk először a vár feltárásáról.<sup>41</sup> A próbaásatások eredményesnek bizonyultak, és ennek kapcsán merült fel egy vársétány kialakításának ötlete. Az avatását 1940-re tervezték, s ekkor még Zrínyi Miklósnak és az 1848–1849-es szabadságharcot követő függetlenségi szervezkedések kanizsai kötődésű ferences vértanújának, Gasparich Márk Kilitnek az emlékművét szerették volna felállítani.<sup>42</sup>

Feltűnt azonban egy különös személy, aki alaposan megváltoztatta az eredeti elképzeléseket. Bevonták ugyanis a feltárásba az itáliai magyar vonatkozású források jeles, ám kétes életű kutatóját, Holik Flóris Lászlót (Holik-Barabás László), aki Banfi Florióként lett közismert. Ennek háttérben valószínűleg az állhatott, hogy Banfi 1933-ban részletesen írt a kanizsai várról, s átépíttetőjéről, Pietro Ferraboscóról.<sup>43</sup> Feltehetően ő azonosította az úgynevezett Salm-bástyát, pontosabban annak vélt alapjait.<sup>44</sup> Mindez kevésbé mutatkozott látványosnak, így elhatározták annak újjáépítését.<sup>45</sup> Köré a Hősök ligetét kívánták létrehozni,

---

emberével, szabad harcban, néhány napi táborozás után a visszavonulást választotta, addig a várfalak közé bezárt 148 embernek nem tudták megbocsátani, hogy teljesen magukra maradvá, feladták a reájuk bízott posztot 60.000 pogánnyal szemben.” Uo. 13. „A sebesültek a békástói és felsőerdő mellett húzódó halmon voltak elhelyezve, a főserg mögött és itt is pusztultak el. (Ezt a helyet azóta is Katonatemető-dűlőnek nevezik.)” Uo. 16.

41 Városok Lapja, 29. (1934) 22. sz. 621., Zalai Közlöny, 75. (1935) 2. sz. 3–4., Magyarország, 16. (1935) 106. sz. 10.

42 Magyarország, 16. (1935) 261. sz. 19.

43 „Legutóbb dr. Barabás-Holik László tanulmányozta a régi nagykanizsai vár kérdését és megállapította, hogy a régi olasz hadépítézet szempontjából nagy jelentősége van a feltárásnak. Építészeti stílus szempontjából a nagykanizsai vár felette van a győri várnak. Hír szerint már a közeljövőben próbaásatásokat végez dr. Barabás-Holik László a nagy. kanizsai vár feltárásának előkészítésére.” Kis Újság, 48. (1935) 166. sz. 6., Maggiorotti, Leone – Banfi 1933.

44 Zalai Közlöny, 79. (1936) 210. sz. 3.

45 „A Salm-bástya planirozásának és esztétik[a]i kiképzésének tervezetét dr. Barabás László, a zalai születésű frenzei egyetemi lector és az olasz hadiépítészeti intézet tb. tagja végzi,



ennek a területét pedig boldog Batthyány-Strattmann László másodszülött fia, László át is engedte a városnak.<sup>46</sup>

Bizonyosan Banfi javaslatára új emlékezetpolitikai programmal is előálltak: „Nagykanizsa vára nemcsak a kereszténység védőbástyája volt, hanem Itália békéjét is szolgálta és itt harcolt Nagykanizsa alatt vitéz seregével a pápai állam generalisszimusa, Giovanni Francesco Aldobrini herceg, VIII. Kelemen pápa unokaöccse, aki 1601 szeptember 16-án hősi halállal halt és miután Nagykanizsán bebalzsamozták holttestét, azt Rómába szállították. Hatalmas szobra ott díszíti a Capitóliumot. Most akció indult meg aziránt Rómában, hogy a hős herceg szobrának mását Nagykanizsára küldjék, ahol az a Salm-bástyán fel lesz állítva. A polgármesternek ezzel kapcsolatban az a terve, hogy Aldobrandinin kívül a vár hős magyar parancsnokainak emléke is méltó helyet kapjon a feltárt Salm-bástyán, illetve az ezzel kapcsolatos parkban. Egy kanizsai hősök ligete lesz ez, ahol Nagykanizsa dicsőséges múltja, őseink vitézsége panteon-szerűen lesz megörökítve. Miután 1940-ben Nagykanizsa város polgársága megünnepli a régi nagykanizsai vár visszafoglalásának 250 éves évfordulóját és ugyanakkor 525 éve lesz, hogy a szentferencrendiek letelepedtek Nagykanizsán, akik a magyarságnak és a magyarosodásnak megbecsülhetetlen szolgálatot tettek, a polgármester országos zarándokhellyé kívánja kiépíteni a feltúrt vár-maradványt és országos ünnepek között leleplezni az Aldobrini-szobrot. A dicsőséges ősök késői unokái méltóképpen kívánnak áldozni a hős apák emlékének.”<sup>47</sup> Először 1940-re, a vár felszabadításának 250. évfordulójára időzítették az ünnepséget,

---

aki a legközelebbi napokban Nagykanizsára érkezik és a helyszíni szemle alapján elkészíti a fenti emlék tervét, amit egy-két katasztrális holdas park fog még szebbé varázsolni.” Zalai Közlöny, 79. (1936) 210. sz. 3. Fontos megemlíteni, hogy Banfi egyrészt nem zalai, hanem nyíregyházi születésű volt, s nem dolgozott a firenzei egyetemen. A hír az országos sajtóban is elterjedt: Magyar Jövő, 18. (1936) 210. sz. 6., 8 Órai Újság, 22. (1936) 226. sz. 11., Nemzeti Újság, 18. (1936) 226. sz. 11.

46 Zalai Közlöny, 77. (1937) 33. sz. 2. Erről az MTI híradása nyomán az országos lapok is megemlékeztek, megemlítve, hogy a szobrot az olasz kormány fogja a városnak adományozni: Magyar Távirati Iroda, 1937. február 11., Pesti Hírlap, 59. (1937) 34. sz. 16., Kis Újság, 50. (1937) 34. sz. 6., Esti Kurír, 15. (1937) 34. sz. 3., Nemzeti Újság, 19. (1937) 34. sz. 9.

47 Zalai Közlöny, 76. (1936) 210. sz. 3.

majd 1937-re szerették volna tenni a szoboravatást.<sup>48</sup> Az ünnepséget Krátky úgy képzelte el, hogy „országos esemény lesz, nem csak a magyar közélet vezető tényezői jönnek le Nagykanizsára, hanem olasz kiválóságok is felkeresik a magyar határvárost.”<sup>49</sup>

Végül azonban mégis 1940-re halasztották az ünnepséget.<sup>50</sup> Ezt követően mélységes csend borult a tervezetre. 1940 áprilisában Fülöp György már az egykori vár területén húzódó útvonal felett felépülő várkapu tervét vetette fel, amelynek a tetején Zrínyi Miklós szobra kapott volna helyet.<sup>51</sup> Hiába keresük az évforduló lázas előkészületeire utaló híreket, az országos sajtó csak annyit tudott, hogy „Nagykanizsa városa ezt az évfordulót méltó fénnel kívánja megünnepelni és arra már folynak az előkészületek.”<sup>52</sup> Ennek oka is kiderült: „A hivatalos város nagyszabású tervekkel foglalkozott, hogy a visszafoglalás 250. évfordulója alkalmával ezt a nagy történelmi eseményt méltóképpen meg fogja ünnepelni, így többek között a régi vár helyén megfelelő vársétány kiépítésével, a harcokban kitűnt vezérek és várkapitányoknak emlékállítással, a visszafoglalás hősi harcának megírásával és különböző javaslatokat dolgozott ki, azonban az idő nem volt erre alkalmas.”<sup>53</sup> Tehát a politikai akarat megvolt, de az újabb világháború miatt a múzsa lantját Mars fegyvereire cserélték és valószínűleg a pénzhiány, valamint a háborús készültség nem tette lehetővé a park létrehozását.

48 1937 januárjában úgy tudta a Pesti Hírlap, hogy „a leleplezés Kanizsa Hete elnevezéssel országos ünnepségek között fog megtörténni.” Pesti Hírlap, 59. (1937) 15. sz. 9.

49 Zalai Közlöny, 77. (1937) 16. sz. 2., Zalamegyei Újság, 20. (1937) 17. sz. 2.

50 „Nagykanizsa jubiláris esztendejét, 1940-et tartja arra alkalmasnak, amikor Nagykanizsa országos ünnepségek között fogja megülni a vár visszafoglalásának 250 éves fordulóját és leleplezésre kerül Aldobrandini herceg, olasz generalisszimusz szobra is az addigra elkészülő kanizsai vár sétányon.” Zalai Közlöny, 77. (1937) 108. sz. 2. Továbbá: Uo. 76. (1936) 295. sz. 5., 77. (1937) 170. sz. 3., 77. (1937) 171. sz. 3., 77. (1937) 176. sz. 4., 78. (1938) 12. sz. 2.

51 Zalai Közlöny, 80. (1940) 82. sz. 2.

52 Magyarország, 21. (1940) 161. sz. 8. Az 1939-es kanizsai hadtörténelmi kiállítás kapcsán sem írtak a tervekről, csupán a vár makettjét mutatták be. Pesti Hírlap, 61. (1939) 180. sz. 15., Új Magyarország, 61. (1939) 182. sz. 6.

53 Zalai Közlöny, 80. (1940) 160. sz. 2.

## Az újra felfedezett történet

A második világhéregést követően az 1601. évi események elhalványodtak a helyi emlékezetben, s a vár elfoglalása kapcsán Múd Aladár nézeteihez igazodva a Habsburg- és németellenesség került előtérbe.<sup>54</sup> A település történetének és e két ostromnak az alaposabb feldolgozása és értékelése az 1980-as években Méri István és V. Molnár László munkásságával kezdődött el, majd Vándor László rajzolta fel az eddigi legteljesebb képet a város és a vár kora újkori történetéről, beleértve a két ostromot is.<sup>55</sup> Ezt követően Kardos Ferenc gyűjtötte 2010-ben össze a török korhoz köthető helyi kanizsai mondákat, majd a Kanizsai antológiában jelent meg több ide vonatkozó cikk.<sup>56</sup> Végül 2020-ban a Thúry György Múzeumban az Aldobrandini levelezését tartalmazó kötetet is bemutatták.

Az ostromok nem igazán mozgatták meg a helyi művészek és lokálpatrióták fantáziáját. Beszédes, hogy az 1996-ban állított váremlékmű tábláján például nem is szerepel 1601, pusztán a vár egy évvel korábbi elfoglalása, valamint az 1664-es sikertelen ostrom. Egy képzőművészeti alkotás azonban született a témában: Wegroszta Zoltán kiskanizsai fafaragó művész az elmúlt években készített egy három darabból álló, hatalmas panorámakép-sorozatot, amelynek

54 Szemléletes példa erre a kanizsai kötődésű Timár Ede, aki a korábbi vádaskodásokat átvéve 1960-ban a Zalai Hírlapban írt cikkében Paradeiser bűnösségét és felelőtlenségét hangsúlyozta, sőt Lotharingiai Fülöpöt is felelősségre vonta. „[Paradeiser – KV] Magyarul nem értett egy szót sem. Rádásul még fősvény is volt [...] nem vette komolyan a török készülődéseit. [...] Paradeiser a felmentők harcát sem támogatta a várból, hanem gyáván meghúzódva, várta a fejleményeket. [...] Paradeiser a várból ezalatt mindenkinek azt hangoztatta, hogy nincs értelme az ellenállásnak. [...] Az árulók büntetése, ha kegyetlen módon is történt, igazságos volt. Hanem valaki hiányzott mellőlük a vérpadról. Lotharingiai Fülöp herceg, ő is megérdemelte volna a büntetést Kanizsa várának török kézre való jutásáért. Mert jóval többet tehetett volna 45 ezer főnyi seregével a vár felszabadításáért, mint amennyi az egyszeri sormási ütközet volt. Őt azonban nem érhetett vád, vagy büntetés. A császári házhoz tartozott. S e ház, ha sajnálta is Kanizsa várának elvesztését, azért Fülöp herceg fejét többetérőnek tartotta annál és a vár környékén török rabságba került jobbágyok veritékénél, vérénél.” Timár 1960, 12.

55 Méri 1988., V. Molnár 1987, 78–91., Vándor 1994.

56 Ezek között találjuk a később bemutatandó katonatemetőt, valamint a Barbarits leírásából kiinduló Basa-dombi rózsza történetét és Ibrahim sátrának a récsei tó melletti lokalizálását. Barbarits 1929, 11–12., Kardos 2010, 22–24., Kanász 2019a., Kanász 2020a.

egyik darabja a vár 1600. évi feladását ábrázolja. A történeteknek végül egy helyi szépirodalmi feldolgozását ismerjük: M. Csóti Ágnes 2021 őszén megjelenő regényének utolsó fejezetét a Palazzo Ducale híres labirintusa ihlette.<sup>57</sup>

## Két elfeledett helyszín – a Katonaerdő és a Vérhalom

A kanizsai történelmi emlékezetnek van egy olyan helyszíne, amely nem a várhoz, hanem az 1601-es ostrom során elesett keresztény katonák feltételezett sírjához kötődik. Mint láthattuk, a hátrahagyott sebesült és beteg vitézek végzetes sorsáról már a kortársak is megemlékeztek. Helyi szinten ennek első nyomai a 17. század végére vezethetők vissza, amikor is egy egyházlátogatás során a kanizsai plébánia földjeinek összeírásakor két holdat is összeírtak a *Katona temetésnek* nevezett helyen.<sup>58</sup> A már idézett Bitnitz Lajos 1825-ben írt „a’ kis Kanizsai kopár homok halmokban, az úgy nevezett nagy és kis katona temetőikben” található maradványokról.<sup>59</sup> Közel negyven évvel később, a *Hölgyfutár* kapott egy nem mindennapi olvasói levelet, amely szerint „Kanizsa észak felőli oldalán – Írja a „Z. S. K.” nem messze azon kis dombtól, ahol Paradeiser György, Kanizsa akkori cs. tábornoka s parancsnoka, ki az 1600. ostrom alatt a törököknek szolgáltatta át árulásképen a várat, lefejeztetett – tehát nem, mint Horváth Gyula ur (megbántás nélkül legyen mondva) „Kanizsa leírása“-ban akarja, Bécsben végeztetett volna ki – e kis dombtól, mit az időtől fogva a köznép vérhalomnak hívott, bár már feledésnek indul, nem messze a palini Inkey család kis kápolnát építtetett, mely körül kálvária volt, hova böjti időkben ezerenkint siettek a buzgólkodók, mely is az Inkey család sírboltját képezi.”<sup>60</sup> Tehát a csak a monogramjáról ismert Z. S. K. szerint Paradeisert Kanizsán fejezték le egy Vérhalomnak hívott helyen. Valószínűleg a története alapja a Katona-temetről hallottak voltak, ám egy metamorfózis során a sebesült katonák helyett a kapitány halálának színhelyévé vált a terület. A történet tehát elterjedt lehetett

57 M. Csóti 2021, 18–23., 27., 103–110.

58 Rózsa 1993, 8.

59 Bitnitz 1825, 57.

60 *Hölgyfutár*, 13. (1862) 98. sz. 781.

Kanizsán, és több változat is keringett róla. Ezt bizonyítja, hogy Halis István is megemlékezett e helyről. 1895-ben a legbővebb leírását adta a szomorú históriának.<sup>61</sup> Ezen kívül a helyi emlékezet őriz még egy emléket, az ún. Császár-rétet, ahol – helytelenül – úgy tudták, hogy maga a török császár állíttatta fel a sátrát Kanizsa ostroma közben.<sup>62</sup>

Nemcsak a kanizsai polgárok, hanem a környék falvainak népe is megőrizte az ostromok emlékét. Például 1819-ben a vártól 15 km-re fekvő Surd faluban végzett evangélikus egyházlátogatási jegyzőkönyvben írtak arról, hogy a települést 1601-ben, az ostrom évében pusztították el a törökök.<sup>63</sup>

## Közép-Európa sem felejt

Közép-Európa, azon belül is elsősorban a Császárság, valamint a Habsburg Birodalom tartományai élénk érdeklődéssel követték a kanizsai fejleményeket. Ennek hátterében az állhatott, hogy a várat – ahogy a lábjegyzetben lévő idézetek is érzékletesen mutatják – a német területek egyik legfontosabb védbástyájának tartották. Erről a német protestáns teológus, David Chytraeus az 1592-es év ismertetésénél érzékletesen így írt: „Kanizsát is, amelyet már korábban lélekben megszálltak, reményük szerint majdnem elemésztettek, ám eddig mégsem foglaltak el, jóllehet a külvárosra tüzet hajítva nagy kárt okoztak. Ha pedig

61 „Ferdinánd megszaladt a török elől, hátrahagyva ágyúit, sátrait és minden podgyászát. Sőt otthagya a sebesült katonákat is minden védelem nélkül, martalékul a dühös töröknek és a rendkívül kemény télben kitéve a bizonyos halálnak. A nyomorult katonák (a mostani Felső-erdő és Békástói-erdő között levő halmon) a főserg háta megett voltak sátrakban elhelyezve és ugyanott veszték is elrettentő szenvedések között. Ez a hely máig is Katona-temetői dűlő néven fordul elő a telekkönyvben.” Halis 1895, 783.

62 Papp–Végh 1964, 589.

63 „Quamvis hic locus anno 1601 per Turcas totaliter desolatus fuerit: tamen relatio de loco Surd, pro fidedigna agnoscere potest, cum imprimis horum omnium vestigia, usque ad hodierna tempora adsint, et nos de illis evidenter edocere valeant.” Azaz: „Jóllehet ez a hely a török miatt 1601-ben teljesen elnéptelenedett, mégis a Surd helységről szóló beszámoló hitelesnek fogadható el, elsősorban mivel mindennek a nyomai a mostani időkig megvannak, és egyértelműen tájékoztatnak ezekről bennünket.” EOL, Dunántúli Evangélikus Egyházkerület levéltára I. sorozat, 51. doboz, Dt. 7. Canonica visitatio 6. pallium, Somogyi Esperesség 1819.

Kanizsát elveszítjük, Németország ingje és alsóruhája is elveszni látszik majd.”<sup>64</sup> A szöveg különös szóvicce a *Canisia* – *camisia* párhuzam. Az ötletes szójáték Verancsics Antaltól eredhetett, legalább is erre utal Krzysztof Warszewickinek egy Rómában megjelent munkája: «Ha végül sikerül elfoglalni Kanizsát, az nem Magyarországnak vetít előre komolyabb védekezést, hanem szomszédainak pusztulást. És lelkelem elborzad attól, hogy felidézze, amit Verancsics Antal esztergomi érsek, a Magyar Királyság legkiválóbbja, sok éve már véletlenül megjövendölt, amikor azt mondja: «Ha elveszítjük Kanizsát, elveszítjük az ingünket is». És nem tudom, ok nélkül-e. Mert vajon lehet-e kételkedni abban, hogy ha Kanizsát elfoglalják, Ausztriába, Stájerországba, Karinthiába, sőt egészen Friuliig (ad Forum Iulii) szabad bejárása lesz a töröknek?».<sup>65</sup> Közülük földrajzi elhelyezkedésük, lakosainak személyes veszélyérzete, valamint a harcokban részt vevő katonái révén elsősorban Stájerországot és Alsó-Ausztriát érintették közelebből a hadjáratok. A stájer települések sínylették meg leginkább Kanizsa elestét, ugyanis a várra mint védfalukra tekintettek.<sup>66</sup>

Az események értékelésében a császári udvarnak volt a legnagyobb befolyása. Az udvari körök interpretációja megegyezett II. Rudolf saját véleményével: Kanizsa elvesztésének fő oka Paradeisernek és tisztjeinek hitszegő magatartása

64 „Canisiam quoque, quam pridem animis invaserunt, spe pene deuorant, non tamen adhuc occuparunt, tametsi igne suburbij iniectione magna calamitate affecerunt. Si autem Canisiam amiserimus, Germaniae camisia & subucula amissa videbitur.” Chytraeus 1611, 854. A hasonlat ismert lehetett, ugyanis Laurentius Riseberg is használta a párhuzamot: „Canisiam (Camisiam Germaniae)”. Riseberg 1596, 205.

65 „Canisia postremo capta, non defensionem amplius Hungariae, sed vicinis excidium ominatur. Ac horret referre animus, quod ante multos annos Antonius Verantius, Strigoniensis Archiepiscopus, regni Hungarici primus forte praedixerat: si amitteremus, inquit, Canisiam, amitteremus & camisiam, nec scio, si temere. Dubitandum quippe est, ne, Canisia capta, in Austriam, Styriam, Carinthiam, ipsumque adeo Forum Iulij aditum Turca habeat patefactum.” Varsevicus 1601, 4rv.

66 Veit Marchthaler az 1580-as évek végén így írt Kanizsa helyzetéről: „Kanizsa olyan piac és erőd, amely egy nagy mocsár közepén van és minden oldalról iszap veszi körül. Manapság nem is lehet észrevenni, hogy ez a végház a kulcs Stájerország felé.” Marchthaler 2020, 56. Anthonio Zungo III. Ferdinándnak 1641-ben jól megfogalmazta mindezt: „A tiszteletré méltó Stájer Tartomány mindenkor jól megfontolta, hogy amikor még Kanizsa volt a védfalunk, még inkább ezen erődítmény elvesztése után [...]” Kovács 1998, 918–919., valamint Zeiler 1997, 50. A legalaposabb osztrák feldolgozás: Cerwinka 1968.

volt, akiknek esküjéhez híven utolsó csepp vérükig védelmezni kellett volna a rájuk bízott erősséget.<sup>67</sup> A birodalmi közvélemény érdeklődését jól mutatja, hogy a korabeli Fugger-Zeitungen és egyéb nyomtatott kiadványok – például Dionysius Klein és Gotthardus Artus Dantiscanus – is hírt adtak az ostromokról.<sup>68</sup> Az általános híréhségen kívül a Német-Római Birodalom rendjei is foglalkoztak a vár elestével, ugyanis felmérték, hogy Kanizsa meghódítása a Birodalom számára is veszélyes lehet.<sup>69</sup> A korabeli történetírók közül például Hyeronimus Ortelius írt részletesen az eseményekről,<sup>70</sup> majd a század második felében őt, valamint Istvánffy felhasználva Martinus Zeiler is beszámolt az ostromok menetéről.<sup>71</sup> 1684-ben a nürnbergi Johann Cristoph Wagner rövidében mutatta be a történeteket, szintén Paradeisert hibáztatva a vár elvesztéséért.<sup>72</sup> Sőt, I. József császárnak az Anton Ernest Burckhard von Birckenstein által készített mértankönyvébe is bekerült Kanizsa leírása, melyben a vár feladása és Paradeiser halála is szerepel.<sup>73</sup>

67 Pálffy 1997, 204. Például az Udvari Kamara 1603. december 26-i jelentése szerint „Elesett ugyan Eger és Kanizsa, parancsnokaik kislelkúsége miatt, de ezek visszanyerésére alapos remény van [...]” Fraknoi–Károlyi 1890, 354., 425.

68 Például: 1600-ból: ÖNB, Fuggerzeitungen, Cod. 8973. 441rv, 455r, 503rv, 507v–508r, 522v–523r, 556r–558v. 1601-ből: ÖNB, Fuggerzeitungen, Cod. 8974. 634rv, 643rv, 708rv, 716v. Ld. a Die Fuggerzeitungen-projekt honlapját. (<https://fuggerzeitungen.univie.ac.at/>, letöltés: 2021. április 8.). Arthus 1611, 793–797., 1601-ről pedig: 814–815., 822–824. A kanizsai kapitány végzetéről is írt: „Paradiserius qui Praefestum oppidi egerat, [...] post annum tandem captivitatem, cum nostri Canisiae obsidionem infeliciter iterum tentasset, dextra primum deinde capite truncatus, perfidiae & proditionis poenam luit.” 797., valamint Klein 1603, 44–45., 6., 47. Továbbá: Meteren 1618, 204.

69 Például 1603 áprilisában is felemlgették mindezt a császári propozícióra adott válaszukban. Bagi 2014, 1199.

70 Ortelius 1602, 502–527.

71 Zeiler 1997, 49.

72 „Canischa egy nagyszerű erődítmény, mocsaras vidéken a Canischa (Kanizsa) folyócska mellett, amelynek nagyon alacsony a partja és szinte tavat alkot. Ezáltal a vár szinte bevehetetlen, és kétségtelenül még most is keresztény uralom alatt lenne, ha Paradeiser parancsnok úr hanyagsága 1600-ban nem adta volna török kézre. A parancsnok azonban elnyerte büntetését, mivel a hóhér fejét és kezét vette. Mások is, akik a szégyenletes árulásban bűnösök voltak, halállal lakoltak. Ettől kezdve a keresztények számos kísérletet tettek megszerzésére, különösen 1663-ban, de mindig nagy veszteséggel kellett elvonulniuk.” Kálmán 1980, 8., Wagner 1684, 7. (Benne egy Kanizsát ábrázoló metszettel.)

73 Birckenstein 2001, 163.

A vallási konfliktusoknak az egész Európát lángba borító korszakában egy sajátos, elsősorban Habsburg- és katolikusellenes értelmezés is elterjedt. Ennek egyik ékes példája egy korabeli, Ulmban megjelent gúnyének (*Ein new Lied vonn Abzug Canischa*). Ebben a konkrét hadi eseményekről kevés szó esik, inkább szatirikus módon, egy híres katonaének parodizálásával üztek gúnyt az ostrom sikertelenségéből.<sup>74</sup> Népszerűségét jól mutatja, hogy a prágai Sixt Palma Močidlanský szabad átdolgozásban cseh nyelvre is lefordította az erősen jezsuita- és kapucinus-ellenes, a római pápát is kifigurázó művet. Ezt a prágai udvar nem fogadta túl nagy örömmel, törvényszék elé került, s hiába védekezett azzal, hogy csak tréfa volt részéről az egész, elűzték a városból, és csak 1610-ben kapott kegyelmet.<sup>75</sup>

## A kereszt katonái – Az ostromok itáliai emlékezete

A magyar hadszíntéren harcoló itáliaiak jelentős létszámának következtében az olasz közgyűjtemények jelentős számú és változatos forrással rendelkeznek a tizenöt éves háború eseményeiről és a korabeli kanizsai történetekről. A két vizsgált év között viszont lényeges eltérés van: míg a vár elestéről viszonylag kevés olasz forrással rendelkezünk, addig a sikertelen visszafoglaló kísérlet kapcsán sok fontos és egyedi itáliai levelet, beszámolót és könyvrészletet ismerünk. Ezt színesítik az ostromhoz köthető képzőművészeti emlékek. Ezért ebben a fejezetben az 1601. év itáliai forrásaival és emlékezetével foglalkozunk.<sup>76</sup> A for-

74 Pl.: „Canischa ich musz dich Lassen / ich fahr dahin mein strassen, / wider heim In mein Land / mein freund Ist mir genomen, / dasz Ich Dich nit hab gwonen, / sondern zeuch ab mit sehend. / So gehts wen man mit Pfaffen, mit Weiber vnd mit Affen / vill haben Krieges Rath, / vnd nit off Got thuet Bawen / vnnd seiner Hilf verstrawen / als dann kombt new zu spot.” Leffler 1911, 181–182., G. Etényi 2008, 80. Egy 1604-ben, Zweibrückenben megjelent röplap is hasonló katolikus-ellenes éllel íródott az ostrom kapcsán. Narratio... 1604.

75 Tarján 2009.

76 Az 1600. évvel kapcsolatban Alfonso Carillo jezsuita tartományfőnök levelezését mindenképpen ki kell emelnünk. Ebben először 1600. október 30-án írt Aquaviva generálisnak



rásokat két nagy csoportra oszthatjuk: egyik részük a vatikáni és római közgyűjteményekben lelhető fel, s elsősorban a római Szentszékhez köthető, másik részüket pedig az észak-itáliai, elsősorban a mantovai közgyűjtemények őrzik.

## VIII. Kelemen pápa serege Kanizsa falai alatt

A barokk pápaság szempontjából ideológiailag és Itália védelmét tekintve is különösen fontos volt a magyar hadszíntér. Ezért hamar reagáltak Kanizsa feladásának hírére is.<sup>77</sup> Így VIII. Kelemen pápa két magyarországi hadjárat után 1601-ben ismét jelentős sereget küldött unokaöccse, Gianfrancesco Aldobrandini vezetésével a Kárpát-medencébe. A hadvezérnek nem kis érdemei voltak abban, hogy e sereg Kanizsa ellen indult. Az ostrom kapcsán fennmaradt jelentős számú levéltári forrás részben már régóta ismert a kutatók számára, ám az elmúlt években nagy lendülettel indult el az új források felkutatása. Az „Örök Városban” található Kanizsával kapcsolatos képzőművészeti emlékek is javarészt a pápa hadvezéréhez köthetők, noha Aldobrandini nem ért el Kanizsához, ugyanis szeptember elején Varasdon megbetegedett és 17-én elhalálozott.<sup>78</sup> A pápa csak később értesült unokaöccse állapotáról, és szeptember 24-én így írt: „Szívünket éles fájdalom nyila szegezte át unokaöcsénk reménytelen állapotának hírére [...], de megnyugszunk abban, amit az Úr rendel és ha őt magához vennie tetszik, irgalmasságába ajánljuk lelkét.”<sup>79</sup> Testét bebalzsamozva Rómába küldték, ahol már szeptember 26-án tudtak a haláláról.<sup>80</sup> 1602. január 3-án ért a test Rómába. Pietro Aldobrandini processzióval várta a menetet a Piazza del Popolo-nál, majd a későbbiekben a város több templo-

---

Rómába arról, hogy Kanizsa vára elesett és így az oszmánok a gráci szemináriumot is veszélyeztetik. November 25-én pedig a jezsuita generális írt neki, és sajnálatát fejezte ki a vár eleste miatt. Veress 1943, 354–356. Továbbá: Doglioni 1622, 891–892. A korabeli itáliai Magyarország-képről: Kruppa 2014.

77 A hír legkésőbb 1600 novemberében – Velencén át – már Rómában is ismert volt. Tóth 2021, 33.

78 Borsói 2007, 89.

79 Fraknói 1903, 258.

80 A szeptember 26-i konzisztoriális aktából kiderül, hogy a pápa – mikor megtudta unokaöccse súlyos betegségét – méltatta szerény életvitelét, s a biztos halálhír megérkezéséig arra kérte a bíborosokat, hogy ne nyilvánítsák részvétüket. Tusor–Nemes 2011, 239.

mában is gyászszertartásokat tartottak.<sup>81</sup> Rómában nagy ünnepek közepette a teljes bíborosi kollégium részvételével temették el és díszes sírt kapott a Capitoliumon álló Santa Maria in *Ara Coeli* templom San Francesco Solano kápolnájában.<sup>82</sup> Az elhunytat dicsőítő felirat megemlékezik Kanizsa ostromáról is.<sup>83</sup> Aldobrandini fontosságát jól mutatja, hogy a domb túloldalán, a Capitoliumi Múzeumok épületében a Palazzo dei Conservatori egyik termében (a Sala dei Capitani-ban) 1602-ben felállították az ókori római hadvezért mintázó szobrát.<sup>84</sup> Szintén az *Ara Coeli* templomban, a San Girolamo kápolnában kapott helyet egy másik Kanizsa alatt harcoló római Flaminio Delfini sírja, aki a pápai csapatok parancsnokaként vett részt Kanizsa ostromában. 1605-ben Delfini az arcképét ábrázoló festménnyel díszített emléktáblát kapott Aldobrandini szobra mellett a Sala dei Capitani falán.<sup>85</sup>

VIII. Kelemen nemcsak unokaöccse állapotát, hanem a pápai hadsereg sorsát is figyelemmel kísérte. Október 13-án Ferdinánd főhercegnek például a következő sorokat írta: „[...] nagy megütközésünkre hallanunk kellett, hogy a tetemes költséggel szervezett, meleg szeretettel küldött seregünk súlyos alkalmatlanságokat szenved, hogy vele Te és embereid semmit sem gondoltok, azt elhanyagoljátok, katonáinkat, mintha a legidegenebbek volnának, megvetitek és semmibe sem veszitek, úgyannyira, hogy azok még az életük fönntartására legszükségesebb élelmicikkeket is nélkülözik, sőt embertelen bánásmódban részesülnek.”<sup>86</sup> Ám a hadjárat végeredményén a pápa levele sem tudott már változtatni, s december 14-én már Rómában is tudtak a vereségről.<sup>87</sup>

81 Schraven 2014, 230–231.

82 Aikin 1985, 220–221. (A szerző tévesen 1595-re datálta a nepos halálát.) Lavin 2007, 470. 472. A család temetkezési szokásairól: Salvagni 2017.

83 „[...] FELICIT[E]R OBITA HVNGARIA CROATIAQVE TVRCARVM E FAVCIBVS HAVD SEMEL EREPTA EXPVGNATO STRIGONIO PAPPA ET VICEGRADO RECEP-TIS DEMVM IN OBSIDIONE CANISSAE PARI CUM PIETATIS AC FORTITVDINIS LAVDE VITA FVNCTO AN. D. MDCII [...]”

84 Sárközy 2010, 49. A kép alatti felirat: „Flaminio Delphinio / militaribus et imperatoriis artibus / magisterio equitum ductu exercituum / rebus praeclare gestis domi forisque / clarissimo / post.funus.publico aere luctuque / celebratum / S.P.Q.R./ civi optimo / MDCV” Pietrangeli 1962, 644–645.

85 Aikin 1985, 220., Sárközy 2010, 49.

86 Fraknói 1903, 258.

87 Tusor–Nemes 2011, 240.

Rómában nem csak a pápa figyelt a Dunántúl hadi eseményei felőli hírekre. Jó példa erre a jezsuiták esete: Claudio Acquaviva rendfőnököt rendszeresen értesítették a magyarországi hadmozdulatokról, s így Kanizsa ostromának eseményeiről is. 1601. október 28-án Székesfehérvárról küldött levelet Ferdinánd Alber a rendfőnöknek Rómába, amelyben többek közt arról ír, hogy amennyiben szükséges, Mercoeur fővezér a Kanizsánál állomásozó sereg megsegítésére siet majd.<sup>88</sup> Ugyanő november 16-án Bécsből már arról értesítette Acquavivát, hogy e hónapban Mátyás főherceg Ferdinánd herceg megsegítésére 5-6000 katonát küldött Kanizsára. Tíz nappal később már Bartholomeus Viller írt Grazból a rendfőnöknek, és részletesen beszámolt az ostrom során elkövetett hibákról: a parancsnokok rivalizálásáról, a főherceg kapkodásáról, a pápai zsoldosok panaszkodásáról, és az ellenség kis létszáma ellenére a keresztény táborban tapasztalható hatalmas fejetlenségről. Külön kiemelte, hogy e problémákat tetézte a rengeteg esőzés és havazás, valamint a fogcsikorgató hideg. Hamar eljutott a kudarc híre is az Örök városba: Acquaviva rendfőnök december 15-én Villernek küldött válaszában már arról írt, hogy fájdalommal értesült az ostrom sikertelenségéről, miséket mondott és imádkozik Ferdinánd főherceg sikereiért. Hasonlóan írt december 22-én Ferdinánd Albernek Bécsbe.<sup>89</sup> Mindezek tükrében nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a jezsuita évkönyvekbe is bekerült Kanizsa eleste.<sup>90</sup>

A jezsuita rendfőnökön kívül a bíborosok is jól értesültek voltak. Jól mutatja ezt az Archivio di Stato di Modena gyűjteményében őrzött tizennégy olasz nyelvű levél.<sup>91</sup> Ezekben Ercole Torbidi Alessandro d'Este bíborost tudósítja a Kanizsa visszafoglalására induló pápai segélycsapatok útjáról és küzdelmeiről. Torbidi első fennmaradt levele 1601. július 3-án Ljubljánában kelt, a kanizsai táborból először szeptember 14-én küldött jelentést, utolsó ismert levelét november 10-én írta meg. A jelentések tartalma nagyon változatos, részletesen írt a pápai hadsereg Kanizsáig tartó útjáról, a katonaság körében uralkodó kezdeti

88 Keserű 1995, 67–69.

89 Keserű 1995, 72–79.

90 LASJ 1600, 434., LASJ 1602, 610.

91 Huszthy–Kanász–Szovák 2018, 143–172.

optimizmusról, ám az idő előrehaladtával tanúi lehetünk a kemény harcok, az egyre szörnyűbbé váló időjárás és az Aldobrandini halálát követő, a vezérkar tagjai közötti széthúzás, valamint az ezekkel járó, növekvő veszteségek és éhezések okán tapasztalható folyamatosan erősödő demoralizálódásnak. Külön megemlíti, hogy szeptember 23. előtt már havazott.<sup>92</sup> A rangviták már Aldobrandini betegsége alatt jelentkeztek, amikor is Flaminio Delfini és Ascanio Sforza előléptetéséről értesült a többi parancsnok. Delfini kinevezése miatt például több ezredes (*colonnello*) még a súlyosan beteg Aldobrandini életében visszautasította a saját kinevezését. Az ostrom során a hadvezetés és a katonák vallási ellentétei is felerősödtek, például Torbidi a keresztény tábor problémáiért egyértelműen a főherceg protestáns helytartóját tette felelőssé.

Torbidin kívül a harcokban személyesen is részt vevő – 1601-ben Székesfehérvár főkapitányaként szolgáló – Giovanni Marco Isolano grófnak is fennmaradt az 1602-ben tollba mondott visszaemlékezése. Ebben részletesen mutatja be az 1600. évi ostromot, és a felmentési kísérlet kudarcának okáért az ellátási problémákat jelölte meg.<sup>93</sup> Az 1601-es kudarc kapcsán ő is az időjárást tette

92 Huszthy–Kanász–Szovák 2018, 145–146., 160., 171.

93 „Ibrahim tehát tábort ütött Kanizsánál szeptember 9. körül; megkezdte a mocsár feltöltését és közeledett a várhoz, miután előbb a sereg nagyobb részével ő maga is átkelt a mocsáron és a mi oldalunkon táborozott le, egyrészt, hogy megakadályozza utánpótlásunkat, másrészt azért is, mert arrafelé a vár gyöngébb volt. [...] a herceg pedig elindult Kanizsára, hogy segítséget vigyen a várnak. Először a Lendva folyót közelítette meg, majd egy Csente nevű falu mellett hidat verték rajta, a herceg a nehezebb málhát átvitette Zrínyi gróf szigetére, maga pedig elindult Kanizsa felé. Két mérföldnyire a vártól szembe találkoztak a török tábor őrzetére rendelt fegyveres szolgálkkal és csauszokkal, akik megtámadták őket; miután ezek némi csatározás után visszavonultak táborukba, a mieink jó hangulatban tovább nyomultak előre, és aznap este az ellenség közelében táboroztak le; alig több, mint egy ágyúlövésnyire voltak a török tábortól, de közöttük egy mocsaras árok húzódott. Itt a mieink elsáncolták magukat, majd miután az ellenség kis ágyúkat állított fel, hogy a táborban löjje őket, lovasságunk kivonult, átkelt a gázlón, rájuk csapott, elvette tőlük az ágyúkat és arra kényszerítette őket, hogy visszahúzódjanak táborukba. Amikor aztán a mieink száma megnövekedett, a törökök visszavonultak, különböző akciókat hajtva végre, miáltal a vár a nehéz ostrom alól valamelyest megkönnyebbült. Hat napig maradtak ott a mieink, és amikor már nem volt ennivaló az emberek és a lovak számára, és seregünk kénytelen volt visszavonulni, ezt a herceg igyekezete és hozzáértése eredményeképpen olyan szerencsésen hajtották végre egy reggeli köd leple alatt, hogy nem volt más kár, csak a málya egy részének elvesztése, így az egész sereg átment Zrínyi gróf szigetére, szétrombolta a Mura hidját és a folyón túl Radkersburgba húzódott, nagy károkat okozva ezen a még érintetlen vidéken.

felelőssé.<sup>94</sup> A kudarcot a szentszéki adminisztrációban később is felelőlegessé tették, sőt, a település neve – ideiglenesen – az olasz nyelvben is helyet kapott: Giacomo Serra pápai hadbiztos egyik 1603-as levelében a Kanizsa olasz nevéből (Canisia) származó *canisiata* kifejezést mint a fiaskó vagy kudarc szinonimájaként használta.<sup>95</sup>

---

Eközben a török sereg, a mieink távozása után, nagy hévvel újra a vár ostromához látott, és nyolc nap múlva megegyezéssel megszerezte, bár még nem érte el egészen az árkot és nem ment át rajta; a vár november 22-e körül adta meg magát, ígéretük szerint mindenkit megkíméltek és épségben átkísértek a mi területünkre. [...] Bécsben pedig fogságba vetették Kanizsa parancsnokát.” Benda 1983, 670–671.

94 „Ugyanakkor, amikor a császári sereg Fehérvár fölé húzódtott, Ferdinánd főherceg Kanizsa ostromára indult, ahová szeptember 20-a körül érkezett. A várat először arról az oldalról közelítették meg, amely Ausztria felé néz, ugyanakkor a mocsár másik oldaláról mindenki szeme láttára 300 szekér ment be élelmiszerral, amit Szigetről hoztak; ezen a mi seregünk megokosodván, elhatározta, hogy nagy része oda megy át. Megtalálván az átjárót, ugyanazon a helyen, ahol előző évben Ibrahim átvitte seregét, a főherceg a mantovai herceggel, Don Giovannival és a pápa által küldött katonaság kivételével az egész sereggel átmert arra az oldalra és kezdett a várhoz közelebb nyomulni, vesszőnyalábokkal feltöltve a mocsaras vizet és magával víve mintegy 30 tábori ágyút. A pápai katonaság a másik oldalon maradt és ott vesztegelt 25 napig anélkül, hogy bármi eredményt ért volna el, mialatt a sereg nagyobb része nagy erőfeszítéseket tett, mivel azonban nem voltak elég erősek, a pápai csapatokat is odahívták, hogy átadják nekik az egyik szárnyat; azok oda is mentek és elfoglalták amazok helyét. Eközben meghalt a pápa unokaöccse Varasdon, valószínűleg betegségben, és az emberei fölötti parancsnokságot Flaminio Delfini vette át. Ugyancsak meghalt egy puskalövéstől Orfeo ezredes, a tüzérség parancsnoka, helyét Chesi bárónak adták. Az események különben igen lassan haladtak, és nap mint nap sok ember lelte halálát a mocsár feltöltése közben, mígnem egy napon elhatározták, hogy fahidakat vernek az árokban levő cölöpökre és így kísérlik meg a behatolást a falomladékon; ez elég egyszerűnek látszott. A műveletet nagy elszántsággal, fedezet nélkül végezték, de még az árokhoz sem értek, mikor nagy ágyútűzet kaptak, és a hid szállítói majd egy szálíg meghaltak; erre a hidat félúton otthagyták, és azt az éjjel, még nagyobb megszegyenítésül, a törökök behúzták magukhoz. [...] a tábornagy a katonaság egy részével a Kanizsát ostromlók segítségére ment. Ezek a híddal történt próbálkozás után nem tettek mást, mint hogy egyre közelebb húzódtak, közben azonban a mieink száma nagyon megcsappant a betegségek, sokak halála és a szökések miatt. Ez volt a helyzet, amikor november 25-én igen nagy havazás kezdődött. Ez arra kényszerítette őket, hogy felszedjék a táborot, az ágyúkat pedig, mert nem volt hozzájuk sem ló, sem kötél, dicstelenül otthagyják az ellenségnek, vele majdnem az egész málhát, akkor, amikor nem is volt mögöttünk más ellenség, csak a zord természet.” Benda 1983, 673–675.

95 Kruppa 2020a, 141.

## „Talán igen, talán nem” – Mantova hercege és a kanizsai fiaskó

A háború itáliai résztvevői közül Aldobrandini mellett kiemelkedik Vincenzo Gonzaga, aki személyesen háromszor – 1595-ben, 1597-ben és 1601-ben – is sereget vezetett a Magyar Királyság területére. Bár 1595-ben hadseregével egy nappal lekéste Esztergom visszafoglalását, majd két évvel később, Győr ostrománál majdnem oszmán fogságba esett, 1601-ben ismét a kereszt jelében Ferdinánd főherceg táborában harcolt. Kanizsai tevékenységéről különleges irattanyag maradt fenn a Mantovai Állami Levéltárban. Minderre több mint száz évvel ezelőtt először Vincenzo Errante hívta fel a figyelmet több forrást is közlő munkájában.<sup>96</sup>

Kanizsa ostromakor Gonzaga lett az itáliai csapatok vezére, és ez komoly rangvitékat okozott az olasz vezérekkel, például Giovanni Medicivel. Mindez nem zavarta a mantovai uralkodót az erdélyi kormányzóságával kapcsolatos tervek dédelgetésében, amelyekről két, Kanizsa alatt kelt levél ad információt.<sup>97</sup>

Több mantovai forrás is beszámol a már jól dokumentált, különösen rossz időjárásról.<sup>98</sup> Egy különleges esetet is megörökítettek: Gonzaga az ostrom elhúzódasakor kétségbeesésében nem mindennapi eszközökhöz is nyúlt, és gyakorlatilag biológiai fegyvert igyekezett gyártatni. Történt ugyanis, hogy megpróbálkozott az ellenségnek zsákmányul hagyott élelmiszerek megmérgezésével, például az Ercole Pederocca által készített mérgezett bors felhasználásával. Ezen kívül pedig az álmot és halált hozó lövedékek felhasználását is megkísérelte, ám mindezek nem jártak sikerrel. Elkeseredettségében közrejátszott állandó térdfájdalma is. Megelégetve a problémákat, Gonzaga otthagyta a táborát, és öt hónappal az indulása után, december 19-én megérkezett Mantovába. A korai távozás hivatalos magyarázata a fejedelem betegsége volt, ám ebben sokan ké-

96 Például VIII. Kelemen brévéjét, Gonzaga instrukcióját, valamint Polidoro Ancelli, Alessandro Striggio, Federico Follino, Tullo Petrozzani, Ercole Udine és a herceg leveleit. Errante 1915, 84–104.

97 Kruppa 2002, 287., 289., 305–308.

98 Például: „[...] folytatjuk ennek az erődítménynek az ostromát, amely igencsak nehéz vállalkozás és a gyakori esőzések ezerszer nehezebbé teszik”. Ferrari 2018, 35.

telkedtek, pedig Gonzaga ténylegesen komoly fájdalmakban szenvedett.<sup>99</sup> Egy különös művelődéstörténeti forrás is kapcsolódik az ostromhoz. A híres zeneszerző, Claudio Monteverdi 1601. november 28-án Mantovából írt levelet munkaadójának, Gonzaga hercegnek Kanizsára. A levél, amelyben az udvari karmesteri és templomi karnagyi címért folyamodott, már nem találta ott a herceget.<sup>100</sup>

Az ostrom feladása után hamar elkezdődött a bűnbakok keresése. Sokan ezt a tábornok elhagyó mantovai hercegben találták meg. Gonzaga elutasította a vádak, sőt, ellentámadásba kezdett és Ferdinánd főherceget okolta, aki túlságosan is hallgatott a táborban lévő jezsuitákra, valamint Russwormot, akit azzal vádolt meg, hogy a visszavonuláskor két ezüzládáját ellopta.<sup>101</sup> Ezen kívül vádjait írásban is megfogalmazta a *Manifesto del duca di Mantova circa l'impresa di Canisa* című munkában, amelyben a főherceg mellett – akinek a tanácsosai között eretnekek is voltak – a különböző sikertelen ostromszerkezeteket készítő Orfeo Gallianit tartotta felelősnek a rossz felderítésért, a nem megfelelő tüzérségi előkészítésért, valamint a mocsár áthidalására készített ostromszerkezetek kudarcáért. Végül pedig az oly sokak által emlegetett rossz időjárást is megnevezte.<sup>102</sup>

Még tartott az ostrom, mikor Gonzaga már megbízta Federico Follinót, az udvari előadások és ünnepélyek felügyelőjét a sereg hazatérési ünnepségének előkészítésével.<sup>103</sup> Az ostrom további menete azonban nem adott sok okot az ünneplésre. Ennek ellenére a fejedelem a nyilvánvalóan kudarcra végződő katonai vállalkozást nemhogy megpróbálta elhallgatni, hanem a hadjárat eredményeit átértékelve uralkodói reprezentációja szerves részévé tette. Ennek érdekében a korabeli média több lehetőségével is élt: krónikában íratta meg,

99 Finucci 2015, 96–97., Ferrari 2018, 35.

100 Monteverdi már korábban is járt Magyarországon, 1595-ben Gonzaga magával hozta egész udvari zenekarát, amely Claudio Monteverdi egyik zeneművét adta elő Esztergomban. Stevens 1980, 34. 37–38., Monteverdi 1998, 21–22., Domokos 2016, 34. Mindennek szépirodalmi feldolgozása: Passuth 1957. Torbiditől tudjuk, hogy Gonzaga kanizsai táborában is voltak zenészek. Huszthy–Kanász–Szovák 2018, 163–165.

101 Kruppa 2002, 287.

102 Kruppa 2019, 145–148.

103 Ferrari 2018, 35. Irodalmi feldolgozása: Passuth 1957.

képekkel ábrázolta, valamint képzőművészeti eszközökkel és ünnepséggel is hirdette katonai erényeit. Így kanizsai tetteit versben is megénekeltek Giovanni Battista Vigilio *A saláta* című művében, melyben a herceg katonáinak szóbeli tanúságait idézi, különösképpen Ercole Cattaneo elbeszélését.<sup>104</sup>

Az ostrom leglátványosabb mantovai emléke mégis a Palazzo Ducale Sala del Labirintóban található faragott, aranyozott famennyezetben lévő labirintus, amelynek közepén a „Talán igen, talán nem” felirat, valamint a következő körirat olvasható: „Amidön Vincenzo Gonzaga [...] Kanizsa alatt a török ellen harcolt.”<sup>105</sup> A művet Anton Maria Vianni készítette úgy, hogy a Palazzo di San Sebastianóban már meglévő díszítést hozatta át, frízként hozzátéve a latin feliratot.<sup>106</sup>

Az ostrom emléke a későbbi években is élénken élt a herceg fejében. Ennek szép példája, hogy 1608 májusában színielőadást tervezett, s ennek egy képi ábrázolása is ismert: Federico Follino 1601-ben Kanizsa ostromáról készült rajzait, melyek közül az egyik metszetként bekerült Francesco Osanna 1608-ban, Mantovában kiadott *Compendio delle sontuose feste fatte l'anno 1608 nella città di Mantova* című művébe.<sup>107</sup> Az ünnepség alatt hajócsatát rendeztek, amely során Kanizsa vára is jelképesen megjelent.

Bár magyarországi hadi tevékenységét, s főleg Kanizsa csúfos véget érő ostromát kevésbé jellemezhetnénk a dicső vagy sorsfordító jelzőkkel, ennek ellenére uralkodói reprezentációjában megkülönböztetett szerepet kapott a sikertelen ostrom. Mint látható, Gonzaga herceg évek múltán sem feledte Kanizsát, törekedett tettei megörökítésére és megszépítésére, ezáltal formálva uralkodása megítélését. Így a kanizsai ostrom emlékének ápolása konkrét célokat hordozott magával. Ezzel azonban nem volt egyedül.

104 Vigilio 1992, 111., Ferrari 2018, 36., Finucci 2015, 203., Burattelli 1992, 133–150.

105 “Dum sub arce Canisiae contra Turcas pugnabat Vincentius Gonzaga...” E labirintus ihlette Gabriele D’Annunzio *híres regényét: D’Annunzio* 1910. Továbbá: Passauth 1957.

106 A „Talán-igen, talán nem” feliratot pedig valószínűleg a hasonló kezdetű, a késő középkorban Európa-szerte igen népszerű ének ihlethette. Banfi 2005, 150–151., Sogliani 2015, 155–182., 173–176., Finucci 2015, 150–152.

107 Ferrari 2018, 36.



## Haditervek és beszámolók

Mint láthattuk, az 1601-es ostrom alatt az egyik legnagyobb problémát a mocsár áthidalása jelentette. Erre sok izgalmas terv született, és mindez később sem hagyta nyugodni a hadmérnököket. Az Európa több harcterén is megforduló hadmérnök, Federico Ghislieri 1602-ben készített egy *discorsót* Kanizsa újbóli megtámadásának lehetőségeiről. Ghislieri részt vett ostromban, és miután Orphinio Galliani, a tüzérség vezetője meghalt, ő vette át a helyét, így fontos pozícióból meríthette tapasztalatait.<sup>108</sup> Munkája nem az előző év eseményeit helyezte a középpontba, hanem egy új, az eddigi tapasztalatokon alapuló haditervet vázolt fel Kanizsa bevételére. Ennek megfelelően írt az erődök elfoglalásának elméleti lehetőségeiről, majd ezek közül a Kanizsa esetében megvalósíthatókról, valamint bemutatta magát az várat, annak felépítését, a bástyák állapotát, valamint az azt körülvevő mocsarat. Mindezek után megállapította, hogy az ostromhoz csak a helyszínrre vitt anyagokból készült ostromművek használhatók. A lehetőségeket egyenként számba véve egy alaposan megtervezett tüzérségi támadást javasolt, amelyhez pusztán az ágyúk helyszínrre szállításához megfelelő utakra, fedezékkel védett ágyúállásokra és megerősített őrhelyekre lett volna szükség. Ez utóbbiakat a mocsaras talaj miatt úszó alkotmányok segítségével oldotta volna meg, amelyeket Grazban készíttetett volna elő. Végezetül, a felsorolt technikák és a vázolt terv alapos ismeretére, valamint az 1601-es ostrom során szerzett tapasztalataira tekintettel, személyesen ajánlkozott az újabb támadás vezetésére, amely azonban végül sohasem indult el.<sup>109</sup>

A római és mantovai gyűjteményeken kívül ide vonatkozó velencei kötődésű forrásokkal is rendelkezünk. Kiemelkedik közülük Pietro Duodo, Velenecének Rudolf udvarába rendelt követe, aki a megbízatása végén írt összegző követjelentésében – amely szinte országleírásnak is minősülhet – többször megemlékezett Kanizsáról. Ennek során többek közt úgy tudta, hogy Paradeiser büntetésből került Kanizsa élére, Mercour kudarcának egyik oka pedig az élelemellátás akadozása volt. A diplomata azért foglalkozott többször e dunán-

108 Szovák 2018a, Szovák 2018b, Huszthy–Kanász–Szovák 2018, 152.

109 Szovák 2018a, 197.

túli erőddel, mert úgy vélte, hogy Kanizsa megvédése Itália védelmét is szolgálja.<sup>110</sup> Rajta kívül szót érdemel Ciro Spontone *Attioni de' re dell'Ungaria* című, 1602-ben Bolognában megjelent műve, amely szintén bemutatta az 1601-es ostrom eseményeit.<sup>111</sup> Végül meg kell emlékeznünk Giovanni Nicolò Doglioni-ról is, aki 1622-ben, Velencében megjelent munkájában hosszasan írt Kanizsa ostromairól.<sup>112</sup> E források korabeli munkák alapos feldolgozása a jövőbeli kutatás fontos feladata.

## **Mercoeur herceg és John Smith kapitány – Mozaikok a franciaországi és angliai emlékezetből**

Jelen vizsgálatunk elsősorban a magyar, német, olasz és török forrásokra és emlékezetre terjed ki, viszont meg kell említeni azt is, hogy Európa más népeinél is találunk Kanizsa ostromaival kapcsolatos forrásokat. Közülük Franciaország jár az élen. Ennek oka az lehet, hogy Mercoeur herceg jóvoltából a keresztény, valamint a fellázadt és Kanizsára került pápai vallon katonák révén az oszmán oldalon is harcoltak franciák.

Izgalmas forráscsoportot jelentenek a Mercoeur herceghez köthető francia–lotaringiai források. Úgy tűnik, a herceg szükségét érezte annak, hogy megpróbálja igazolni a sikertelenségét, legalábbis erre utal az a tény, hogy titkára, Hannibal Matthey du Mont már a sereg visszavonulásának másnapján megírta az események védőiratszerű beszámolóját (*Expeditionis Christiani exercitus ad Canisam Diarium anno 1600.*). E leírás hamar ismert lett, így például majdnem szó szerint átvette a lotaringiai költő, Alphonse de Rambervillers is a Mercoeur dicsőítésére készült munkájában.<sup>113</sup>

110 MTAKt, MS 4938, Torino/1. kötet – p. 352–420. Relazioni di Ambasciatori Veneti e Austria. Mazzo 3. 361–362., 367–372., 422–422. A velencei véleményekről még: Óváry 1894, 236.

111 Spontone 1602, 134–140.

112 Doglioni 1622. 891–892., 909–911.

113 Ebben a költő így nyilatkozik Kanizsáról: „Kanizsa városának elfoglalása nagyon nagy

Mercoeur herceg kalandos története sokak érdeklődését felkeltette. Dominique Gaspard trinitárius szerzetes 1605-ben alkotta meg Rambervillers alapján *Mercuriade* című művét, melyben a herceg hőstetteinek bemutatása során Kanizsa felmentési kísérletét is részletezte.<sup>114</sup> Évtizedekkel később, 1689-ben Jean-Chrysostôme Bruslé de Montpleinchamp írta a meg a lotaringiai herceg történetét, szintén megemlékezve Kanizsáról. Ő is arra jutott, hogy bár Kanizsa falai alól a visszavonulás nehéz volt, „de a nagy Mercoeur bátorsága minden akadályt leküzd”. Kanizsa második ostroma pedig szerinte a hideg és „a buzdító vezér hiányát érző katonák csüggedése” miatt következett be.<sup>115</sup> Ezen kívül több metszet készült Franciaországban az eseményekről, amelyek központjában 1601 állt.

Az ostromok híre a ködös Albionba is eljutott. Unikális forrásnak számít a Pocahontas-történetekből ismert John Smith beszámolója, aki megfordult a magyar hadszíntéren, s tapasztalatairól, az általa hallottakról részletesen írt, így többek közt Kanizsa 1601. évi ostroma sem került el a figyelmét, szemléletesen mutatva be a korai kegyetlen hideget.<sup>116</sup> Ezen kívül más angliai művek is írnak a fenti eseményekről, például Richard Knolles angol történész és fordító *The Generall Historie of the Turkes* című művében is részletesen írt a «Stájerország határán fekvő erős város» ostromairól.<sup>117</sup>

---

jelentőségű volt. A törökök innen könnyen betörhetnek Ausztriában, sőt itt készülhet fel hadserege Bécs ostromára, ahogy ennek már híre járta.” Gausz 2018, 142. A hercegről még: Fehrentheil-Gruppenberg 1937.

114 Gausz 2018, 141., 198.

115 Gausz 2018, 218.

116 Az angolszász területeken hamar híressé váló szerző szintén kiemelte a rendkívül viharos és hideg időt és a havazást. „A nagyérdemű Rosworme gróf útja sem járt több szerencsével Caniza keserves ostrománál (ahol a szakadatlan, rendkívül viharos jégeső, szél, fagy és havazás szigora arra kényszerítette a keresztényeket, hogy elhagyják sátraikat, ágyúikat és minden felszerelésüket. Olyan hideg volt, hogy három-négyezer ember halálra fagyott egy éjjel, és két-háromezer odaveszett a hóviharban a nyomorúságos menekülés közben, noha az üldöző ellenségnek még híret sem hallották) [...]” Smith 1630, 379–381., Smith 1980, 55–56.

117 Knolles 1603, 1131–1139.

## Legenda születik – Kanizsa ostromainak török emlékezete

A keresztény Európa emlékezetéhez képest merőben máshogy alakult a török emlékezet. A kezdeteket tekintve a két ostromról oszmán részről is több hivatali és elbeszélő forrás áll rendelkezésünkre.

Érdekes és értékes képet nyújt Haszán pasa 1601 decemberében a szultánnak írt *telhisze* (jelentése), ugyanis ezáltal a legfontosabb oszmán szereplők motivációiba és információiba nyerhetünk részleges rálátást. E jelentésben olvashatunk a kanizsaiak segélykérő üzeneteiről, a sereg előkészületeiről, a felvonulásáról, valamint az előre küldött tatár csapatról, akiktől megtudta az ellenség, hogy a sereg Kanizsa felé készülődik.<sup>118</sup> Végül a pasa szintén a döbbenetes rossz és fél évszázada nem látott időjárást tette meg a keresztény gyötrelmes elvonulásának fő okaként.<sup>119</sup>

118 „Kanizsáról folytonosan segélykérők érkeztek, fontos volt, hogy [...] Kanizsa várának segítséget nyújtsunk. [Ezért] az említett helyről felkerekedtünk, [...] majd mi magunk is Kanizsa megsegítésére igyekeztünk. [...] Mikor a Mohács nevű helyre értünk, a seregben kihirdettük, hogy Kanizsa megsegítésére igyekszünk, s akik jönni akarnak, jöjjenek, akik nem akarnak, távozzanak. [Felséged] e szolgája a nevezett helyről Kanizsa felé vette az útját, s előbb Pécsre (Pecsu), onnan pedig Szigetvárra érkezett. A korábban elküldött boszniai beglerbég a boszniai sereggel a Kanizsához közeli Tomasin nevű helyre vonult, magunk pedig megkezdttük a Kanizsára való menetel előkészületeit. A seregből önkénteseket írtunk össze, s a velünk lévő száz-kétszáz főnyi tatár seregből kiválasztottunk egy csapatot, s ezt magunk előtt a Kanizsát ostromló alávaló hitetlenek ellen küldtük. A nevezettek, elmenve, az átkozottak ostromsáncaira rontottak, számos átkozottat megölték, és mintegy negyven-ötvenet foglyul ejtettek. Éppen visszafelé igyekeztek velük, mikor a mögöttük lévő táborból nagyszámú alávaló hitetlen tört elő, az innen érkezetteket elűzte és a szerzett foglyok nagy részét kiszabadította; [a hitetlenek] vértanúvá tettek egy tatár herceget és néhány tatárt élve elfogtak. Mikor megkérdezték tőlük, honnan jöttek, a nevezettek elmondták, hogy a szerdár az iszlám sereggel Szigetvárra érkezett és ellenük készül; ők pedig azért jöttek előre, hogy nyelvet fogjanak. Amint az átkozottak meghallották, hogy [felséged] e szolgája útban van és közeledik az iszlám sereggel, nagy zavargás tört ki közöttük; vezéreiket – a generálist, Zrinyit (Zirin oglu), a Fekete Herceget és a frenektől jött kapitányokat – megrohanták azzal, hogy feltétlenül szedelőzködjenek és menjenek el.” Dávid–Fodor 1983, 285.

119 „Az isteni bölcsesség ekkor olyan esőt, majd havat zúdított a földre, hogy az itteni végváriak egyöntetűen állították: ötven-hatvan éve nem volt ilyen tél ezen a tájon. Ilyen téiben

Az oszmán történetírók is fontosnak tartották a maguk módján interpretálni a történeteket. Egyik legfontosabb kortárs historikus az események alatt a Hódoltságban tartózkodó Pecsevi Ibrahim volt. Az 1600. évi ostrom kapcsán megtalálhatjuk nála a felvonulás leírását, valamint az ostrom kezdetét, amelynek a legnagyobb kihívását a kanizsai mocsár áthidalása jelentette.<sup>120</sup> Megemlékezett a vár lőporraktárának felrobbanásáról, a felmentő sereg elleni harcokról, valamint Kanizsa feladásának menetéről.<sup>121</sup> Az 1601-es ostromról is hosszú leírásban számolt be. Érdekes, hogy Haszán hőstetteiről nem szólt, csupán annyit jegyzett meg, hogy „Terjáki Haszán pasa volt az ostromolt.”<sup>122</sup> Az ostrom sikertelenségének okaként másokkal összhangban a rendkívüli időjárást tette felelőssé. A vár elfoglalásával pedig Kanizsa vára „az iszlám végek erős bástyája” lett.<sup>123</sup> A történetíró Fáizí (Fejzi) krónikájában szintén beszámolt

---

az átkozottak ágyúikat nem voltak képesek elvontatni, s negyvenkét páratlan, várívó nagy badzsaluska ágyújukat otthagya, sátraikat, felszerelésüket, élelmüket és rengeteg lőporukat mind hátrahagyva elmenekültek, miközben a várból kijövő iszlám katonák vagy határozottan levágtak belőlük, és a [levágott] fejeket sorba rakták a várfalakon. [...] Mivel a magasságos Isten segedelmével, boldogságos padisahom hathatós imáinak és szép kegyeinek bőségétől Kanizsa vára az átkozottak kezéből megszabadult, s emellett a magasságos Isten kegyelméből annyi ágyú, sátor, lőpor és fegyver zsákmányoltatott, amennyit figyelmes szem még nem látott, nagy sikerüket értünk el.” Dávid–Fodor 1983, 285.

120 „Ámde Kanizsát nagy tó vette körül s csak a nyíl ért el a várba minden oldalról és ennek meggondolása egészen zavarba hozta a mi vezetőinket. A tavon kívül nagy hegyek és erdők voltak, a várhoz pedig a tó miatt nem lehetett közeledni.” Karácson 1916, 156.

121 Karácson 1916, 157–158., „A várban ostromolt átkozottak a segítségről kétségbe estek s kegyelmet kérve, a néhai Öreg pécsi Szinán pasának Szinán csausát kezesül kívánták a várba. Ekkor a mi kezesünk a várba ment s a feladási szerződést átvette és adta. A következő nap a várból kivonultak. Mehemed kehája melléjük ment és a Mura partjához vezette őket. [...] Istennek hála: Az egész iszlám nép kénytelen bevallani, hogy nincs elég ereje és tehetsége a felséges Istennek akár a táborral való harcban, akár a vár elfoglalásában megnyilvánuló kegyelmét és kifürkészhetetlen titkát megköszönni és meghálálni.” Uo. 158.

122 Karácson 1916, 162.

123 „A hitetlenek szerdárja a szemtelen császárnak testvére, a grácsi herczegnek nevezett piszkos volt, a ki nagyon elbizakodott, dőlyfős ember volt. Ez azt mondta: »Ezen a télen a vár alatt telelünk s egész télen nem hagyjuk abba a vár vívását és addig nem megyünk el innen, míg a várat el nem foglaljuk.« Földalatti üregeket s a telelésre alkalmas utakat készíttettek, ámde Isten segítségével a tél hirtelen megrohanta őket s rendkívüli erős fõrgeteg és dermedtõ szélvihar támadt, hogy kezüket, lábukat nem tudták használni és az elkészített téli menedékhelyeiken nem tudtak megmaradni. Egymásra nem is néztek, hanem a merre szemük látott, arra futottak.” Karácson 1916, 163., Uo. 83.

mindkét ostromról, de Pecsevível ellentétben már Haszán tettei kiemelten fontos szerepet játszanak nála, s a várat védő pasa hőszökként tűnik az olvasó szemé elé.<sup>124</sup>

Kjátib Cselebi *Fezleke* című híres művében részletesen írt mindkét eseményről. Az 1600. év kapcsán tudósított a magyar katonaság akciói miatt megváltoztatott haditervről.<sup>125</sup> Az ostrom részletes bemutatása során megemlékezett a lőportorony felrobbanásáról, amelyet a török rabok érdemének tekintett. Mercoeur felmentő hadának elvonulását nem tudta igazából megokolni, ám a hatásával tisztában volt, látta, hogy a lőpor felrobbanása mellett ez okozta végül a vár feladását.<sup>126</sup> Leírása szerint bizonyos János Tüván és Miklós Tüván adta fel a várat, s a kivonuló várvédők az oszmán hadseregtől kétszáz tevét is kaptak.<sup>127</sup> Elbeszélése legérdekesebb része mindazonáltal az a pár mondat, amelyben leírja, hogyan értékelték Kanizsa – Eger megszerzéséhez fogható – elfoglalásának hírért Isztambulban: „Konstantinápolyba a győzelmi jelentéssel Abdi efendi defteremin küldetett s mikor az örömhír megérkezett, elrendelték, hogy Konstantinápolyban három nap és három éjjel kivilágítás és örömnünpély legyen. Rendeleteket küldöttek szét, hogy a többi vidékeken is ünnepélyek legyenek és a birodalmi városokban is tartottak ünnepélyeket. A szerdárnak fejedelmi ajándékkal díszköpönyeg, öv, handsár, drágaköves kard, díszes sátor és más értékes

124 Róla: Vámbéry 1887. Claire Norton feltételezi, hogy Fáizi műve valójában egy Namik Kemal által utólag kreált fikció. Norton 2017, 132–133.

125 Karácson 1916, 293–334., különösen 317. „A kanizsai ellenség nagyon elbizakodott volt s mind-untalan a Duna és a Dráva partjain kalandozott [...] Ha ezen a vidéken Muraköz és a Balaton tó várainak kulcsa, az ellenség országának erős gátja, Kanizsa várának elfoglalása is sikerül, azzal nagy dolog történik. Az ellenség most gondatlan, azonnal el kell tehát oda menni és ostrom alá kell venni.” Uo. 294–296.

126 „Allah rendeletéből azonban az ellenség szívét félelem szállta meg s a nélkül, hogy valami oka lett volna, megrémülve megfutamodott. A vár is olyan erős volt, hogy ágyúzással lerombolni s bármily hosszú ostrommal is elfoglalni lehetetlennek látszott s ha a lőpor közé tűz nem esett volna, az elfoglalása lehetetlenség lett volna, mivel negyvenhárom napi ostrom után is csak felényire volt feltöltve az út, azontúl pedig csupa mocsár és járhatatlan hely volt. Az éhség és szükség is beállott már s egy oka só nem volt, továbbá Kászim napja is már beköszöntött s akkor a janicsárok egy napig sem várakozva erőszakosan is visszatérnek. Szóval csakis Isten segítségével történt, hogy a hitetlenek megtörése sikerült és a vár elfoglatott.” Karácson 1916, 302.

127 Karácson 1916, 297., 300–301.

ajándékok küldettek és legfelsőbb császári irat adatott ki, melyben a nagyvezír-ség élethossziglan ráruháztatott. Az összes beglerbégeknek, emireknek kard és kaftán küldetett. Még az esemény elbeszélője, Haszán is, miként maga mondja, a győzelmi irat megszerkesztésével tett szolgálatáért kaftánt és kardot kapott.<sup>128</sup> Az 1601. évi visszafoglalási kísérletet is ismertette. Adatai – az előző évi elbeszéléshez hasonlóan – nem mindig pontosak, például Gianfrancesco Aldobrandinit a pápa testvérének tartotta, s halálát szerinte egy puszkagolyó okozta, Ferdinánd főherceg helyett pedig Mátyás főherceget tette meg az ostromlók vezérévé, valamint tévesen egy Don Dsován máltai hercegről is tudni vélt az ostromlók között.<sup>129</sup> A várat védő Haszán hőstetteinek bemutatása elbeszélése egyik központi témája. A pasa hadicseleinek és a katonasága lelkesítésének széles tárházát sorolta fel. Ebben megtalálható a megtévesztés, a dezinformáció, a példamutató magatartás, az ajándékozás és a magyarok árulásának terjesztése is. Az ostrom feladását végül ő is kivételes hideggel és a nagy havazással magyarázta, amelyről érzékletes leírást adott.<sup>130</sup>

További történetírói elbeszéléseket is ismerünk. A pécsi származású Dzsaffer Ijání is írt egy művet a várvédő pasa életéről *Haszan pasa szent háborújának története* címmel.<sup>131</sup> Haszanbejzade 1600-ban személyesen is harcolt a Dél-Dunántúlon és külön művet készített az 1600-es kanizsai ostromról, valamint az Oszmán Birodalom történetéről szóló munkájában is írt róla. Ezzel ellentétben

128 Karácson 1916, 301–302.

129 „A pápának a testvérét egy puszkagolyó megsebesítette, azután meghalt. Ő vitéz ellenség volt és harmincezer katonával rendelkezett.” Karácson 1916, 306., 320.

130 „Az ostrom hetvenötödik napján, a mely éppen szerdai nap volt, déltájban hirtelen fekete felhő borította el az eget és erős északi szél fújt s az eső is lassan esni kezdett. Már három hónap óta egy csepp eső nem esett s most, midőn az eső folyton nagyobbodott, a hideg szél következtében a víz fagyni és jéggel bevonódni kezdett. Estére kelve, már hóval keverve esett, éjjelkor pedig csupa hó esett. Azon éjtszaka, valamint csütörtökön és pénteken is szakadatlanul havazott s a hó már az ember derekáig ért. Az ellenség helyzete nagyon szomorú lett, de azért vakmerőségüket le nem tették, hanem a várra ágyúztak és nem mutatták, hogy meg vannak törve. [...] Szombaton is esett és dermesztő széllel együtt zuzmara borította el a világot. Eközben a szerdár Szigetvárra érkezett. Mikor ennek híre ment, a levél tartalmával való egyezése miatt az ellenséget félelem és rettegés szállta meg, azonkívül kezük és lábuk összefagyott s most már podgyászuk elhordására nem is gondoltak, hanem csupán életük megmentésével törődve, csapatonként futásnak eredtek.” Karácson 1916, 327.

131 Sudár 2006, 1025.

az 1601-es ostromot meg sem említette. Szolakzáde krónikájában Haszanbejazdét követve szintén csak a vár elfoglalásáról emlékezett meg.<sup>132</sup>

Evlia Cselebi Zrínyiújvár 1664. évi elfoglalásával kapcsolatban arról írt, hogy „Éjjel-nappal a legnagyobb erőfeszítéssel olyan harcot vívnek, hogy még az Ahmed szultán idejében itt Kanizsán ostromolt híres Terjáki Haszán pasa sem vívott hét királylyal ilyen heves harcot.”<sup>133</sup> Tehát több mint fél évszázaddal a történetek után is élénken élt Haszán pasa hőstetteinek története a hódoltsági oszmán katonaság körében. Az oszmán források köre is tovább bővíthető, s feldolgozásuknak 2017-ben egy egész kötetet szentelt Claire Norton.<sup>134</sup>

A krónikás hagyományból végül Cselebi leírása lett a későbbi századokban a történetek fő forrása. A Kanizsa falai alatti események később sem szürkültek el, hanem a török történelmi tudat szerves részévé váltak. Mindez elsősorban Namik Kemalnak köszönhető, aki 1883-ban *Kanizsa* című művében e történetírókra támaszkodva írta meg újra Kanizsa ostromának történetét.<sup>135</sup> E munka sikeresen szólította meg a hanyatló oszmán állam lakosainak a hősi korokba vágyódó képzeletvilágát. Kemalnak köszönhetően a 20. századi török írók és történészek tovább éltették az 1601-es kanizsai ostrom hőstörténetét. Valószínűleg a vár elfoglalása azért került háttérbe, mert az újonnan kiépülő nemzetállam szakítani próbált az „oszmán expanzió” emlékével, viszont 1601 már nem támadó, hanem védekező harcként, valamint a török függetlenségi háború szinonimájaként értelmezhető. E hadi siker oly mélyen meggyökeresedett a török történelmi emlékezetben, hogy a törökországi filmművészet is meglátta benne a lehetőséget, és 1982-ben *Kanije Kalesi* címmel egy nagyszabású történelmi filmet forgattak belőle, amelynek az egyik főszerepét a nemzetközileg is híres Cüneyt Arkın játszotta.

Az ezt követő évtizedekben is egymást követték Kemal és a többi Kanizsával foglalkozó szerző könyveinek újabb kiadásai, sőt, még mesekönyv is készült a témában, valamint napjainkra a közösségi és videómegosztó médiafelületeken is népszerűek a történeteket elmesélő posztok.

132 Sudár 2006, 1026.

133 Karácson 1904, 499.

134 Norton 2017. Továbbá: Ünlü 2016.

135 Kemal 1873.



Mindebből azt láthatjuk, hogy a török történeti emlékezetben Kanizsa neve a vár 1601-es sikeres megvédésével forrt össze, háttérbe szorítva a vár egy évvel korábbi elfoglalását is. Mindez pedig hasonló szerepet tölt be, mint Magyarországon Eger 1552-es ostroma.

## Metszetek, térképek és rajzok az ostromokról

Külön kezelendő forráscsoportot képeznek a korszakban nagy népszerűségnek örvendő, Kanizsát (is) ábrázoló, elsősorban könyvekben vagy röplapokon helyet kapó metszetek és térképek. A tizenöt éves háborúval foglalkozó fa- és rézmetszetek közül sok kanizsai vonatkozásút találhatunk. Ezzel kapcsolatban három eseményt ábrázoltak: az 1600. és az 1601. évi ostromokat, valamint a várat feladó Paradeiser, Kugler és Nusch kivégzését.

Kanizsa elfoglalását és Mercoeur felmentési kísérletét elsőként Georg Kellernek a frankfurti vásári tudósításokban 1601-ben megjelent metszete mutatja be. Alkotása, bár többször téved, nem egy momentumában hűen tükrözi a helyszínt és a történeteket. Így bár forrását nem tudjuk megmondani, bizonyos hiteles információkkal mindenképpen rendelkezett. Wilhelm Peter Zimmermantól 1603-ból ismerünk egy, az ostromot bemutató metszetet. Egyedinek ugyanakkor nem mondható, mert egyértelműen Keller munkája alapján készült.<sup>136</sup> Létezik viszont egy más típushoz tartozó metszetkorpusz is, amely Mercoeurhoz köthető. A herceg magyarországi haditetteit bemutató francia sorozatban találunk több Kanizsa ostromával foglalkozó metszetet. Ezek a földrajzi viszonyokat, valamint a vár és a város elhelyezkedését nézve meglehetősen absztraktak, a hangsúlyt a felvonuló katonaságra és az összecsapásra helyezik.<sup>137</sup>

A vár elfoglalásával szemben az 1601-es sikertelen ostromról jóval több metszet ismert. Ennek oka a vár alatt harcoló sereg nemzetközi összetételében

136 Szalai 2021, 52–53.

137 Fehrentheil-Gruppenberg 1937, 230–231., Szalai 2021, 53., 259–262.

keresendő. Alkotóik között találjuk többek közt a neves Hans Siebmachert, Alexander Mairt, Dominicus Custost és – ismét – Georg Kellert. Kisebb-nagyobb eltérésekkel, de mind hasonló módon ábrázolták a várat, valamint az ostromló sereg táborait.<sup>138</sup> Az általuk használt ötszögű várabrázolás a 17. század egyik legismertebb típusa lett. Ezenkívül Siebmacher és Custos metszete azért is különleges, mert mindkettő az ostrom vége előtti állapotokat tükrözi. Rajtuk kívül több itáliai alkotást is ismerünk, például a római Giovanni Orlanditól, valamint a velencei Donato Rasciottitól. Ezek általában Sibmacher metszetének átvételén alapulnak, kivéve Giacomo Franco alkotását, ahol a tényekkel ellentétben sokkal inkább a képzelet erejére támaszkodott.<sup>139</sup>

Paradeiser kapitány és társai, Georg Kugler zászlótartó, valamint Pongratz Nusch strázsamester kivégzése a korban komoly hírértékkel bírt. Ennek megfelelően több metszet is megörökítette az eseményeket. Ezeken általában a Babocsát feladó Georg Uhrmüller és társai lefejezésével, valamint felkötésével együtt ábrázolták a kanizsai tisztek végzetét. A metszetek közül elsősorban Hans Sibmacher, valamint a bécsi Wolff Halbmaister alkotásai lettek a legismertebbek.<sup>140</sup> Az eseménynek még évszázadokkal későbbi, 19. századi illusztrációja is született.

A korabeli ábrázolások mellett a későbbi évtizedekben készült metszetekhez tartozó leírásokban is gyakorta feltűnik az ostrom időpontja. Sőt, a 17-18. században készült, a Magyar Királyságot bemutató térképeken nem egy esetben további írásos információkat is fűztek Kanizsa jelöléséhez, vagy metszetet és leírást csatoltak a térkép széléhez, megemlékezve a vár elestéről. Ilyen térképnek számít például Vincenzo Maria Coronelli 1691-es, valamint Johann Baptist Homann 18. századi alkotása.

A metszeteken és térképeken kívül több korabeli, az 1600-as ostrom során a helyszínen készült rajzot is ismerünk. A Kanizsa alá küldött sereg főkvártélymestere, Hans Leonhard von Zell több tusrajzot is készített, bemutatva rajtuk

138 Szalai 2021, 60–61., 285–288. Ismerünk ezen kívül egy ismeretlen alkotótól származó német metszetet is az ostromról: Kanász 2020a.

139 Cennerné Wilhelmb 1972, 71–73., Szalai 2006, 17., 92.; 140–148. tábla, Szalai 2021, 62–63., 285–292.

140 Szalai 2021, 60., 282–284., 293., 308. A perről és az ítéletről: Cerwinka 1968. főképpen: 504.

a felvonuló császári sereg táborhelyeit, valamint a kanizsai várat is.<sup>141</sup> Emellett pedig magának Mercoeur hercegnek az iratai között is találunk a kanizsai vár falait bemutató skiccet.<sup>142</sup>

## Összegzés

Kanizsa 1600. és 1601. évi keresztény kudarcainak háttérében elsősorban az ellátási nehézségek, valamint a nagyon korán beköszöntő, igen hideg tél állt. Ennek ellenére a kortársak és az utókor nagyon eltérően látta és láttatta a történeteket, amelyek értelmezésében nagy szerepet játszottak a vallási és politikai konfliktusok. Jelen tanulmányban Kanizsa elfoglalásának, valamint sikertelen visszafoglalási kísérletének eltérő interpretációit tekintettük át, és megvizsgáltuk, hogyan változott a történetek megítélése a magyar, olasz, német és török történelmi emlékezetben. Mindebből azt láthatjuk, hogy Kanizsa e két ostromát nemcsak hadügyi szempontból érdemes vizsgálni, hanem ugyanilyen hasznos lehet az emlékezetkutatás is.

A vizsgálat során láthattuk, hogy felettébb változatos források állnak ehhez rendelkezésre: jelentések, traktátusok, beszámolók, levelezések, országleírások, valamint több képzőművészeti alkotás, elsősorban metszetek is találhatók közöttük. Földrajzi eloszlásukat tekintve Magyarországon kívül a harcokban részt vevő felek országaiban található a legtöbb forrás, közülük is kiemelkedik a különösen gazdag itáliai forrásanyag. Az ostromok híre azonban a távoli Angliába is eljutott. Mindez azt bizonyítja, hogy a korabeli keresztény Európa érdeklődéssel követte a magyarországi, s ezen belül a kanizsai hadszíntér eseményeit. A két év közül egyértelműen 1601 emléke a dominánsabb. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy ekkor egy Európa számos államának katonaságát felvonultató keresztény sereg küzdött Kanizsa falai alatt.

Az események interpretációját vizsgálva eltérő értelmezési kereteket láthatunk. A korabeli magyar közvélemény elsősorban bűnbakokat keresett, amelyet

141 Ivanics 1992.

142 Gausz 2018, 406.

általában a németekben és Paradeiser kapitányban találtak meg. Takáts Sándor révén ez a legelterjedtebb nézet napjainkban is. A konfesszionalizáció e szakaszában az sem meglepő, hogy a protestáns magyar rendek a katolikusokat hibáztatták a kudarcokért, valamint Isten büntetését látták az eseményekben. Valószínűleg ezért nem találkozunk az események korabeli magyarországi ábrázolásával sem, ez alól csak a sárvári vár dísztermének az 1601-et bemutató freskója kivétel. Az elfogulatlanabb korabeli értékelések azonban egyértelműen az emberemlékezet óta nem látott hideg idővel magyarázták a történeteket.

A császári udvar is egyértelműen a protestáns Paradeisert és társait tartotta felelősnek a kudarcért, amelyért a kapitány az életével fizetett. Kivégzése nagy hírértékkel bírt a Monarchiában. Ennek ellenére a katolikusellenes interpretációk a Habsburg Birodalomban is elterjedtek voltak, például pápa- és jezsuita-ellenes gúnyénekeket költöttek az 1601-es fiaskó kapcsán.

Nagyon más utakat járt be az itáliai emlékezet, ahol a pápai és mantovai seregek miatt 1601 állt a középpontban. Rómában élénk figyelemmel kísérték a kanizsai fejleményeket, amelyről gazdag levéltári források állnak a kutatók rendelkezésére. A legnagyobb visszhangot VIII. Kelemen pápa unokaöccsének, a pápai seregeket vezető Gianfrancesco Aldobrandiniek a halála keltette. A pápai nepos testét Flaminio Delfini maradványaival egyetemben az Örök Városban nagy pompával temették el, a Capitoliumon lévő síremlékük és szobruk a mai napig élő mementója annak, hogy a Szentszék micsoda erőfeszítéseket tett az oszmánok magyarországi kiűzéséért.

Vincenzo Gonzaga mantovai herceg esete is egyedülálló. Bár az ostromtáborból elsőként, komoly feszültségek közepette hagyta el, mégis uralkodói reprezentációja szerves részévé tette Kanizsa ostromát. Azzal, hogy írásos és képzőművészeti emlékekbe is öntötte saját keresztes háborújának történetét, azt is el kívánta érni, hogy a belőle (is) bűnbakot kreáló hangokat elnémítsa, és másokra hárítsa a felelősséget. Hasonló módon járt el Mercoeur herceg. Bár a vár 1600. évi sikertelen felmentési kísérlete nem tekinthető az ő hibájának, mégis több, az erényeit kidomborító alkotás született később az udvarában.

A török emlékezet számára is 1601 lett a meghatározó év. Az oszmán történetírói hagyományokon alapulva Kanizsa 1601. évi sikeres megvédése olyan történelmi pillanat a török emlékezetben, mint a magyarok számára Eger 1552-

es megvédése, és a védelmet szervező Terjáki Haszán a hős és okos, az ellenség eszén ezernyi fortéllyal túljáró, misztikus hős lett. Alakja, valamint a vár megvédése napjainkra sem felejtődött el, többek közt a török filmművészet és az irodalom a mai napig ihletet merít belőle.

Az ostromok helyi, nagykanizsai emlékezetét vizsgálva azt láthattuk, hogy a népi emlékezetben több ponton – például földrajzi elnevezésekben és mondákban – évszázadokig továbbélt a két ostrom emléke. A vár feltárásával összekötve kívánt Krátky István polgármester és Banfi Florio a város vezetésével az 1930-as években a vár alatt harcoló keresztény katonáknak, valamint Gianfrancesco Aldobrandininek egy emlékpark létrehozásával és a hadvezér szobrának felállításával méltó emléket állítani. A terv azonban a világháború miatt kudarcra fulladt, és napjainkra Kanizsai Dorottya, Thury György és Zrínyi Miklós alakja határozza meg a város kora újkorral kapcsolatos emlékezetét. Ennek ellenére az elmúlt években fel-felmerült a régi tervek elővétele. Mindez azért is örvendetes lenne, mert a hazai közoktatásból és a magyar történelmi köztudatból szinte teljesen eltűnt események, s a több ezer, Kanizsáért harcoló keresztény katona áldozata így legalább helyi szinten újra közismert lenne.

## LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- EOL**      Evangélikus Országos Levéltár (Budapest)  
**MTAKt**    Magyar Tudományos Akadémia (Budapest), Kézirattár  
             és Régi Könyvek Gyűjteménye  
**ÖNB**      Österreichische Nationalbibliothek (Bécs)  
**OSZK**     Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

## BIBLIOGRÁFIA

- Acsády 1897.** Acsády Ignác: *Magyarország három részre oszlásának története. A magyar nemzet története.* Szilágyi Sándor (szerk.), Budapest, 1897.
- Aikin 1985.** Aikin, Roger: Christian Soldiers in the Sala dei Capitani. *Sixteenth Century Journal*, 16. (1985) 2. sz. 206–228.
- Arthus 1611.** Artus Dantiscanus, Gothardus: *Mercurius Gallobelgicus succenturiatus, sive rerum in Gallia et Belgio potissimum: Hispania quoque, Italia, Anglia, Germania, Ungaria, Transylvania, vicinisque locis, ab Anno 1593. usque ad annum 1603. gestarum, historica narratio continuata.* VI. Francfurti, 1611.
- Bagi 2013.** Bagi Zoltán Péter: Egy kudarc okai. Kanizsa 1601. évi ostroma. *Aetas*, 28. (2013) 1. sz. 5–30.
- Bagi 2014.** Bagi Zoltán Péter: A töröksegély kérdése az 1603. évi regensburgi birodalmi gyűlésen. *Századok*, 148. (2014) 5. sz. 1187–1207.
- Bagi 2016.** Bagi Zoltán Péter: „Én alig voltam erősb és rettenetesb harczon es viadalon, mint ez vala.” A keresztény és oszmán főszereg harca 1601-ben. *Isz-kaszentgyörgy*, 2016.
- Bagi 2020.** Bagi Zoltán Péter: Mohácstól Zsitvatorokig (1526–1606) In: Mészáros Kálmán (szerk.): *Magyarország hadtörténete II. Az oszmán hódítás kora 1526–1718.* Budapest, 2020. 13–106.
- Balogh 1896.** **Balogh János:** *Nagy-kanizsa város és vidékének hadtörténelmi leírása.* Nagykanizsa, 1896.
- Banfi 1940.** Banfi Florio: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. Harmadik és befejező közlemény. *Hadtörténelmi Közlemények*, 41.

- (1940) 143–156.
- Banfi 2005.** Banfi, Florio: *Magyar emlékek Itáliában*. Kovács Zsuzsa – Sárközy Péter (szerk.), Szeged, 2005.
- Barbarits 1929.** Barbarits Lajos: *Nagykanizsa*. Budapest, 1929.
- Benda 1983.** Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602. *Hadtörténelmi Közlemények*, 76. (1983) 4. sz. 651–681.
- Benkő 2015.** Benkő László: *A Zrínyiek. A lángelme*. Budapest, 2015.
- Bitnitz 1825.** Bitnitz Lajos: Két Levél Szala Vármegyebeli utazásról. *Tudományos Gyűjtemény*, (1825) 7. köt. 56–72.
- Bodri – Madarász – Zsadányi 1935.** Bodri László – Madarász Gyula – Zsadányi Oszkár (szerk.): *Zalavármegye ismertetője*. Sopron, 1935.
- Bocatius 2014.** Bocatius, Johannes: *Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato. Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról*. Közreadja: Kees Teszelszky – Tóth Gergely, Budapest, 2014.
- Borsoi 2007.** Borsoi, Maria Barbara Guerrieri: Il palazzo Aldobrandini, già Parisani, al Pozzo delle Cornacchie e gli affreschi di Pietro Veri. *Bollettino d'Arte*, 92. (2007) 89–98.
- Brancucci 1980.** Brancucci, Filippo: *L'assedio di Canisa. Nei documenti inediti del Archivio Segreto Vaticano*, Roma, 1980.
- Birckenstein 2001.** Birckenstein, Anton Ernst Burckhardt von: *Das Geometrie-buch des Kronprinzen. A trónörökös mértankönyve*. Közreadja és a bevezető tanulmányt írta: Rózsa György, Budapest, 2001.
- Brunelli 2018.** Brunelli, Giampiero: *La santa impresa. Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)*. Roma, 2018.
- Burattelli 1992.** Burattelli, Claudia: L'intermezzo mancato: Federico Follino e l'assedio di Canissa. *Medioevo e Rinascimento*, 6. (1992) 3. sz. 133–150.
- Cennerné Wilhelmb 1972.** Cennerné Wilhelmb Gizella: A kanizsai vár metszetábrázolásainak típusai. In: H. Kerecsényi Edit (szerk.): *A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve. 1919–1969*. Nagykanizsa, 1972. 69–83.
- Cerwinka 1968.** Cerwinka, Günther: Die Eroberung der Festung Kanizsa

- durch die Türken im Jahre 1600. In: Alexander Novotny – Berthold Sutter (Hrsg.): *Innerösterreich 1564-1619*. Graz, 1968. 409–511.
- Chytraeus 1611.** Chytraeus, David: *Saxonia ab Anno Christi 1500. usque ad Annum M.DC.* Lipsiae, 1611.
- Continuatio 1602.** *Ungarische und Siebenbürgische Kriegshändel und ausführliche Beschreibung. Was sich von dem Herbst dess nechst abgeloffenen 1601. jährs biss auff den Herbst dieses gegenwertigen 1602. Jahrs...*, Getruckt zu Lieh, durch Conrad Nefen im Jahr 1602.
- D'Annunzio 1910.** D'Annunzio, Gabriele: *Forse che sì forse che no*. Milano, 1910.
- Dávid–Fodor 1983.** Dávid Géza – Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 30. (1983) 2. sz. 278–296.
- Dogliani 1622.** Dogliani, Giovanni Nicolò: *Compendio storico universale*. Venetia, 1622.
- Domokos 2016.** Domokos, György: Dal Zammartino al Monteverdi. Alcune fonti modenesi sui rapporti musicali e teatrali nel Rinascimento ungherese. In: Ludmann, Ágnes (a cura di): *Italia nostra. Studi filologici italo-ungheresi*. Budapest, 2016. 22–39.
- Errante 1915.** Errante, Vincenzo: „Forse che sì, forse che no”. *La terza spedizione del duca Vincenzo Gonzaga in Ungheria alla guerra contro il Turco (1601)*. Milano, 1915.
- Fehrentheil-Gruppenberg 1937.** Fehrentheil-Gruppenberg László: Mercoeur lotharingiai herceg magyarországi szereplése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 38. (1937) 1. sz. 205–234.
- Ferrari 2018.** Ferrari, Daniela: A Mantovai Állami Levéltár magyar vonatkozású iratai. In: Domokos György–Kuffart Hajnalka–Szovák Márton (szerk.): *Vestigia II. Magyar források Itáliából*. Piliscsaba, 2018. 29–39.
- Finucci 2015.** Finucci, Valeria: *The Prince's Body. Vincenzo Gonzaga and Renaissance Medicine*. Cambridge–London, 2015.
- Fraknói – Károlyi 1885.** Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica 3. Monumenta Comititalia regni Hungariae. 9. 1598–1601*. Budapest, 1885.



- Fraknói – Károlyi 1890.** Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád (szerk.): *Monumenta Hungariae Historica 3. Monumenta Comititalia regni Hungariae 10. 1602–1604.* Budapest, 1890.
- Fraknói 1903.** Fraknói Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal, A mohácsi véstől Magyarországnak a török járom alól fölszabadításáig, 1526–1689. III.* Budapest, 1903.
- G. Etényi 2008.** G. Etényi Nóra: A »türkenlied« reneszánszai - A magyar vonatkozású német népelemek típusai és életszerűsége. In: Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás (szerk.): *Tudomány és hagyományörzés.* Eger, 2008. 69–91.
- Galavics 2000.** Galavics Géza: A sárvári vár török–magyar csataképei 1653-ból. In: Söptei István (szerk.): *Sárvár története.* Sárvár, 2000. 451–469.
- Gausz 2018.** Gausz Ildikó: *Magyarország vonzásában. Francia ajkú utazók a kora újkori Magyarországon (1554-1608).* [doktori disszertáció] Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018.
- Györök 1862.** Györök György: Utiképek Zalából. *Balaton-Füredi Napló*, 2. (1862) 3. sz. 22–23., 4. sz. 30–31.
- Halis 1895.** Halis István: Nagy-Kanizsa város története. *Ország-Világ*, 16. (1895) 50. sz. 783–786.
- Hasenauer – Pámer 2017.** Hasenauer Rajmund–Pámer András (szerk.): *Kanizsa vára. Egy elfeledett vár újraéléde.* [h.n.] 2017.
- Háy 2004.** Háy János: *Dzsigerdílen (A szív gyönyörűsége). Török korom.* Budapest, [2004.]
- Horváth 1861.** Horváth Gyula: *Kanizsa város története s annak jelen viszonyai.* Kanizsa, 1861.
- Huszthy – Kanász – Szovák 2018.** Huszthy Bálint–Kanász Viktor–Szovák Márton: A hadi kudarc állatorvosi lova. Ercole Torbidi jelentései Kanizsa 1601. évi ostromáról. In: Domokos György – Kuffart Hajnalka – Szovák Márton (szerk.): *Vestigia II. Magyar források Itáliából.* Piliscsaba, 2018. 143–172.
- Illésházy 1863.** Gr. Illésházy István nádor följegyzései, 1592...1603 és Hidvégi Mikó Ferenc históriája. 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával. Kazinczy Gábor (közli), Pest, 1863.
- Istvánffy 2009.** Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/3. Benits Péter (s.a.r.), Budapest, 2009. (Törté-

nelmi Források 1.)

- Ivanics 1992.** Ivanics Mária: A császári felmentő sereg útja Kanizsára egykorú ábrázolások tükrében (1600. szeptember 16–október 13.). *Zalai Múzeum*, 4. (1992) 45–53.
- Jankovich 1980.** Jankovich Ferenc: *Dunántúli végeken. A tél fia*. Budapest, 1980.
- LASJ 1600.** *Litterae annuae Societatis Jesu anni 1600*. Antverpiae, 1618.
- LASJ 1602.** *Litterae annuae Societatis Jesu anni 1602*. Antverpiae, 1618.
- Kálmán 1980.** Kálmán Béla: Zala megyei várak és városok 1684-ben. *Zalai Hírlap*, 36. (1980) 204. sz. 8.
- Kanász 2019a.** Kanász Viktor: Egy füstbe ment terv. Gianfrancesco Aldobrandini szobra és a kanizsai Hősök ligete. *Kanizsai antológia*, 20. (2019) 246–268.
- Kanász 2019b.** Kanász Viktor: Kanizsa 1601-es ostromának itáliai forrásairól és emlékeiről. *Castrum*, 22. (2019) 1–2. sz. 79–92.
- Kanász 2020a.** Kanász Viktor: Egy ismeretlen metszet Kanizsa 1601-es ostromáról. *Kanizsai antológia*, 21. (2020) 239–247.
- Kanász 2020b.** Kanász Viktor: Kanizsa és a mohácsi csata. In: Haramza Márk – Kovaliczky Gergely – Bertók Gábor – Simon Béla – Galambos István – Türk Attila (szerk.): *Eke mentén, csata nyomában. A mohácsi csata kutatásának legújabb eredményei*. Budapest, 2020. 93–105.
- Kanász 2021.** Kanász Viktor: *Oroszlán a végvárban. Thury György és Nagykanizsa*. Nagykanizsa, 2021.
- Karácson 1904.** *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664*. Karácson Imre (ford.), Budapest, 1904.
- Karácson 1916.** *Török történetírók 3. (1566–1659)*. Karácson Imre (ford.), Budapest, 1916.
- Kelenik 1997.** Kelenik József: A Kanizsa–sormási ütközet 1600. október 7–13. *Zalai Múzeum*, 7. (1997) 37–43.
- Kelenik 2013.** Kelenik József: Magyarország, a kereszténység védőbástyája 1526–1606. In: Hermann Róbert (szerk.): *Kis magyar hadtörténet*. Budapest, 2013. 63–83.
- Kemal 1873.** Kemal, Namik: *Kanije*. Istanbul, 1873.

- Keserű 1995.** Keserű Bálint (szerk.): *Jezsuita okmánytár I/1. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok. 1601–1606.* Balázs Mihály–Kruppa Tamás–Lázár István Dávid–Lukács László (s.a.r.), Szeged, 1995.
- Klein 1603.** Klein, Dionysius: *Discours, Rathschlag, und Bedencken...* Stutgarten, 1603.
- Knolles 1603.** Knolles, Richard: *The Generall Historie of the Turkes.* London, 1603.
- Kovács 1995.** Kovács József László: *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616).* Sopron, 1995.
- Kovács 1998.** Kovács József László: Zrínyi-iratok a grazi Landesarchivban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 4. sz. 911–927.
- Krenn 1998.** Krenn, Peter: Die gescheiterte Rückeroberung von Kanischa 1601 und ihre Auswirkungen auf das Landeszeughaus in Graz. In: H. Simon Katalin (szerk.): *Népek a Mura mentén. Völker an der Mur. Ljudi uz Muru. Ljudje ob Muri.* Zalaegerszeg, 1998. 197–202.
- Kruppa 2002.** Kruppa Tamás: Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján. *Hadtörténelmi Közlemények*, 112. (2002) 2. sz. 281–308.
- Kruppa 2014.** Kruppa Tamás: Magyarország és a magyarok a 16-17. századi itáliai közvéleményben. A tizenöt éves háború hatása a magyarságtoposzokra és sztereotípiákra. *Obeliscus*, 1. (2014) 1. sz. 65–80.
- Kruppa 2019.** Kruppa Tamás: Olasz csapatok Kanizsa alatt 1601-ben. Megjegyzések egy kudarcba fulladt hadjáratról. In: Bagi Zoltán Péter (szerk.): „...ugy irhassak, mint volt...”. *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére.* Szeged, 2019. 139–149.
- Kruppa 2020a** Kruppa Tamás: Egy pápai hadbiztos a magyarországi hadszíntéren. Giacomo Serra jelentései az 1602–1603. évekből. *Lymbus*, (2020) 95–146.
- Kruppa 2020b** *Pápai csapatok Magyarországon (1595–1597, 1601).* Gianfrancesco Aldobrandini levelezését feltárta, közreadja és a kísérőtanulmányt írta: Kruppa Tamás, Budapest–Róma, 2020.
- Lavin 2007.** Lavin, Irving: *The Art of Gianlorenzo Bernini. I.* London, 2007.
- Leffler 1911.** Leffler Béla: Magyar vonatkozású német népénekek. III. közl.

- Századok*, 45. (1911) 3. sz. 171–186.
- Losontzi 1773.** Losontzi István: *Hármas kis tükör*. Posony, 1773.
- M. Csóti 2021.** M. Csóti Ágnes: *Karnevál, koronavírus idején*. Nagykanizsa, 2021.
- Maggiorotti – Banfi 1933.** Maggiorotti, Leone Andrea–Banfi Florio: *Pietro Ferrabosco. Hadtörténelmi Közlemények*, 34. (1933) 1. sz. 156–173.
- Magyari 1979.** Magyari István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Katona Tamás (s.a.r.), Budapest, 1979.
- Marchthaler 2020.** *Veit Marchthaler magyar dolgainak leírása az 1588-as évtől*. Németh S. Katalin (ford., sajtó alá rendezte és bevezette), Budapest, 2020.
- Meteren 1618.** Meteren, Emanuelis van: *Descriptio bellorum inferioris Germaniae ab anno 1597, ad annum usque 1610...* Amstelredami, 1618.
- Méri 1988.** Méri István: *A kanizsai várásatás*. Kovalovszki Júlia (s.a.r.), Budapest, 1988.
- Monteverdi 1998.** Monteverdi, Claudio: *Levelek, elméleti írások*. szerk. Lax Éva, Budapest, 1998.
- Narratio... 1604.** *Narratio historica obsidionis Canisiae anno 1601. factae*. Biondi, 1604.
- Norton 2017.** Norton, Claire: *Plural pasts. Power, identity and the Ottoman sieges of Nagykanizsa Castle*. Abingdon–Oxon–New York, 2017.
- Okányi 1892.** Okányi Pál: Somogy megyének közigazgatása a török uralom alatt és után a megye visszaállításáig. Danilovics János (közli): *A Kaposvári M. Kir. Állami Főgimnázium értesítője az 1891–92. isk. évről*. Kaposvár, 1892. 2–34.
- Ortelius 1602.** Ortelius, Hieronimus: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395*. Nürnberg, 1602.
- Óváry 1894.** Óváry Lipót: *A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. 2. A mohácsi vész utáni korszakból származó s a XVI. század végéig terjedő oklevelek kivonatai*. Budapest, 1894.
- Pachinger 1896.** Pachinger Alajos (közvettes): *Értesítő a kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló nagykanizsai katolikus főgymnasiumról az 1895–96. tanévben*. Nagykanizsa, 1896.

- Pálffy 2002.** Pálffy Géza: Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálataiban: a budróci Budor család a XV-XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115. (2002) 4. sz. 923–1007.
- Papp – Végh 1964.** Zala megye földrajzi nevei. Papp László – Végh József (szerk.): *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg, 1964.
- Passuth 1957.** Passuth László: *A mantuai herceg muzsikusa*. Budapest, 1957.
- Pethő 1662.** Pethő Gergely: *Rövid magyar krónika sok rend-béli fő históriás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettetett és íratott Petthő Gergelytől*. [Bécs], 1662.
- Pietrangeli 1962.** Pietrangeli, Carlo: La sala dei Capitani. *Capitolium*, 37. (1962) 640–648.
- Riseberg 1596.** Riseberg, Laurentius: *Compendiaria Praecipuarum Rerum Turcicarum Relatio Septem distinctis capitibus Turcorum Originem...* Helmaestadii, 1596.
- Rózsa 1993.** Rózsa Miklós: *Kanizsa mecsetből kialakított plébániatemploma 1690–1700 között*. Nagykanizsa, 1993.
- Sahin-Tóth 2006a** Sahin-Tóth, Péter: Autour de la guerre de Hongrie (1593–1606). In: Oborni Teréz (szerk.): *Ad astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai. Études de Péter Sahin-Tóth*. Budapest, 2006. 85–101.
- Sahin-Tóth 2006b** Sahin-Tóth Péter: A vallon-francia katonaság sajátos szerepe a hadviselő felek közötti kapcsolatokban a tizenöt éves háború idején. In: Oborni Teréz (szerk.): *Ad astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai. Études de Péter Sahin-Tóth*. Budapest, 2006. 103–112.
- Sahin-Tóth 2006c** Sahin-Tóth Péter: A francia katolikus ligától Kanizsáig. Henri de Lorraine-Chaligny életpályája (1570–1600). In: Oborni Teréz (szerk.): *Ad astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai. Études de Péter Sahin-Tóth*. Budapest, 2006. 113–125.
- Sahin-Tóth 2006d** Sahin-Tóth Péter: Lotaringia és a tizenöt éves háború. In: Oborni Teréz (szerk.): *Ad astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai. Études de Péter Sahin-Tóth*. Budapest, 2006. 253–298.
- Salvagni 2017.** Salvagni, Isabella: *Il destino manifesto: gli Aldobrandini di Clemente VIII e la Minerva*. Roma, 2017.
- Sárközy 2010.** Sárközy Péter: *Róma mindannyiunk közös hazája. Magyar emlé-*

- kek Rómában, magyarok emlékei Rómából. Budapestini, 2010.
- Schraven 2014.** Schraven, Minou: *Festive Funerals in Early Modern Italy. The Art and Culture of Conspicuous Commemoration*. Farnham, 2014.
- Smith 1630.** Smith, John: *The True Travels, Adventures and Observations of Captain John Smith in Europe, Asia, Affrica and America, from Domini 1593 to 1629*. London, 1630.
- Smith 1980.** Smith, John: *John Smith kapitány utazásai és cselekedetei. 1580–1631*. C. Cutean Éva (s.a.r.), Bukarest, 1980.
- Sogliani 2015.** Sogliani, Daniela: Massimamente delle cose di Costantinopoli. I Gonzaga e i turchi nei documenti dell'Archivio di Stato di Mantova dalla metà del Cinquecento al sacco della città. In: *Venezia Cinquecento*. 23. (2015) 46. sz. 155–182.
- Spontone 1602.** Spontone, Ciro: *Attioni de' re dell'Ungaria*. Bologna, 1602.
- Stauffer 1886.** Stauffer, Albrecht: Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, VII. (1886) 265–313.
- Stevens 1980.** Stevens, Denis (ed.): *The Letters of Claudio Monteverdi*. Cambridge, 1980.
- Sudár 2006.** Sudár Balázs: Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006) 4. sz. 1025–1058.
- Szakonyi 2018.** Szakonyi Balázs: A kanizsai vár 1600-as elméleti rekonstrukciója. *Várak, kastélyok, templomok*, 14. (2018) 6. sz. 18–21.
- Szalai 2006.** Szalai Béla: *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. I. A mai Magyarország*. Budapest, 2006.
- Szalai 2021.** Szalai Béla: *A tizenötéves háború metszeteken*. Budapest, 2021.
- Szamosközy 1880.** Szamosközy István *történeti maradványai, 1566–1603*. 4. *Vegey följegyzések*. Szilágyi Sándor (kiadja), Budapest, 1880.
- Szovák 2018a** Szovák Márton: Kanizsa másodszor. Federico Ghislieri haditerve Kanizsa visszafoglalására (1602). *Lymbus*, (2018) 193–209.
- Szovák 2018b** Szovák Márton: Espugnazione per negati: La fortezza di Kanizsa al centro di un trattato secentesco di arte militare. *Verbum*, 19. (2018) 1–2. sz. 119–127.
- Szovák 2021.** Szovák Márton: Federico Ghislieri hadmérnök szakírói tevé-

- kenysége különös tekintettel a tizenöt éves háborúra. *Hadtörténelmi Közlemények*, 134. (2021) 1. sz. 73–101.
- Takáts 1926.** Takáts Sándor: A gyáva Paradeiser. *Budapesti Hírlap*, 46. (1926) 90. sz. 1–2.
- Takáts 1927.** Takáts Sándor: *Szegény magyarok*. Budapest, 1927.
- Takáts 1929.** Takáts Sándor: A Zrinyiek magyarsága. *Magyarság*, 10. (1929) 58. sz. 1–2.
- Tarján 2009.** Tarján Bence: Cseh pamflet Kanizsa 1601. évi ostromáról. *Magyar Sion*, 45. (2009) 1. sz. 89–98.
- Timár 1960.** Timár Ede: Az áruló Paradeiser ezredes. *Zalai Hírlap*, 16. (1960) 304. sz. 12.
- Timon 1764 .** Timon, Samuel: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum a nativitate...* Claudiopoli, 1764.
- Toifl 1999.** Toifl, Leopold: Zur Invalidenversorgung in alter Zeit. In: *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs*, 49. (1999) 253–260.
- Tóth 1986.** Tóth Sándor László: A kanizsai csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 99. (1986) 2. sz. 253–270.
- Tóth 1989.** Tóth Péter: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. 1595–1600.* [h.n.] 1989.
- Tóth 2000.** Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged, 2000.
- Tóth 2021.** Tóth Tamás: *Hungaria Rómából. Tanulmányok az új- és jelenkori magyar egyháztörténelemből.* Budapest, 2021.
- Tusor – Nemes 2011.** *Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605).* Tusor Péter – Nemes Gábor (közreadja), Budapest–Róma, 2011.
- Tusor 2011.** *Závodszy György naplója. 1586–1624.* Tusor Péter (fordította, a jegyzeteket és az előszót írta), Budapest, 2011.
- Ünlü 2016.** Ünlü, Osman: Erken Dönem Tarihî ve Edebî Kaynaklarda Kanije Müdafaası. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5. (2016) 4. sz. 690–720.
- V. Molnár 1987.** V. Molnár László: *Kanizsa vára.* Budapest, 1987.
- Varsevicius 1601.** Varsevicius, Christophorus: *Paradoxa, Quibus de origine ge-*

*neris et nominis Poloni adiunctus est Dialogus, 1. Romae, 1601.*

- Vámbéry 1887.** Vámbéry Ármin: Kanizsa (1600–1601). *Századok*, 21. (1887) 9–10. sz. 716–726., 798–826.
- Vándor 1994.** Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné Lendvai Anna (szerk.): *Nagykanizsa városi monográfia. 1.* Nagykanizsa, 1994. 215–424.
- Vándor 2017.** Vándor László: Újabb adatok a középkori Kanizsa mezőváros topográfiájához. *Zalai Múzeum*, 23. (2017) 16–184.
- Veress 1943.** Veress Endre: *Carillo Alfonz jezsuita-atyja levelezése és iratai (1591–1618).* Budapest, 1943.
- Vigilio 1992.** Vigilio, Giovanni Battista: *La Insalata. Cronaca mantovana dal 1561 al 1602.* Ferrari, Daniela–Mozzarelli, Cesare (eds.), Mantova, 1992.
- Vizi 1990.** Vizi László: Bűnbakkeresés Bécsben. *Fejér Megyei Hírlap*, 46. (1990) 64. sz. 6.
- Wagner 1684.** Wagner, Johann Cristoph: *Delineatio Provinciarum Pannoniae et Imperii Turcici...* Augspurg, 1684.
- Wodianer-Nemessuri 2019.** Wodianer-Nemessuri Zoltán: *Alkony (1580–1605).* Budapest, 2019.
- Zeiler 1997.** Zeiler, Martinus: *A magyar királyság leírása.* Kollega Tarsoly István (szerk.), Glósz József – Élesztős László (ford.), Szekszárd, 1997.





## KÉPMELLÉKLET



1. Hans Rudolf Miller alkotása a sárovári várban, 1653.  
(a szerző felvétele)



2. Gianfrancesco Aldobrandini sírja a római Santa Maria in Ara Coeli templomban  
(a szerző felvétele)



3. Gianfrancesco Aldobrandini szobra a Capitoliumi Múzeumok épületében a Palazzo dei Conservatori egyik termében (a szerző felvétele)



4. Flaminio Delfini emlékműve a Capitoliumi Múzeumok épületében a Palazzo dei Conservatori egyik termében (a szerző felvétele)



5. A Santa Maria in Ara Coeli (középen) és a Capitoliumi Múzeumok épülete (balra)  
(a szerző felvétele)



6. Flaminio Delfini sírja a római Santa Maria in Ara Coeli templomban  
(a szerző felvétele)



7. A mantovai Palazzo Ducale labirintusa

Forrás: Wikipedia



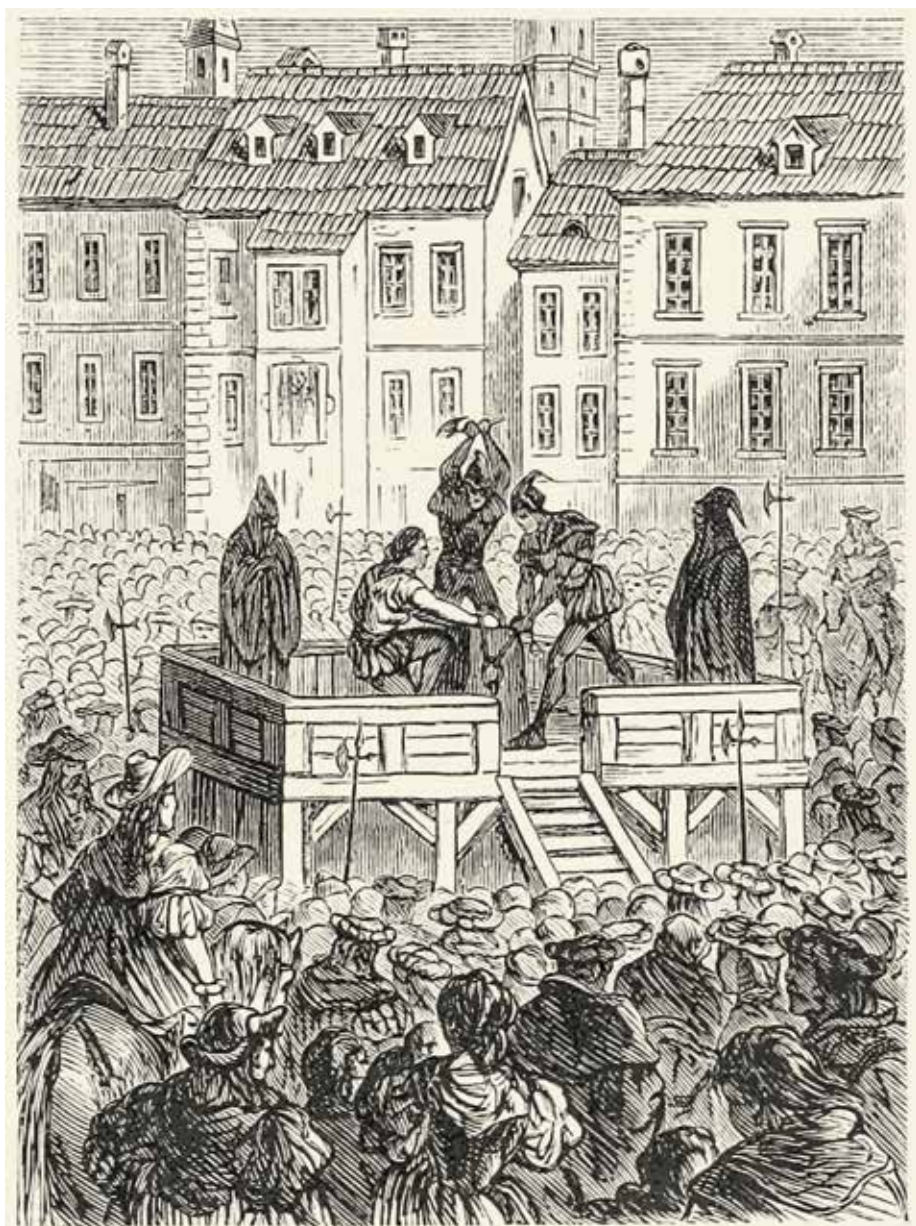


8. Wegroszta Zoltán alkotása Kanizsa 1600. évi elfoglalásáról –  
1 áttekintő és 2 részlet  
(Hohl Zoltán felvétele)





10. Georg Paradeiser kivégzése  
Continuatio 1602, 17a



Einrichtung des Oberst Paradeiser. (Seite 842.)

11. Paradeiser kivégzésének 19. századi ábrázolása

Forrás: Wikipedia



12. Kanizsa 1601. évi ostroma (Hans Siebmacher metszete)  
TGyM K.2001.1.

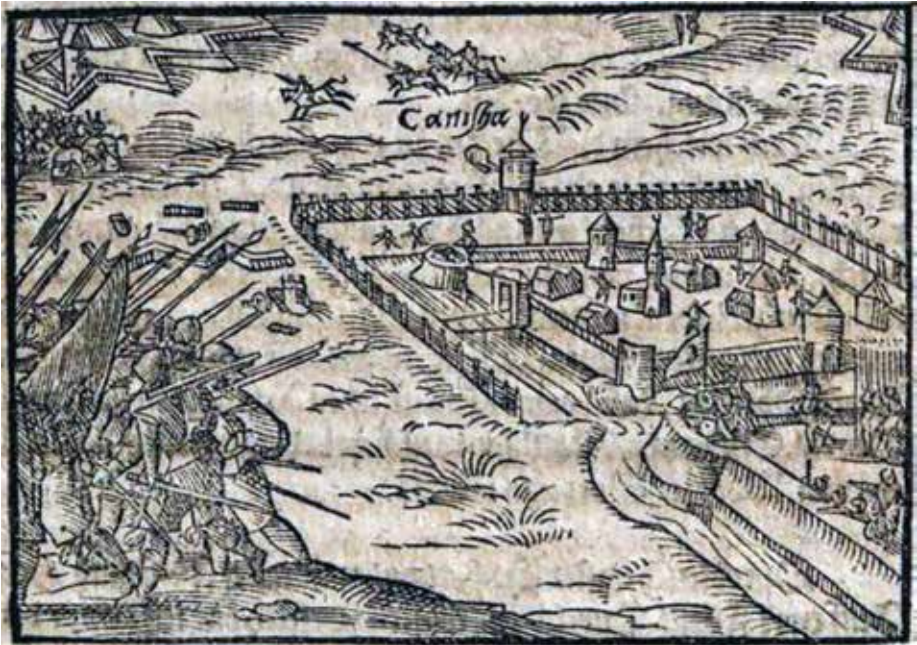


13. Kanizsa 1601. évi ostroma (Georg Keller metszete)

TGyM K.2000.2.

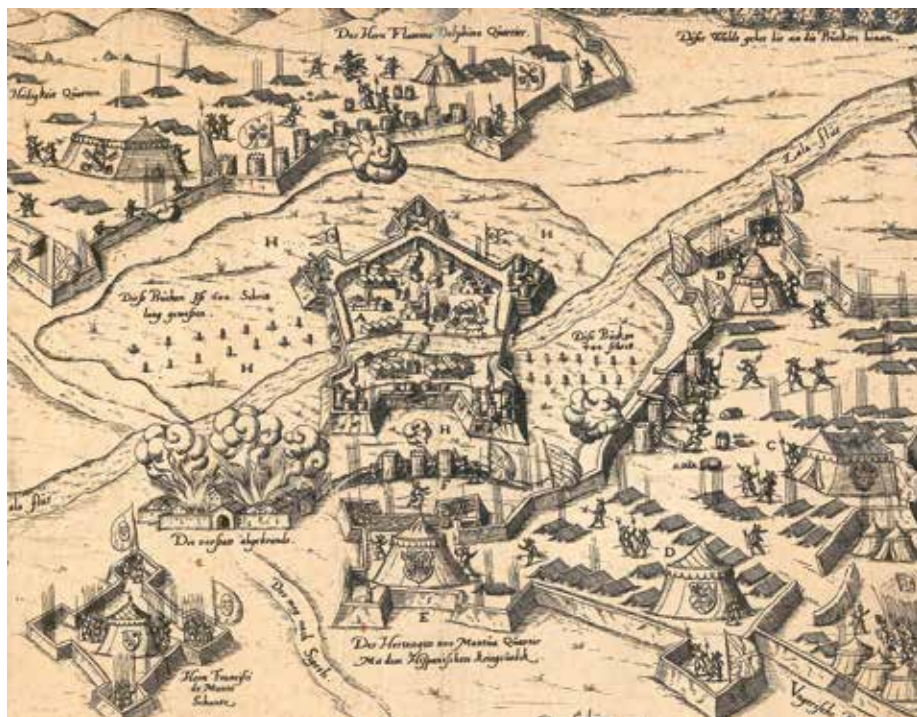


14. Kanizsa 1601. évi ostroma (ismeretlen alkotó)  
TGyM K.55.68.



15. Kanizsa 1601-es ostromának feladása  
Continuatio 1602, 20b





16. Kanizsa 1601-es ostroma (részlet Hans Siebmacher metszetéből)  
TGyM K.66.6.



17. Kanizsa várának és városának makettje a kanizsai Erzsébet téren.  
Szemenyey-Nagy Tibor alkotása, 2012.  
(a szerző felvétele)



18. Kanizsa Vincenzo Maria Coronelli 1691-ben készült térképén  
(a szerző felvétele)



19. 17. századi metszet Kanizsáról, a vár elestének dátumával.

TGyM K.2001.2.



20. Kanizsa Johann Baptist Homann: Danubii fluminis pars media, in qua Hungaria... című térképén a 18. század első feléből (A szerző felvétele)

ILLIK PÉTER

# A 15 ÉVES HÁBORÚ A KÖZÉPISKOLAI TANKÖNYVEKBEN, AVAGY „KANIZSA ELVESZETT”<sup>1</sup>

## Bevezetés: módszerek és hipotézisek

A 15 éves háború (1591–1606) számos gazdasági, demográfiai, politikai és katonai következménnyel járt. Ezekből a címben jelzett Kanizsa elveszésével (a cím arra utal, hogy Kanizsa nemcsak a 15 éves háborúban veszett el, hanem a tankönyvek tananyagtartalmából is eltűnt) kapcsolatban csak egyet emelek ki: a pusztításokat és veszteségeket. A 15 éves háború 1593 és 1596 közötti időszakáról részletes kárleírás csoport áll rendelkezésre az esztergomi érsekség 96 falujáról. Ez a mikropélda kiváló betekintést ad a 15 éves háború pusztításaiba. Ezek egyik sajátossága, hogy számos csapat vonult át az adott területen, és jól látható, hogy jellegzetesen más típusú károkat követtek el. A német és vallon csapatok elsősorban az anyagiakban voltak érdekeltek, és bár számos faluban panaszkodtak arra, hogy kínozták, nyomorgatták, verték őket, de ez csak igen ritkán fajult emberölésig. A tatárok viszont ettől eltérően sokakat megöltek vagy elraboltak, illetve állatokat hajtottak el, azaz nem használati tárgyakat raboltak el. Ugyanakkor kifejezetten szerettek gyújtogatni. Ezt példázza Vásárhely esete, ahol törökök védték meg a falut attól, hogy a tatárok felgyújtják, sőt, segítettek a nyáj egy részének visszaszerzésében is.<sup>2</sup>

1 Köszönöm Szabó Károlynak, az OH-OPKM dolgozójának a munkám során nyújtott értékes segítségét.

2 Illik 2016a, 58.

1. táblázat. Számszerűsített károk a leggyakoribb elkövetők szerint<sup>3</sup>

	<b>Vallonok</b>	<b>Németek</b>	<b>Vallonok és németek</b>	<b>Tatárok</b>	<b>Magyarok<sup>4</sup></b>
Megölt falusi (fő)	4 (+2 sebesült)	5 (+1 sebesült)	n. a. <sup>5</sup>	119	n. a.
Elrabolt falusi (fő)	n. a.	n. a.	n. a.	403	n. a.
Megölt és elrabolt falusi (fő) <sup>6</sup>	n. a.	n. a.	n. a.	37	n. a.
Pénz (Ft) <sup>7</sup>	6 077	20 714	11 300	300 (értékű ló)	1 495
Elvitt állat (db) <sup>8</sup>	500 birka	38 ló 5 ökör és tehén, 28 tehén 563 állat 27 ökör 22 marha 150 disznó 100 kecske 3 borjú	n. a.	290 ló 250 birka és tehén  400 állat 170 ökör  300 juh	4 ló      2 ökör
Egyéb (elvitt/elpusztított)	35 hordó bor	7 ház 8 szekér 7 kerék 620 kereszt búza 38 kiló búza 250 kereszt zab	2 ház	55 ház	1 szekér

3 A táblázat forrása: Illik 2016a, 60. Csak azok a károk szerepelnek itt, ahol az elkövetők származását feltüntették vagy kikövetkeztethető a parancsnok nevéből. A forintban feltüntetett károk esetében nem számoltam a gyakori „több mint” kifejezéssel, azaz a „több mint” 500 Ft vagy az „500 Ft-ot meghaladó” kifejezéseknél 500 Ft-tal számoltam.

4 A magyar tisztartók által okozott kárt is ide számítottam.

5 Nincs adat.

6 Egyben megadott adat, nem tudni, pontosan hányan haltak meg és mennyit vittek el közülük.

7 Vagy pénzben kifejezett kár.

8 Itt beszámítottam a helyben leölt és elfogyasztott állatokat is.

Amint az 1600 előtti harcoknak, úgy Kanizsa 1600. évi elvesztésének is komoly következményei voltak. A kártételek szempontjából a lakosságra gyakorolt legközvetlenebb hatása az volt, hogy Kanizsa elfoglalása után elestek a körülötte lévő kisebb végvárok is. Ennek következtében vált szükségessé egy új végvidék, a „Kanizsa ellen vetett végek” megszervezése. A Magyar Királyság és a hódoltság határa ismét beljebb, a királyi Magyarország felé tolódott, valamint a dunántúli megyék megrablása és hódoltatása is könnyebbé és intenzívebbé vált.<sup>9</sup>

A 19-20. századi középiskolai tankönyvek közül az 1814 és 1989 között megjelenteket vizsgáltam meg jelen tanulmányban, nem pedagógia-módszer-tani szempontok szerint, hanem azt tekintetem át, hogyan jelenik meg egy téma – jelen esetben a 15 éves háború – a középiskolai tankönyvekben. Azon belül is bizonyos részelemekre fókuszáltam, például arra, hogy Kanizsa 1600. évi elvesztése szerepel-e bennük. Elsősorban tendenciákra koncentráltam, azaz arra, hogy ezzel a témával mi történik 170 év alatt a tankönyvi szövegekben. Eddigi, tankönyvekkel kapcsolatos tapasztalataim és vizsgálataim alapján<sup>10</sup> azt feltételeztem, hogy a 15 éves háború témája nem lesz intenzíven jelen a kötetekben, továbbá a 19. századi tananyagtartalom vélhetőleg csak erodálódott, kopott, csökkent, súlytalanabbá vált a 20. század végére, mivel erősen jellemző a középiskolában az idő előrehaladtával a tananyagtartalom csökkenése. A tankönyvek teljes címleírását megadtam lábjegyzetben, de a sok kiadás közül mindig arra hivatkoztam, ami valóban a „kezemben volt”.

A tankönyvek tartalmát lehet ahhoz a viszonyponthoz mérni, hogy a kutató vagy olvasó mit vár el, ahhoz, hogy a tágabb értelemben vett nagyközönség mit tud egy adott témáról, és ahhoz, hogy a korabeli vagy a jelenlegi legújabb szakirodalom milyen narratívát képez róla. Ezért érdemes rögtön az elején rögzíteni, hogy mi volt az elvárásom azzal kapcsolatban, hogy minek kellene szerepelni vagy egyáltalán mi lehetne benne ezekben a tankönyvekben. Például a következő kérdések felvetését gondoltam adekvátnak: mikor kezdődött a 15 éves háború? 1591-ben vagy 1593-ban? Miért tört ki egyáltalán? Milyen katonai események zajlottak? Ez utóbbiak közül elvártam (volna) a következők

9 Vö. Illik 2010.

10 Illik 2016b, 18–27.; Illik 2017, 309–385.; Illik 2019, 175–229.



ismertetését: Győr keresztények általi elvesztése (1594), majd visszafoglalása (1598); Esztergom sikertelen császári ostroma és Balassi Bálint halála (1594), a gyurgyevői csata (1595), Eger török kézre kerülése (1596), a mezőkeresztesi keresztény vereség (1596), a pápai vallon zsoldos lázadás (1600), Kanizsa elfoglalása a törökök által (1600), valamint Erdély szerepe és a Bocskai-szabadságharc (1604–1606).

Külső viszonypontnak a „Hóman-Szekfűt” választottam.<sup>11</sup> A *Magyar történet* című történelmi monográfiatorozat részben összegezte a megelőző korszak tudását, részben pedig mai napig újszerű, így ideális tudományos viszonyítási alap a középiskolai tankönyvek tartalmának megítéléshez, még akkor is, ha a szerzők és a kötet megítélése már saját korában is ellentmondásos volt. Hóman Bálint (1885–1951) az MTA levelező, majd rendes tagja, 1939 és 1942 között Magyarország vallás- és közoktatásügyi minisztere. Szerzőtársa, Szekfű Gyula (1883–1955) szintén az MTA tagja, Hómannal ellentétben 1945 után nem lett kegyvesztett a szocialista rendszerben. Kötetük ellentmondásos megítélésére csak egy „enyhé” példa: „Nem akarunk félreértetni, mi a Szekfű Gyula tudományos munkásságát nagyra becsüljük s csupán azokat az újszerűségeket nem tudjuk méltányolni, melyek írói temperamentumának a szüleményei. Jelen munkája is lebilincselő olvasmány, sok nagyon éles tekintetre valló meglátás van benne, amelyek kétségtelenül termékenyítőleg fognak hatni a további kutatókra és kutatásokra.”<sup>12</sup> A kötet a 15 éves háború címszó alatt először értelmező részeket közöl:<sup>13</sup> a hadszervezeti átalakulások és zsoldoskérdés, a hazai jobbak terhei, valamint a hadvezetés és problémái. Ezután következik a *Háború lefolyása* című alfejezet, amely az eseménytörténetet közli igen röviden,<sup>14</sup> mert ez már egyenesen a „Bocskai-fölkeléshez” vezet. Az eseménytörténeti rész szűk egy oldal, és az összes, általam a tankönyvektől elvárt (ld. fent) eseményt tartalmazza rövid felsorolás formájában, értelmező, magyarázó rész lényegében nem szerepel benne. Ehhez viszonyítva a középiskolai tankönyveknek a 15 éves

11 Hóman–Szekfű 1935.

12 Gárdonyi 1929, 230.

13 Hóman–Szekfű 1935, 341–355.

14 Uo. 355–357.

háború 1600 előtti eseményeivel foglalkozó részei valójában nem is röviddek és hangsúlytalanok, még akkor sem, ha jelen sorok szerzőjének kutatásai és megítélései alapján ezen szakasz nagyon komoly hatást gyakorolt a lakosság mindennapi életére hosszabb távon is.

A tankönyvi tartalmak ismertetésekor időrendben haladtam a nagy történelmi korszakok szerint: 1. 1867 előtt, 2. a dualizmus (1867–1918), 3. a Horthy-korszak (1919–1944), 4. a szocialista időszak (1945–1989) és 5. a rendszerváltás utáni időszak (1989–2010), amelyre csak kitekintettem. Ezen átfogó, kronologikus áttekintés segít abban, hogy az egyes tankönyvek mikroelemzéseinek sorából felvázolhatók legyenek a nagy makro folyamatok. A tankönyvek mellett a szerzők tudományos pozícionáltságát is elemzem, ez segít őket elhelyezni az egyes tudományos székértáborokban.

## Tankönyvek a dualizmus előtt

Budai Ézsaiás (1766–1841) a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke volt 1822-től haláláig. 1828-ban a Magyar Tudományos Akadémia (1840-ig Magyar Tudós Társaság néven) alapszabályainak kidolgozásával megbízott küldöttség tagja, 1831-től az MTA tiszteletbeli tagja volt. Gyászbeszédét a szintén tankönyvszerző Péczely József mondta el. Budai tankönyve<sup>15</sup> két okát jelöli meg a 15 éves háborúnak, amelyet 1593-tól számít: 1. a korábbi békék megszegését és a kölcsönös várostromlásokat, valamint 2. hogy az oszmánok békét kötöttek a keleti fronton a perzsákkal, így haderejüket a nyugati frontra tudták irányítani. A legfontosabb hadi események, amelyeket megemlít: 1594-ben az oszmánok elfoglalták Gyórt, 1596-ban pedig Egert, valamint 1596-ban Mezőkeresztesnél legyőzték a keresztény csapatokat. 1598-ban a Habsburg csapatok visszafoglalták Gyórt.<sup>16</sup> Ez után a rövid, szűk két oldalas lecke után Erdély ismertetése következik 33 oldal terjedelemben! Világosan látszik, hogy a 15 éves háború magyar hadszíntere és az 1604 előtti időszak hangsúlytalan a tankönyvben, míg

<sup>15</sup> Budai 1814.

<sup>16</sup> Budai 1814, 192–193.

az erdélyi front, azon belül is Bocskai tevékenysége kiemelt szerepet kapott. E téma ismertetése tárgyilagos hangvételű, roppant részletes és a politikai eseménytörténetre koncentrálnak.

Spányik Glycerius 1833-ban megjelent kötete<sup>17</sup> szintén 1593-tól tárgyalja a háborút, és okaként azt nevezi meg, hogy „Rudolf [...] az ország dolgai helyett csak a csillagokat vizsgálta [...]”.<sup>18</sup> A magyar hadszínteret bő fél oldalban tárgyalva megemlíti Győr elvét és visszavételét, a mezőkeresztesi csatát, valamint Buda várának két ostromát. Ezeket nem fejti ki, nem magyarázza. Az erdélyi eseményekre 4 oldalt, tehát jelentősen kevesebbet szán, mint Budai, de itt is ez a hangsúlyos téma, bár jóval kevésbé tényközpontú, mint elődje.

Táncsics Mihály (1799–1884) író, publicista kötete már címében jelzi, hogy a kor színvonalán véve meglehetősen modern módszertannal rendelkezik, káté formájában tárgyalja a tananyagot.<sup>19</sup> A 15 éves háború első szakaszát bő 10 sorban „intézi el”, ezután fél oldalban ismerteti az erdélyi eseményeket. Ugyanakkor rendkívül érdekes, hogy a két rövid leckét kérdéshez csoportosítja. Az első kérdés: Rudolf emlékét mi tartja fenn? Erre válasz a 15 éves háború rövid ismertetése, míg a második kérdés: Békesség volt-e ekkor Erdélyben?<sup>20</sup> A kötet újszerűsége tehát az, hogy nem pusztán deskriptív módon ismerteti unalmas címek mentén, hanem a tananyagot egy adott probléma, kérdés megválaszolására használja fel. Eddig tankönyvi tapasztalataim alapján (sajnos a legújabbakat is figyelembe véve) mai napig ez az egyik legmodernebb szemléletű hazai tankönyv, 1842-ből!

Horváth Mihály, az MTA rendes tagja, kötetében<sup>21</sup> tovább fejtegeti Rudolf alkalmatlanságát a trónra, és a kormányzati ügyekkel szembeni érdektelenségéből vonja le a következtetést, amely szerint „Mialatt az országot idegenek rossz hazafiak ekként sanyargatták, a török is megszegte a békét.”<sup>22</sup> A 15 éves háború első szakaszát viszonylag részletesen, 2,5 oldalban tárgyalja, megemlí-

17 Spányik 1833.

18 Spányik 1833, 47.

19 Stancsics 1842.

20 Stancsics 1842, 70–71.

21 Horváth 1845.

22 Horváth 1845, 21.

ti Székesfehérvár, Győr és Esztergom ostromait, majd Eger 1596. évi elestét, a mezőkeresztesi csatát, végül pedig Tata, Palota, Veszprém és Buda ostromait.

Schirhuber Móricz (1807–1877) piarista főgimnáziumi igazgató, és 1858-tól az MTA levelező tagja volt. Az ő értelmezésében<sup>23</sup> Esztergom, Párkány, Babocsa, Lippa, Győr, Székesfehérvár ostromai, valamint a mezőkeresztesi csata szerepelnek fél oldalon, a maradék 1,5 oldalt Erdély történetének szentelte a szerző. Szemléletében meglepő, hogy 1849-ben, a szabadságharc végén igencsak szkeptikus a Bocskai-szabadságharccal szemben: „A törökökön kívül Rudolf uralkodása alatt Magyarországot Bocskai István háborgatta [...]”<sup>24</sup> Ennek okai lehetnek: 1. a szerző véleményét nem befolyásolta az éppen könyve írása-kor levert hazai szabadságharc, 2. a tankönyvíró kegyesrendi, piarista, általában a 19. század eleji katolikus történetírás pro-habsburgianus volt. 3. már a 16-17. századi köznépi szemlélet (számos példa akad rá kártételi jegyzékekben) mindenkit egyformán békebontónak tartott, politikai oldaltól függetlenül. Azaz a kérdés nem átpolitizált: praktikus talajon állva a parasztnak mindenki károkozó volt, aki átvonult a földjén és felprédálta azt.

Szász Károly (1829–1905) a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke volt 1884-től 1903-ig, valamint történész, politikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1861-ben megjelent kötete<sup>25</sup> megemlíti Győr, Eger, Buda ostromait és a mezőkeresztesi csatát. Az eddigi könyvektől eltérően nem fókuszál Bocskaira, a témának hozzávetőleg fél oldalt szentel csupán.

Az 1867 előtti tankönyvek általában véve viszonylag kevés tényről emlétenek meg a 15 éves háború első szakaszáról, valamint a magyar hadszíntérről, főként Erdélyre és a Bocskai-szabadságharcra koncentrálnak. Kanizsa elvesztett, eltűnt a tananyagtartalomból. Stílusukat tekintve tárgyilagosak, relatíve értékeslegeseek. Érdekes jelenség, hogy napjaink történettudományában felmerülnek olyan szakmai kérdések, amelyekről azt lehetne várni, hogy a 19. századi tankönyvek is érintettek bennük, vagyis ezek a ma vélelmezett „hibák, toposzok” (ahogyan a főszó [mainstream] nevezi az eltérő narra-

23 Schirhuber 1849.

24 Schirhuber 1849, 16.

25 Szász 1861.

tívákat) megvannak bennük. Ilyen például a következő: a 2006-ban lezajlott Bocskai-vitában hangzott el Pálffy Géza (BTK TTI, ELKH) részéről, hogy a középiskolai oktatásban gyakran Bocskai-szabadságharcról beszélnek. Mint írja: „Mindezek ellenére a leggyakoribb elnevezésnek napjainkban kétségkívül a Bocskai-szabadságharc számít. Hosszú évtizedek óta így szerepel a gimnáziumi tankönyvekben, az újabb Bocskai életrajzok nagyobb részében és többnyire mind a mai napig így tanítják az általános és középiskolákban. Bő egy évtizeddel ezelőtt e tanulmány szerzőjének egyik magyar történeti egyetemi szigorlati tétele is 'A tizenöt éves háború és a Bocskai-szabadságharc' volt.”<sup>26</sup> Ennek a jelenségnek, egy-egy példától eltekintve, a modern középiskolai tankönyvekben általános nyoma nincsen,<sup>27</sup> ezekben a korai, 19. századi kötetekben pedig egyáltalán nem érhető tetten a szabadságharc elnevezés. Ebből következhet egyrészt, hogy a Pálffy által saját élmények alapján generalizált tapasztalat nem általános (egyébiránt a Bocskai-mozgalom mint szabadságharc köztudatban való meglétét lehetne mérni reprezentatív mintán végzett kérdőív segítségével), vagy valóban az, de akkor vélhetőleg nem a középiskolai tankönyvek alakították ki ezt a köztudatban. Meglepő módon egy másik tankönyvi kutatás<sup>28</sup> kapcsán szintén az derült ki, hogy az akadémiai történész szerző által a hazai köztudatban általánosan meglévőnek feltételezett toposzok a 19. századi középiskolai tankönyvekben nincsenek meg, hovatovább ezen könyvek a jelenlegi, legújabb értelmezéseket már tartalmazták, természetesen némileg patrióta, nem pedig a jelenlegi sztenderdnek tekintett objektivista, stilisztikailag érzelemmentes nyelvezetben megfogalmazva. Ez mindenképp felveti azt a későbbiekben vizsgálatra szoruló kérdést, hogy mennyire korszerűek és mennyire magas színvonalúak 19. századi történelemtankönyveink.

26 Pálffy Géza 2008, 187.

27 Vö. Illik 2011, 87.

28 Illik 2021.

## Az Osztrák–Magyar Monarchia tankönyvei

Varga Ottó (1853–1917) állami főgimnáziumi tanár kötetében<sup>29</sup> a korábbi szövegek hagyományát követi: Rudolf alkalmatlanságát, az országos ügyek hanyagolását, valamint Sziszek 1593. évi ostromát jelöli meg a háború okaként. Újdonsága abban áll, hogy a mezőkeresztesi csatát részletesen, 14 sorban mutatja be, és úgy értékeli, hogy „A csatatérről így keresztény, pogány egyformán elfutott [...]”<sup>30</sup> A Bocskai-felkelés (Varga nevezi így) itt is hangsúlyos, 1 oldal terjedelmű leírást kapott.

Komárik István 1899-ben kiadott oknyomozó kötete<sup>31</sup> módszerében a kor színvonalán (bizonyos értelemben sajnos ma is) igen modernnek számít. Egyéb tankönyvi vizsgálatok alapján<sup>32</sup> megdöbbentő, hogy még legújabb tankönyveink is csak alig magyaráznak okokat, miközben a 2005-ben bevezetett kétszintű érettségi történelem tantárgyból az okok magyarázatára helyezi a hangsúlyt, így az írásbeli esszékből okmagyarázó tényezőkre lehet pontot kapni. Ugyanakkor ez az 1899-ben megjelent kötet már címében jelzi, hogy ezt tekinti céljának. Ezáltal messze megelőzte a korát. Viszont a cím ellenére a tartalom mégis igencsak tradicionális: a 15 éves háború első szakasza részletes, bő 2,5 oldalas, tény- és politikátörténet központú leírást kapott. Szerepel itt Veszprém, Palota, Nándorfehérvár, Győr ostroma, a gyurgyevói és mezőkeresztesi csaták, Eger és Kanizsa elvesztése is, utóbbi 1600-ban. Hozzávetőleg ugyanekkora terjedelemben ismerteti Erdélyt 1604-ig, majd a Bocskai-felkelést (a kötet nevezi így) is. Ebben a kötetben a legkiegyenlítettebb a témán belüli három altéma kifejtése.

1901-ben 5 tankönyv is megjelent. Vaszary Kolos (1832–1915) pannonhalmi főapát, bíboros-hercegprímás, 1891–1912 között esztergomi érsek, történész, 1894-től az MTA igazgató tagja. A Vaszary-féle<sup>33</sup> kötet újdonsága abban áll, hogy a hagyományos politikátörténetbe betűzdelt egyéb magyarázatokat. Például: „A háborúviselés módja. A 15 éves török háború különbözött Szulej-

29 Varga 1884.

30 Varga 1884, 106.

31 Komárik 1899.

32 Illik 2020.

33 Vaszary 1901.

man hadjárataitól. Néha-néha nagy török haderő tört be az országba; jobbára azonban csak egyes várak ostromából állott; az ellenség nem egy pontot támadott meg, hanem egyszerre több felé is folyt a harc. A király ezúttal sem állott nemzete élére, hanem majdnem minden évben más-más vezérre bízta a háború folytatását; de e vezéreket mindig valamely idegen nemzetségből választotta; magyarokra csupán kisebb csapatokat bízott. A névleges fővezér rendszeren valamelyik főherceg volt; de tetteleg a hadakat egy idegen tiszttal vezette; ezek között a kiválóbbak voltak Mannsfeld és Schwarzenberg. Megkülönbözteti még e török háborút az előbbiektől az is, hogy benne Erdély a magyar hadak oldalán küzdött.<sup>34</sup> Emellett a mezőkeresztesi csata a korábbi tankönyvektől eltérően rendkívül hosszú ismertetést kapott, még akkor is, ha annak ürügyén az egész első háborús szakasz ebbe az alfejezetbe került: „A mező-keresztesi [sic] ütközet és hatása. A mint [sic] a szövetség Rudolffal meg volt kötve, Báthory Zsigmond a legnagyobb energiával fogott a hadviseléshez. Sikerült a Balkán-félsziget keresztény népeinek egy részét magához vonnia, a havasalföldi és moldvai vajdakkal pedig szövetséget kötnie. A török fölismerte a veszedelmet, mely Erdély részéről fenyegette. Színán a magyarországi hadjárat folytatását ottani pasáira bízta, a kik Esztergomot elvesztették; maga pedig a Dunamelléki vajdaságokra tört, hogy azok birtokát a töröknek ismét biztosítsa. De kudarcot vallott. A szövetséges keresztény hadak visszavonulásra kényszerítették és Báthory a török hadat Gyurgyevónál teljesen szétszórta. Most a szultán, III. Murád, maga áll seregei élére, betör Magyarországra, Egert elfoglalja és (1596) Mező-Keresztes (Borsod vm.) alá vonul az egyesült királyi és erdélyi hadak ellen. A hadi szerencse a keresztényeknek kedvez; a török visszahúzódik; de midőn a győzelemtől elkapatott fegyelmetlen magyar csapatok a török táborát kirabolni kezdek és elszélednek, pihent pogány csapatok érkeznek az ütközet színhelyére és a biztos győzelmet a keresztények kezéből kicsikarják. A mező-keresztesi ütközet mindkét hadakozó fél erejét kimerítette. Többé egyik fél sem tudott nagy hadsereget síkra állítani; a háború tehát csak várak vívásából állott. E várívások közt a legjelentékenyebb volt Győr ostroma, a melyet a hős Pálffy és Schwarzenberg

---

34 Vaszary 1901, 25.

foglaltak vissza, továbbá Kanizsa ostroma, a melyet idegen vezérének, Paradeisernek gyávasága török kézre juttatott. A várívásokat is gyöngítették ezután a hosszas békealkudozások. Még nagyobb hatása volt azonban a mező-keresztesi ütközetnek Erdélyre.”<sup>35</sup>

Az Ujházy László (1855–1943) által írt kötet<sup>36</sup> hosszú török háborúnak aposztrofálja a 15 éves háborút, és meglehetősen részletes a magyar és erdélyi hadszíntér leírásában. Elődeitől eltekintve Kanizsáról is ír röviden: „A mezőkeresztesi kudarcz után a háború csak kevés nevezetesebb mozzanatot tüntet föl. 1598-ban a hős Pálffy és Schwarzenberg visszafoglalták Gyórt, Tatát, Veszprémet, Palotát és a hajdúk egész Belgrádig megtisztították a töröktől a Dunát. De a két hős már 1600-ban meghalt s nyomban rá elesett Kanizsa, melyet a török Egerrel egyetemben megerősített s egy-egy tartomány (vilajet) főhelyévé tett. Ezután a harc vezérének tehetetlensége és egyenetlensége miatt Rudolfra s hazánkra kevés szerencsével folyt. Elveszett még a nagy áldozatok árán megszerzett Esztergom is, úgy, hogy a sok fényes győzelemnek a háború végére alig maradt látszatja.”<sup>37</sup> Szigethy *Magyarok története*<sup>38</sup> több újdonságot is felmutat: 1. A 15 éves háborút a *Szabadságharcok kora* fejezet részeként tárgyalja, vagyis követi azt a koncepciót, hogy a 16-17. századi magyar történelem szabadságharcok sorozata. 2. A 15 éves háború kezdetét 1591-től számítja. 3. Hangsúlyozza, hogy Egert és Kanizsát az „idegen őrség” adta fel. 4. A hosszú háborút részletesen, 5 oldalban tárgyalja, stílusára nem a tárgyilagosság, hanem a magyar katonák iránti pozitív elfogultság jellemző. Sebestyén Gyula (1848–1911) királyi tanácsos, az állami tanítóképző intézetek szakfelügyelője, valamint az országos közoktatási tanács titkára volt. Tankönyve<sup>39</sup> mindössze egyetlen mondatban ír a 15 éves háborúról: „Az ország állapota még súlyosabbra fordult, mikor 1593-ban – negyedszázados béke után – kitört a török háború, a mely ettől fogva 15 éven át tartott.”<sup>40</sup> Az ötödik, általam tárgyalt 1901-ben megje-

35 Vaszary 1901, 24.

36 Ujházy 1901. Ezt a kötetet később megjelentették 1920-ban, immár a Horthy-korszakban is.

37 Ujházy 1901, 35.

38 Szigethy 1901.

39 Sebestyén 1901.

40 Sebestyén 1901, 27.



lent kétszerzős kötet<sup>41</sup> mindösszesen Győr elestét és visszavételét, valamint a gyurgyevói és mezőkeresztesi csatákat említi meg.

Marczali Henrik (1856–1940) történész, egyetemi tanár, 1893-tól az MTA rendes tagja. Kötete<sup>42</sup> szintén a *Szabadságharcok kora* fejezetcím alatt, kiegyensúlyozottan tárgyalja a témát, szűk 5 oldalt szentel a 15 éves háborúnak és ugyanennyit kifejezetten a Bocskai-szabadságharcnak (a kötet felkelésnek hívja). Számos vár ostromát és Kanizsa elvesztését is megemlíti.

A Koczogh–Takács-féle könyv<sup>43</sup> a 15 éves háborúra 3 oldalt szán, beleértve Erdélyt, míg a Bocskai-féle felkelést 4 oldalban tárgyalja. A hangsúlyeltolódás tehát ugyanúgy jelen van, mint a legtöbb vizsgált tankönyvben.

Jászai tankönyvének harmadik kiadása a dualista korszak végén, már az I. világháború alatt jelent meg.<sup>44</sup> A korábbi kötetekhez képest újdonságot nem mutat, Kanizsa elvesztését nem említi meg, de a gyurgyevói és a mezőkeresztesi csatákat igen.

A dualizmus korának tankönyvei a korábbiakhoz képest nem mutatnak eltéréseket, stílusukban, tananyagtartalmukban hasonlóak, egyesek viszonylag részletesek, mások szinte teljesen súlytalannak kezelik a 15 éves háborút. A téma tárgyalásának szerkezete is szinte mindig ugyanaz: 1. Rudolf uralkodása, 2. A háború első szakasza, 3. Erdély a harcokban, majd 4. a Bocskai felkelés.

## A 15 éves háború értékelése a Horthy-korszakban

Madai Pál tankönyve<sup>45</sup> a korábbi kötetekhez hasonlóan számos vár ostromát, illetve csatát (gyurgyevói, mezőkeresztesi) megemlít, ugyanakkor Kanizsa törökök általi elfoglalása nem szerepel benne. Bocskai István küzdelme itt is tar-

41 Gaal–Helmár 1901.

42 Marczali 1904.

43 Koczogh–Takács 1913.

44 Jászai 1915.

45 Madai 1926.

talmilag és terjedelmileg egyaránt hangsúlyosabb, mint az 1604-ig tartó események bemutatása. Domanovszky Sándor (1877–1955) történész az MTA tagja volt. Tankönyve egy mondat erejéig említi meg a 15 éves háború magyar (azaz nem erdélyi) hadszínterét.<sup>46</sup> Az ugyanebben az évben megjelent kétszerzős tankönyv<sup>47</sup> nem szabadságharcok, hanem *Felkelések kora* cím alatt tárgyalja a 15 éves háborút, pontosabban nem tárgyalja, mivel kifejezetten a Bocskai-szabadságharcra és a Habsburg-magyar politikai viszony ismertetésére koncentrál.

A már a II. világháború idején kiadott háromszerzős tankönyv<sup>48</sup> szűk fél oldalt szán a 15 éves háború, kicsit többet (bő fél oldalt) az erdélyi hadszíntér, illetve a Bocskai-felkelés tárgyalására. Lényegében csak a gyurgyevói és mezőkeresztesi csatákat, illetve Eger 1596. évi elvesztését említi. Balogh Albin (1887–1958) bencés szerzetes *Magyarország történelme* című kötete<sup>49</sup> új török háborúként említi a 15 éves háborút, és az 1591. évet adja meg kezdőpontnak. Az egész témára – ideértve az erdélyi hadszínteret és a Bocskai-szabadságharcot is – egy oldalt szentelt, így sok érdemleges információ nem kapott helyet.

Az általam áttekintett, 1918 és 1945 között megjelent tankönyvek nem mutatnak újdonságot a korábbiakhoz képest, talán csak annyit, hogy a leckék rövidültek, és a 15 éves háború egyre kevésbé jelent meg hangsúlyosan.

## A szocializmus tankönyvei a 15 éves háborúról

Kosáry Domokos történész, az MTA levelező tagja 1982-től, rendes tagja 1985-től, majd elnöke (1990–1996) volt. 1999-től 2007-ig a Magyar Történelmi Társulat elnöke volt. Tankönyve<sup>50</sup> csak Bocskai István tevékenységéről

46 Domanovszky 1931.

47 Miskolczy–Szolomájer 1931.

48 Marczinkó–Pálfi János–Várady 1941.

49 Balogh 1942.

50 Kosáry 1945.

ír, viszonylag szummatív módon. Varga Zoltán kötete<sup>51</sup> a Habsburg nyugati abszolutizmus és a magyarok ez elleni szabadságharcának keretében szintén csak a Bocskai-szabadságharcot (a kötet nevezi így) tárgyalja. A Heckenast-Spira-féle kötet ugyanígy tesz, csak a Habsburg abszolutizmust kiegészíti a katolikus egyházzal való reakciós összefonódás elméletével.<sup>52</sup> Heckenast Gusztáv (1922–1999) 1949-től az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa volt. Spira György (1925–2007) szintén 1949-től Heckenast munkatársa volt az MTA TTI-ben. Unger Mátyás (1921–1985) az ELTE BTK oktatója, a Történelmi Társulat elnöke, kötete<sup>53</sup> megemlíti a gyurgyevói csatát, Kanizsa és Eger török kézre kerülését, a Bocskai-szabadságharcra pedig a már megszokott módon nagyobb hangsúlyt tesz. Eperjessy Géza (1926–1998) 1954 és 1958 között a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottság önálló aspiránsa volt. Szerzőtársa Benczédi László (1929–1986) 1960-tól az MTA TTI tudományos munkatársa, 1976-tól haláláig főmunkatársa. Tankönyvük<sup>54</sup> – amely folyamatosan megjelent különböző változatokban, később már csak Eperjessy szerzőségével – fél oldalban említi meg a mezőkeresztesi csatát, valamint Eger és Kanizsa elvesztését. A korábbi tankönyvek „Habsburg imperialista abszolutizmus versus magyar szabadságharc” elméleti kerete helyett itt a Habsburg központosító törekvések kudarca, továbbá a Bocskai-felkelés szerepel, azaz a korábbi paradigma jelentősen finomodott.

A szocialista korszak tankönyvein látszik az a dilemma, amely szerint választani kellett a két (szocialista ideológiai szempontból) rossz között: a magyar nemzeti törekvések és szabadságharc vagy a Habsburg imperializmus hangsúlyozása között. Ebben az Eperjessy-féle kötet alakított ki valamiféle középvoalat.

---

51 Varga 1946.

52 Heckenast 1950.

53 Unger 1959.

54 Eperjessy–Benczédi László 1967.

## Összegzés és kitekintés

A fent említett Eperjessy-féle témafeldolgozási jelleget folytatta az 1990-es évek talán legismertebb középiskolai tankönyve, amelyet Walter Mária írt.<sup>55</sup> A 15 éves háborút egyharmad oldalban tárgyalja, megemlíti a gyurgyevói és mezőkeresztesi ütközeteket és Eger 1596. évi elvesztését. Bocskai-mozgalmát fegyveres ellenállásként írja le mindössze egy oldalban.

Jól látható, hogy a tanulmány elején felvázolt hipotézis helyes, a 19. századi gyakran részletes, bő leírások erodálódtak, elsőként a 15 éves háború, majd a Bocskai-féle szabadságharc témája is súlyát veszítette. Ez utóbbiban szemléleti újítást éppen a szocialista korszak tankönyvei hoztak, amelyek elsőre meglepő módon a nemzeti szabadságharc jelleget hangsúlyozták annak érdekében, hogy még jobban erősítsék a Habsburg-uralom abszolutista, imperialista, nyugatos elnyomó jellegét hangsúlyozó narratívát. A szerzők nagy részének azonosítása alapján az látható, hogy a tankönyvírás főként „akadémiai műfaj” volt, a szerzők jelentős része valamilyen módon kötődött a Magyar Tudományos Akadémiához. A tankönyvek áttekintése során az is látható, hogy a 19. századi kötetek tartalmazzák, nem pusztán a legbővebb, de talán a legkorszerűbb narratívát is.

---

55 Walter 1993.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM<sup>56</sup>

- Balogh 1942.** Balogh Albin: *Magyarország történelme*. Szent István-társulat, Budapest, 1942.
- Budai 1814.** Budai Ésaías: *Magyar ország historiája a mohátsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig*. Debrecen, 1814.
- Domanovszky 1931.** Domanovszky Sándor: *Magyarország története*. Budapest, 1931.
- Eperjessy–Benczédi 1967.** Eperjessy Géza–Benczédi László: *Történelem II.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- Gaal–Helmár 1901.** Gaal Mózes–Helmár Ákos: *Magyarország története*. Budapest–Pozsony, 1901.
- Gárdonyi 1929.** Gárdonyi Albert: *Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet. 1. és IV. kk. Budapest. Egyetemi nyomda. 1928.* Történeti szemle, 14. (1929) 1–4. sz. 225–230.
- Heckenast–Spira 1950.** Heckenast Gusztáv–Spira György: *Magyarország története*. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 1950.
- Horváth 1845.** Horváth Mihály: *A magyarok története az ifjúság számára*. Harmadik, újan dolgozott kiadás. Pest, 1845.
- Hóman–Szekfű 1935.** Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar Történet III.* Második, bővített, teljes kiadás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.
- Illik 2010.** Illik Péter: *Török dúlás a dunántúlon*. WZ könyvek, Szigetszentmiklós, 2010.
- Illik 2011.** Illik Péter: *Történészek, viták a 16-17. századi magyar történelemről*. L'Harmattan, Budapest, 2011.
- Illik 2016a.** Illik Péter: *Oszmán pusztítások a kora újkori Magyar Királyságban*. Unicus Műhely, Budapest, 2016.
- Illik 2016b.** Illik Péter: Az OFI kísérleti történelem-tankönyvének kora újkori részeiről. In: Illik Péter (szerk.): *A tanár, a történész és a komplex*. Unicus Műhely Kiadó, Budapest, 2016. 18–27.

56 A korai tankönyveknél nem tüntettek fel kiadót, legfeljebb csak nyomdát. Ennek megfelelően csak azoknál a tankönyvi címléírásoknál írtam kiadót, ahol ezt már feltüntették.

- Illik 2017.** Illik Péter: Horthy. Korszak. Értékelés. Az 1945 után kiadott hazai középiskolai tankönyvekben. In: Illik Péter (szerk.): *Különvélemény. A mainstream magyar történelem határán.* Unicus Műhely Kiadó, Budapest, 2017. 309–385.
- Illik 2019.** Illik Péter: A kora újkor az 1945 utáni hazai középiskolai történelem tankönyvekben. In: Illik Péter (szerk.): *A történészceh alkonya.* Unicus Műhely Kiadó, Budapest, 2019. 175–229.
- Illik 2020.** Illik Péter: A Horthy-korszak értékelése a hazai középiskolai történelem tankönyvekben (1945–2005). In: Vizi László Tamás (szerk.): *Magyar világ 1938-1940.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020. 87–113.
- Illik 2021.** Illik Péter: *Oda az igazság? Hunyadi János és Mátyás emlékezete a magyar középiskolai történelem tankönyvekben.* Megjelenés előtt.
- Jászai 1915.** Jászai Rezső: *Magyarország története.* Budapest, 1915.
- Koczogh–Takáts 1913.** Koczogh András – Takáts György: *A magyar nemzet története 1526-tól 1867-ig.* Budapest, 1913.
- Komárik 1899.** Komárik István: *Magyarország oknyomozó története.* Kalocsa, 1899.
- Kosáry 1945.** Kosáry Domokos: *Magyarország története. Az őskortól a szatmári békéig.* Szikra, Budapest, 1945.
- Madai 1926.** Madai Pál: *Magyarország történelme.* Franklin-társulat, Budapest, 1926.
- Marczali 1904.** Marczali Henrik: *Magyarország története.* Budapest, 1904.
- Marczinkó–Pálfi–Várady 1941.** Marczinkó Ferenc–Pálfi János–Várady Erzsébet: *Magyarország története a szatmári békéig.* Budapest, 1941.
- Miskolczy–Szolomájer 1931.** Miskolczy István–Szolomájer Tasziló: *Magyarország története.* Szent István-Társulat, Budapest, 1931.
- Pálffy 2008.** Pálffy Géza: *Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma?* Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica, 2008. (tom. 13) fasc. 2 187–203.
- Schirckhuber 1849.** Schirckhuber Móricz: *Magyarok története.* Buda, 1849.
- Sebestyén 1901.** Sebestyén Gyula: *A magyar nemzet története.* Franklin-Társulat, Budapest, 1901.
- Spányik 1833.** Spányik Glycerius: *A római császároknak és német királyoknak*

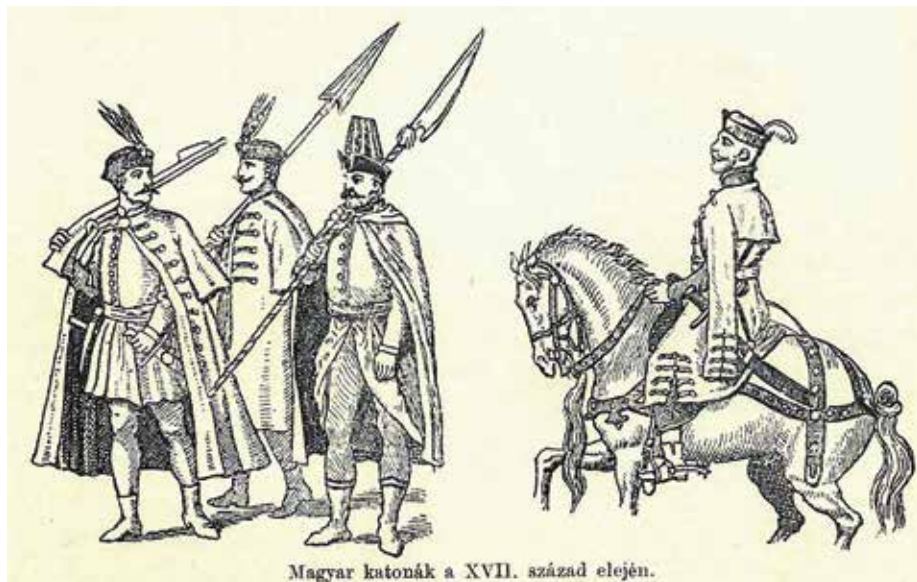
- I. Rudolftól fogva II. Ferenczig, ugy szinte Magyar országnak I. Ferdinándtól fogva a mi időnkig való rövid históriája.* Pest, 1833.
- Stancsics 1942.** Stancsics Mihai: *Magyarok története kérdések és feleletekben az ifjúság számára.* Pozsony, 1842.
- Szász 1861.** Szász Károly: *Magyarország története rövid vonásokban.* Pest, 1861.
- Szigethy 1901.** Szigethy Lajos: *Magyarok története.* Budapest, 1901.
- Ujházy 1901.** Ujházy László: *A magyar nemzet történelme.* Szent-István-Társulat, Budapest, 1901.
- Unger 1959.** Unger Mátyás: *Történelem az általános gimnáziumok III. osztálya számára.* Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
- Varga 1884.** Varga Ottó: *A magyarok története és Magyarország a jelenben.* Negyedik kiadás. Frankli-társulat, Budapest, 1884.
- Varga 1946.** Varga Zoltán: *Magyarország története a szatmári békéig.* Debrecen, 1946.
- Vaszary 1901.** Vaszary Kolos: *Történelem a Középiskolák IV. osztálya számára.* Negyedik Kiadás. Budapest, 1901.
- Walter 1993.** Walter Mária: *Történelem a középiskolák II. osztálya számára.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.

## KÉPMELLÉKLET



1. kép. Sebestyén Gyula tankönyvében  
Sebestyén 1901, 28.





2. kép. Sebestyén Gyula tankönyvében  
Sebestyén 1901, 29.



3. kép. Térkép Domanovszky Sándor tankönyvében  
Domanovszky 1931, 34–35.



## A KÖTET SZERZŐI

**BAGI ZOLTÁN PÉTER** főlevéltáros, Győr Megyei Jogú Város Levéltára.

**GIAMPIERO BRUNELLI** tudományos munkatárs, Sapienza. Università di Roma.

**ILLIK PÉTER** tudományos munkatárs, Magyarságkutató Intézet, Történeti Kutatóközpont.

**KANÁSZ VIKTOR** tudományos segédmunkatárs, Magyarságkutató Intézet, Történeti Kutatóközpont, MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport (ELKH).

**KENYERES ISTVÁN** főigazgató, Budapest Főváros Levéltára.

**KRUPPA TAMÁS** egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem; tudományos főmunkatárs, MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport (ELKH).

**NAGY-L. ISTVÁN** tudományos főmunkatárs, Magyarságkutató Intézet, Történeti Kutatóközpont.

**SZÁRAZ CSILLA** igazgató, Thúry György Múzeum.

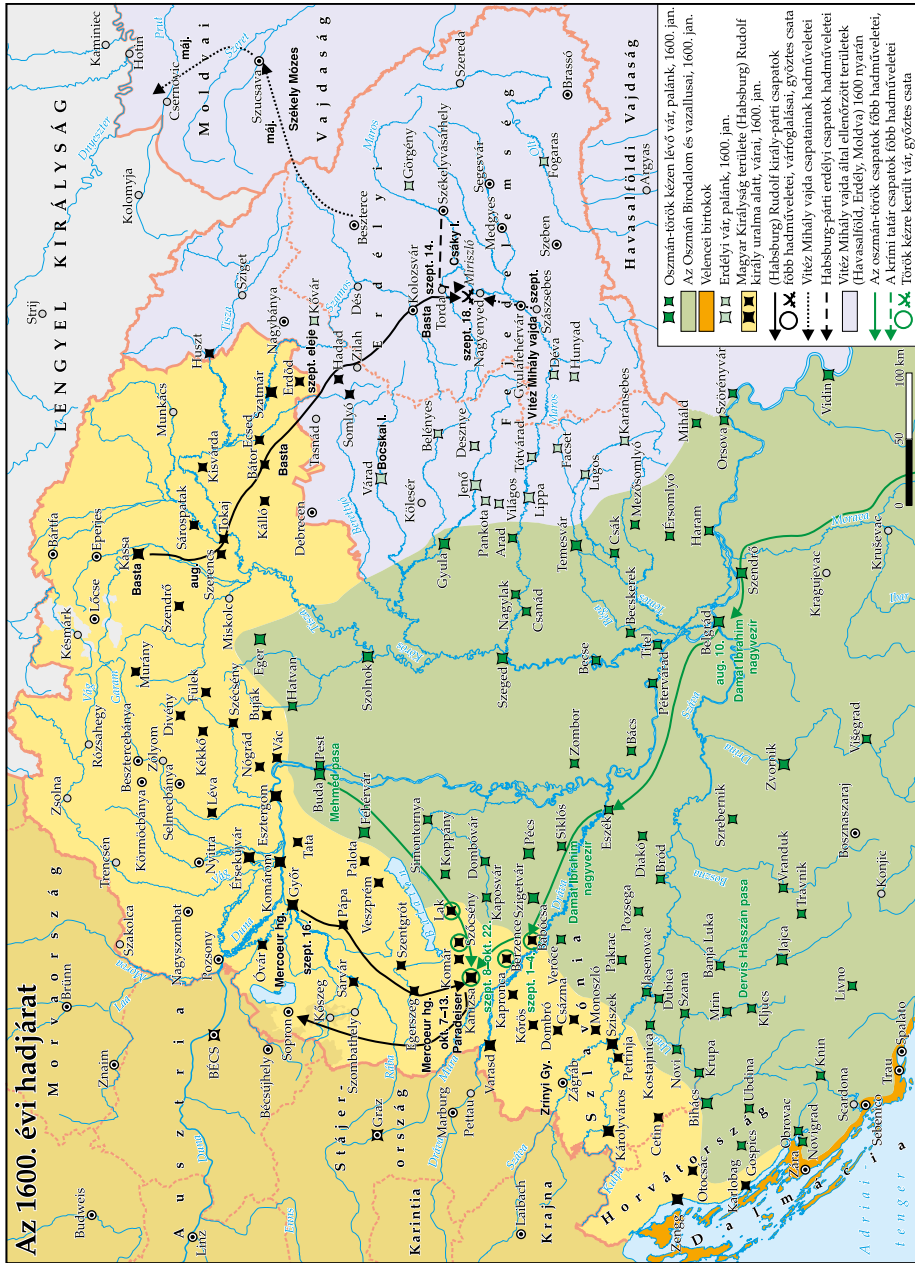


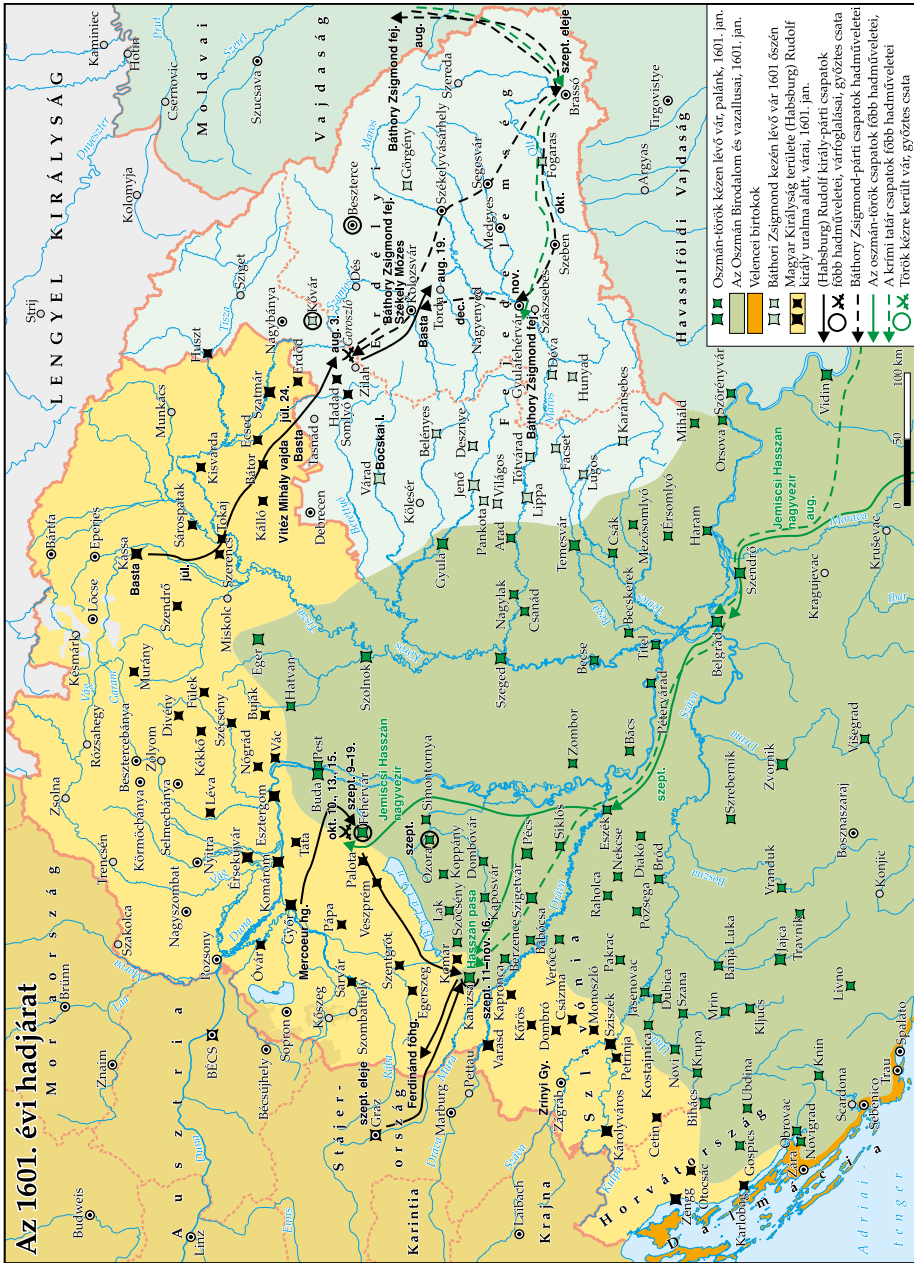
# TÉRKÉPEK















A kötetet a Magyarorsághatató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.

Web: [mki.gov.hu](http://mki.gov.hu)

Email: [kiado@mki.gov.hu](mailto:kiado@mki.gov.hu)

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarorsághatató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Virág István

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém, [ookpress.hu](http://ookpress.hu)



# Európa elfeledett hadszíntere

A Magyarságkutató Intézet azzal a céllal hívta életre az Európa elfeledett hadszíntere című konferenciasorozatot, hogy rámutasson a tizenöt éves háború dunántúli eseményeinek fontosságára. Az első konferencia előadásain az érdeklődők megismerhették a korabeli hadügyi változásokat, a zsoldos seregek felállításának és az ehhez szükséges pénz előteremtésének nehézségeit, valamint azt a példátlan nemzetközi keresztény összefogást, amely bár átütő eredményeket ekkor még nem ért el, arra a század második feléig várni kellett, de már felvillantotta az oszmánokkal folytatott sikeres harc lehetőségét. Emellett nemcsak a korabeli hadi eseményekkel, hanem azok legfontosabb színterével, a korabeli várakkal, valamint az egyes események interpretálási lehetőségeivel, emlékezetével is foglalkoztak az előadók. Az előadások írott változatát tartalmazó első kötet középpontjában elsősorban a dunántúli, azon belül is a pápai és kanizsai események állnak.

